

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/147946>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

2472

(4)

BIJDRAGE TOT DE ETYMOLOGIE
VAN HET
OUDSTE NEDERLANDS

2

W.J.J. PIJNENBURG

BIJDRAGE TOT DE ETYMOLOGIE
VAN HET
OUDSTE NEDERLANDS

W.J.J. PIJNENBURG

PROMOTORES: PROF. DR. A. A. WEIJNEN
PROF. DR. E. TH. G. NUIJTENS

BIJDRAGE TOT DE ETYMOLOGIE VAN HET
OUDSTE NEDERLANDS

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE
LETTEREN AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE
NIJMEGEN, OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS
PROF. DR. P. G. A. B. WIJDEVELD, VOLGENS HET BESLUIT
VAN HET COLLEGE VAN DECANEN IN HET OPENBAAR TE
VERDEDIGEN OP VRIJDAG 13 JUNI 1980, DES NA-
MIDDAGS TE 2 UUR PRECIES

door

WILHELMUS JOHANNES JULIANA PIJNENBURG

geboren te Eindhoven

VOORWOORD

Gedurende de voorbereiding van mijn proefschrift heb ik mij vaak verbonden geweten met de Ierse heilige Brandaan, wiens problemen bij het schrijven van zijn boek ons verhaald worden in de middelnederlandse legende *De reis van sente Brandane*.

Rustte ook niet op hem de zedelijke plicht een boek te schrijven met de opdracht: "Du sult bescauwen wat es waer of wat loghene si mede" (Je moet gaan onderzoeken wat waar is maar tegelijkertijd ook wat leugen is). Werd ook daar niet vastgesteld "dat wart hem grote pijnliche" (dat heeft hem heel wat hoofdbrekens gekost). Heeft hij er ook niet jaren over gedaan, geholpen door velen op zijn boottocht naar de waarheid: "lxxx manne ghingher in doe; sie waren daer in ix iaer" (80 man ging er toen in (t.w. in de boot); zij verbleven daar 9 jaar). En, tenslotte, klinkt ook mij de verzuchting van de reisgenoten bekend in de oren, toen de queeste was volbracht: God danc, die bouc es vulscreuen."

Natuurlijk zijn er verschilpunten: dank zij het boek had Brandaan uitzicht op het predicaat *heilig*, ik op dat van *doctor* en op één punt was ik desondanks rijker gezegend dan sint Brandaan, doordat mij vrouw en kinderen terzijde stonden, die met geduld en inschikkelijkheid naast mij zijn gegaan totdat "mine vaert es vuldaen." Hen en allen die mij een eind weegs begeleidden komt mijn welgemeende dank toe:

De redactieleden van de verschillende tijdschriften, waarin mijn bijdragen zijn gepubliceerd, voor hun suggesties en opmerkingen: Dr. D. P. Blok, Prof. K. Roelandts; Dr. F. de Tollenaere, Prof. J. Goossens, Prof. C. F. P. Stutterheim; Drs. H. G. van der Hulst en Dr. G. Müller (resp. *Naamkunde*, het Leidse *Tijdschrift, GLOT* en *Niederdeutsches Wort*).

Mijn collega's van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, en speciaal Jan-Willem Smits en John van der Voort van der Kleij, die aan het artikel *tsimadze* een wezenlijke bijdrage hebben geleverd, maar niet minder Fons Moerdijk en Piet van Sterkenburg wier ervaring in het doctoreren mij in alle opzichten van veel nut is geweest, Tom Wong en Agatha van Duijn voor hun advies en daadwerkelijke steun bij de totstandkoming van het zetsel, Merk Kingma en Peter van der Meer voor hun bijdragen aan de correctiewerkzaamheden, Mans de Nijs, Herma Fokke, Sonja Lustig en — in een zeer vroeg stadium — Margreet Oudenes voor het uittikken van haast onleesbare manuscripten.

Buiten het INL heb ik mijn voordeel kunnen doen met de op- en aanmerkingen van Cor van Bree en van Jos Weitenberg, terwijl ook de suggesties van Prof. H.M. Heinrichs (Berlijn) en Prof. D. Greene (Dublin) erg waardevol waren.

Ik beschouw het als een voorrecht, dat ik de laatste jaren heb kunnen meewerken aan de totstandkoming van het *Corpus van Middelnederlandse Teksten* (tot en met het jaar 1300), waarvan de tekstbezorger, Dr. M. Gysseling, mij in niet geringe mate heeft geïnspireerd tot het exploreren van onze oudste woordenschat. Zijn liefde voor het vak en zijn taaie volharding zijn mij steeds een voorbeeld geweest.

Voor de vertalingen van het artikel over *komst* en van de *Zusammenfassung* sta ik in het krijt bij Sigrid Mydosh, Dr. G. Müller, Jef Vromans en Prof. H. Cox (Bonn).

Tenslotte komt de heren J. van der Hoeven, P. Tonneman en C. van Loon alle lof toe voor het coördineren van de werkzaamheden van de firma Lumo-Zet en de drukkerij Gema beide te Eindhoven, die dit proefschrift op voortreffelijke wijze tastbaar hebben gemaakt.

Leiden, 13 maart 1980.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	5
Het etymologisch onderzoek in de Nederlanden en de plaats daarin van het Oud- en Vroegmiddelnederlands materiaal	9
Eeuwse. Een woord uit het oude boerenbedrijf	33
Mnl. <i>Tsimadze</i>	77
Linkse schimmen	87
Germ. <i>lv</i> . Een poging tot herinterpretatie	93
Ahd. <i>chumft</i> , mnd. <i>kumpst</i> , anl. <i>cuomst</i>	101
Mnl. <i>g(h)oeppssc(h)ene</i>	107
Dinsdag — Woensdag. Een dialect-geografisch onderzoek naar de onderlinge verhouding van de verschillende mnl. vormvarianten van <i>dinsdag</i> en <i>woensdag</i> (en hun relatie tot de hedendaagse cultuurtaalvormen)	119
Zusammenfassung	177
Curriculum vitae	183

HET ETYMOLOGISCH ONDERZOEK IN DE NEDERLANDEN EN DE PLAATS DAARIN VAN HET OUD- EN VROEGMIDDELNEDERLANDS MATERIAAL

1.0. Inleiding

1.1. Probleemstelling

1.2. Beperking in de opzet

1.3. De voorgeschiedenis

1.4. De moderne geschiedenis

1.5. Evaluatie

1.6. Conclusies

2.0. Samenvatting van de artikelen

2.1. *Eeuwse*

2.2. Mnl. *Tsimadze*

2.3. Linkse schimmen

2.4. Germaanse *lv*. Een poging tot herinterpretatie

2.5. Ahd. *chumft*, mnd. *kumpst*, anl. *cuomst*

2.6. Mnl. *g(h)oeppsc(h)ene*

2.7. Dinsdag — Woensdag

1.0. Inleiding

1.1. Probleemstelling

Voor het oud- en middelnederlands bestaat geen etymologisch woordenboek. Niettemin is het aantal woorden dat deze periode van het Nederlands niet heeft overleefd, tamelijk groot en omdat de etymologische woordenboeken van de moderne taal zich wat de nomenclatuur betreft in hoofdzaak op synchroon standpunt stellen en veelal alleen de cultuurtaalwoorden behandelen, is een substantieel gedeelte van de woordenschat van onze taal en daarmee van het laatwestgermaans in etymologisch opzicht een gesloten boek.

Voor de overeenkomstige periode van het Frans wordt thans door K. Baldinger in samenwerking met J.D. Gendron en G. Straka een woordenboek samengesteld, de *Dictionnaire étymologique de l'ancien français (DEAF)*, waarvan reeds de letter G is verschenen, terwijl in het recente verleden reeds diverse etymologische woordenboeken van historische taalfasen het licht zagen.

De vraag of zo een woordenboek ook voor het oud- en middelnederlands zou moeten worden samengesteld, zal eerst beantwoord kunnen worden na een peiling van de behoefte die daaraan zou bestaan.

Deze bijdrage is bedoeld om een inzicht te geven in een aantal factoren die bij de beoordeling van deze kwestie zouden kunnen worden betrokken, zoals de mate waarin deze oude(re) woordenschat in de moderne etymologische woordenboeken tot zijn recht komt, de situatie van deze woordenboeken zelf, aard en omvang van het te beschrijven materiaal en de publicaties betreffende de etymologie van oudere woorden in de verschillende vaktijdschriften. Daarbij zou dit Nederlandse materiaal dienstbaar gemaakt kunnen worden aan een veelomvattender plan, waar Polomé (1975:249) reeds op doelde, n.l. het samenstellen van een "komparatief etymologisch woordenboek van het Germaans met de nadruk op de woordgeschiedenis en op de kulturele implicaties van de besproken woordenschat". Aan de hand van een zevental artikelen tenslotte wordt geïllustreerd wat eventueel aan de etymologie van het Nederlands kan worden toegevoegd, terwijl hierdoor de artikelen zelf een bijdrage leveren aan de etymologie van het oudste Nederlands.

1.2. Beperking in de opzet

Het is uiteraard hier niet de bedoeling elk der genoemde factoren in extenso te behandelen. Met het opsommen van alle niet beschreven en het verzamelen van alle wel beschreven oud- en middelnederlandse woorden zou immers reeds een enorme stap gedaan zijn op weg naar een etymologisch woordenboek van het oud- en middelnederlands, terwijl het vervaardigen daarvan juist ter discussie stond.

Het hier aangedragen materiaal moet als exemplarisch gezien worden, omdat het doel van deze inleiding niet is een compleet overzicht te geven van alles wat met de Nederlandse etymologie samenhangt, doch slechts om de achtergrond te schetsen, waartegen de hierna gepresenteerde artikelen zijn geschreven. Ik wil daarbij een uitzondering maken voor de paragraaf die over de bestaande Nederlandse

etymologische woordenboeken zal handelen en waar ik wat uitgebreider op wil ingaan, immers het aan de orde stellen van iets nieuws, moet voortkomen uit een meer dan oppervlakkig inzicht in de oude situatie.

De moderne geschiedenis van de Nederlandse etymologie immers begint al bij Terwen [1844]. De mijlpalen zijn verder Vercoullie¹ [1890], Franck [1892], Vercoullie² [1898], Franck-Van Wijk [1912], Vercoullie³ [1925], Franck-Van Wijk-Van Haeringen [1936], De Vries [1958] en De Vries [1971]. Een korte blik op wat voorafging kan dit verduidelijken.

1.3. De voorgeschiedenis

De prestaties van vóór de 19^e eeuw moeten geheel verschillend beoordeeld worden. Enerzijds was men zich van de verwantschap der verschillende talen wel bewust, maar enige systematiek in het bijeenplaatsen van de verschillende verwant geachte woorden is anderzijds niet te ontdekken. Berucht is in dit verband de Zuidnederlandse geneesheer (volgens De Groot (1968:380) predikant) Johannes Goropius Becanus met zijn *Origines Antwerpianae, sive Cimmericorum Becceselana novem libros complexa*, Antwerpen 1569, waarin de etymologieën — om het primaat van de diëtse taal aan te tonen — een wel zeer persoonlijk stempel dragen: *diets* < *douts* = *de oudste*, *Adam* < *aardman*, *Eva* < *eeuwvat*.

Veel positiever is het oordeel over Kiliaan (cf. Claes, 1972 en 1979), en met name over zijn *Etymologicum Teutonicae Linguae : sive Dictionarium teutonico-latinum, praecipuas teutonicae linguae dictiones et phrases Latinè interpretatas, & cum aliis nonnullis linguis obiter collatas complectens*, Antwerpen 1599. "De belangstelling van de schrijver voor taalvergelijking en etymologie, reeds in zijn *Dictionarium Teutonico-Latinum*, Antwerpen 1574, nadrukkelijk aanwezig, maakt het *Etymologicum*, tot een voor zijn tijd uniek standaardwerk in dienst van de moedertaal en de taalkunde" (F. de Tollenaere, *Neophilologus* 58 (1974) 87). Hoewel etymologie voor Kiliaan op de eerste plaats taalvergelijking betekend schijnt te hebben (Claes 1977:42) zijn toch ook wel gevallen van woordafleiding aan te wijzen. Een enkel voorbeeld kan hierbij verduidelijken wat wel en wat niet tot de verworvenheden van Kiliaan behoorde.

Kercke . . . ex Graeco originationem habet, κυρῆακον ger. *kirch* . . . ang. *churche* [Kiliaan 1599].

Hieraan is sinds Kiliaan in essentie niets meer toegevoegd, cf. het artikel *Kerk* in Franck-Van Wijk:

Kerk znw., mnl. *kerke* v. . . (nhd. *kirche*), . . . (eng. *church*). . . Vroege ontl. . . uit gr. κυρῆακον.

Hiertegenover staat het verband dat Kiliaan legt tussen *kermis* en gr. χαρμοσύνη : cf. Kiliaan i.v. *kerck-misse* . . . plerumque *kermisse* dicitur. q.d. χαρμοσύνη, à gaudio nempe & lætitia.

Een voorbeeld van woordafleiding bij Kiliaan, dat ik, via Claes (1977:44) ontleen, omdat het zo'n duidelijk geval betreft, is het artikel *Hoere*, Geld-hoere. Meretrix . . .

dicitur Teutonicè hoere à hoeren, *siuè* hueren, à conducendo, sicut *Latine* meretrix, à merendo.

Kiliaans *Etymologicum* is vele malen herdrukt cf. F. Claes (1972:36-38), die een overzicht geeft van de verschillende herdrukken.

Op het gebied van de Nederlandse etymologie is het na Kiliaan een tijd lang stil. Weliswaar zijn door verschillende Nederlanders, alsook door enige ten onzent werkende buitenlanders een aantal belangrijke onderzoeken verricht, maar deze betroffen in eerste aanleg het Latijn en het Grieks. Te noemen zijn de *Verborum etymologiae* gevoegd bij Josephus Scaliger's *Conjectaneis ad Varronem*.

Scaliger (Agen 1540-Leiden 1609), van 1593 tot aan zijn dood hoogleraar te Leiden, verzorgde talrijke edities van o.a. Theocritus, Apuleius, Catullus en Manilius.

Ook Gerard Joannes Vossius (bij Heidelberg 1577-1649) heeft met zijn *Tractatus de litterarum permutatione*, dat zijn *Etymologicum linguae latinae* [1662] voorafgaat, een bijdrage geleverd aan de etymologie. Ook hier is evenwel de systematiek nog verre (lat. *similis* a gr. *μυμηλός*).

Van de Nederlanders zijn verder nog te noemen Tiberius Hemsterhuys (Groningen 1685-Leiden 1766), de grondlegger van de wetenschappelijke klassieke filologie, en J.D. van Lennep (Leeuwarden 1724 — Burtscheid 1771) met zijn *Praelectiones academicae de analogia linguae graecae sive Rationum analogicarum linguae graecae expositio* [Utrecht 1790] en diens *Etymologicum linguae graecae, sive observationes ad singulas verborum nominumque stirpes secundum ordinem lexici compilati olim a Ioanne Scapula* (2 vols.) [Utrecht 1790].

Toch staat ook hier nog steeds de uiterlijke gelijkheid van woorden centraal. Woorden die maar weinig van elkaar verschillen, bijv. slechts door een klinker of medeklinker, worden geacht in oorsprong dezelfde betekenis te hebben:

de verba *ἄρω, ἔρω* bijv. zijn "eadem quasi verba", alsmede de verba "quae consonante vicina differunt", zoals bijv. *γάω* en *χάω*, Van Lennep, *Prolegomena etymologica* p.6.

Een ereplaats in deze reeks verdient iemand die weer wel werkzaam was op het gebied van het Nederlands, n.l. de Amsterdamse graanhandelaar Lambert ten Kate (1674-1751). In 1723 werd gedrukt zijn *Aenleiding tot de Kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche Sprake. waer in Hare zekerste Grondslag, edelste Kragt, nuttelijkste Onderscheiding, en geregeldste Afleiding overwogen en naegespoort, en tegen het Allervoornaemste der Verouderde en Nog-levende Taelverwanten, als 't Oude MOESO-GOTTHISCH, FRANK-DUIJSCH, en ANGEL-SAXISCH, beneffens het Hedendaegsche HOOG-DUIJSCH en YSLANDSCH, vergeleken word*. Hier wordt o.a. een overzicht en indeling van de "europische spraken" gegeven, waarbij Ten Kate al wel de principes van de regelmatige correspondentie van klanken onderkende, maar die nog op zeer ongelijkmatige gevallen toepaste. Zo had Ten Kate ontdekt dat in de Keltische talen regelmatig een *p* in anlaut was weggefallen, waar dit in andere talen niet gebeurde. Aangezien hij nu het grieks en het latijn tot de keltische talen rekent, komt hij tot de volgende opstelling (p. 69): "aldus zeiden de Grieken dikwijls *ἡγανον*, voor *πηγανον*; *ἄλαιος* voor *παλαιος*; zoo word het Gr: *πλατύς* gelijk aen 't Lat: *Latus*; zoo mede 't Gr: *πότερος* aen 't Lat: *Uter*; zoo komt voor 't Gr: *ἄιλος*, het

Æolische φαίλος (*Felis*); zijnde het Latijnsche doorgaends gelijk-vormig aen de Æolische *Dialect*, om dat die Grieken voornaemlijk *Italiën* en *Siciliën* met Volkplantingen overstroomt hebben." Omdat Ten Kate bovendien meent, dat niet alleen *p*, maar alle lip-letters kunnen wegvallen, vervolgt hij: "Wijders dus ook het Gr.: φάω, Lat: *ajo*; het Gr: Ἔνετοι Lat: *Veneti*; gelijk ook de stad *Venetia* wel eer *Ænetia* genaemt wierd; en 't Gr: Ἐντερος, Lat: *Venter*; het Gr: ἦρ of ἔαρ, Lat: *Ver*; het Gr: ἔσπερος, Lat: *Vesper*."

In het tweede deel van zijn *Aenleiding*, dat als nadere specificatie meekreeg: *behelzende den Grondslag beneffens twee proeven van geregelde afleiding*, formuleert Ten Kate een aantal principes voor zijn "geregelde afleiding" (p. 6) n.l. om "Geen eene Zakelijke Letter te veranderen, zonder daer toe een Overtuiglijke Regel, of ontwijffelbare blijk van den Zin en Kragt der Woorden te hebben." Vervolgens legt hij zich bovendien de beperking op, om "Alle Accent-silben voor zakelijke Silben aen te zien, en den nadruk op die lettergreep in al de Afleiding en verbuiging te laten blijven." Om nu toch tot vorderingen te komen ondanks deze voor zijn tijd zeer strenge regels, meent hij dat deze mogelijk zijn door 1) dialektkennis; 2) woordontleding; 3) inzicht in de semantische ontwikkelingen; 4) rekening te houden met zgn. eufonische regels.

Een voorbeeld van het resultaat mag tenslotte niet ontbreken. Aangezien Ten Kate's indeling op het bijeenplaatsen van nogal wat vormen en veel commentaar gebaseerd is, wordt hier volstaan met het comparatieve gedeelte van zijn artikel *zitten*:

"*ZITTEN* (oul. + *zeten*): M-G, *sitan*, *sat*, *sitans*; III CL; F-TH, *sizan* (*sizzan*, *gisizzan* en *setan*) *sat* of *saz*, *gasizzan*; A-S, *sittan*, *sæt*, *geseten*; Angl: *to sit*, *sate*, *sitten*; H-D, *sitzen*, *sasz*, *gesessen*; Ysl: *sitta*, *sat*, . . . *setenn*. Dewijle, zo wel bij het A-S, F-TH, HD, en Ysl: als by Ons, de oude natuerlijke lang-vocalige Wortel-silb van den *Infini*t: namelijk + *ZEET*, of + *ZIET*, &c, al in een kort-vocalige verlopen is, zo blijkt dat dit al van oude tijden her, en voor de Verspreiding dier takken geschied is. Wijders vertoont het Latijnsche *Sedere* groote gemeenschap te hebben met onzen Stamboom, voornamelijk als men hem in zijn ouder gedaente herstelt". (Hierbij is M-G: Moeso-Gotthisch; F-TH: Frank-THeutsch; A-S: Angel-Saksisch).

Ten Kate geeft blijk van een juist inzicht in de onderlinge verwantschap der germaanse talen, onderkende bij de sterke werkwoorden het verschijnsel dat later ablaut zou heten en formuleerde een aantal regels, die later grotendeels als juist bevestigd zouden worden. Op etymologisch gebied was hij de eerste die bij de woordvergelijking niet meer op toevallige overeenkomst afging, waarbij het niet overeenkomende gedeelte door het volkomen willekeurig aannemen van "regels" werd verklaard. maar die de woorden eerst dan verwant noemde als zij pasten in een systeem van regelmatige correspondentie. Zoals uit het bovenstaande voorbeeld van de "keltische" *p* blijkt, kenmerkt een regelmatige correspondentie bij Ten Kate niet de ene taal of groep talen t.o.v. een andere, maar kan men ook binnen één taal woorden mét en woorden zonder anlautende *p* als verwant beschouwd worden: ἀλαιοϝ : παλαιοϝ.

Ook poogde hij niet meer, zoals voorheen gebruikelijk, de woorden uit het grieks

of latijn af te leiden, maar stelde zich tevreden met vergelijking binnen het Germaans.

1.4. De moderne geschiedenis

De grote ommekeer, ook op etymologisch gebied, komt na de ontdekking van het belang van het Sanskrit voor de taalkunde, m.n. met de werken van Franz Bopp, *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache, in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* enz. Frankfurt 1816 en speciaal van A. Fr. Pott, *Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indo-Germanischen Sprachen, mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanskrit, Griechischen, Lateinischen, Littauischen und Gothischen*, Lemgo 1833-1836. Hier wordt voor het eerst de systematische correspondentie der klanken in de verschillende verwante talen (dus niet ook in dezelfde taal als bij Ten Kate) als principe gehanteerd en hier verschijnen de eerste klanktabellen.

In deze tijd volgt ook weer een nieuwe stap in de Nederlandse etymologie; J.H. Terwen, *Etymologisch Woordenboek der Nederduitsche taal, of een proeve van een geregeld overzicht van de afstamming der Nederduitsche woorden*, Gouda 1844. Hoezeer Terwen behoefte gevoelde dit werk het licht te doen zien, moge blijken uit de eerste zin van zijn *Inleiding*: "Onze schoone moedertaal, het nederduitsch, is, hoewel het zuiverste van alle gothische dialecten, eene der minst bekende taaltakken van den duitschen stam, en wordt door vreemden met minachting beschouwd".

Dit werk gaat in hoofdzaak terug op een drietal werken:

Weiland,	<i>Nederduitsch taalkundig woordenboek</i> , Amsterdam 1799-1811
(voor wat de nomenclatuur betreft);
Kaltschmidt,	<i>Sprachvergleichendes Wörterbuch der deutschen Sprache</i> , Leipzig, 1839;
Meidinger,	<i>Vergleichendes etymologisches Wörterbuch der gothisch-teutonischen Mundarten</i> ² , Frankfurt 1836.

Terwen is niet bijster kritisch, ten minste veel, zo niet alles, wordt kritiekloos bij elkaar geplaatst en voortdurend verschuilt hij zich achter anderen, waar hij overigens veelal rond voor uitkomt. "De afleidingen, in het onderhavige werk voorkomende, zijn allen van anderen overgenomen . . ." (p. XIII).

Bovendien is zijn kennis van het Sanskrit, waarin hij de oorsprong van de germaanse talen ziet, nihil: "In hoe verre nu deze afleidingen, en de beteekenissen der indische woorden echt zijn, kan ik niet beoordeelen, alzoo het sanskrit mij volstrekt onbekend is, en ik mij daarom geheel op hem (d.i. Kaltschmidt) heb moeten verlaten." (p. XIV). Ook zijn kennis van de overige talen is beperkt: "Natuurlijk moet ik ook hier weder veel voor rekening van beide schrijvers (t.w. Kaltschmidt en Meidinger) laten, daar mijne kennis zich slechts tot eenige weinigen van de opgegevene talen uitstrekt."

Bij een zo bescheiden opstelling van de auteur is men geneigd enig krediet te geven. Zijn werk heeft hoofdzakelijk bestaan in het overschrijven en vertalen van Kaltschmidt en Meidinger en wel volgens de nomenclatuur van Weiland.

Niettemin beschikt het "Nederduits" toch reeds in 1844 over een etymologisch woordenboek, waarin het materiaal voor de woordvergelijking is bijeen gebracht en

waarin een groot aantal in principe juiste afleidingen afgewisseld wordt met vaderlandse (veelal Bilderdijkse) nonsens: "MAAN Volgens BILD. van *maaijen*, afsnijden" (p. 493); "MAAIJEN (...) Volgens BILD. behoort hiertoe ook *mof*, als scheldnaam, zijnde eene verkorting van *maaijer*" (p. 492). "TEEN (...) BILD brengt het in verband met *telen*" (p. 839). "VENSTER (...) volgens BILD van een oud *vennen* dat zien beteekende" (p. 902) enz., enz.

Blijkens de Naamlijst der Inteenaren, die begint met Zijne Koninklijke Hoogheid Willem Frederik Paul Alexander Lodewijk, prins van Oranje, voorzag het boek in een behoefte, aangezien bij voorintekening reeds 942 exemplaren verkocht waren. Hiervan bleven er 931 in Nederland, 8 gingen naar België, een naar Nederlands Indië, een naar Niekerie en een naar de heer Pfeiffer te Mainz.

Het tweede etymologisch woordenboek is: J. Vercoullie, *Beknopt etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*, 1^e druk 1890, 2^e druk 1898, 3^e druk 1925, van welke laatste, als het meest complete product ik voornamelijk uitga. Het is opvallend dat Vercoullie nergens vermeldt Terwen gebruikt te hebben, maar met Franck wil hij zich in zijn tweede druk graag vergelijken: In het "Bericht bij dezen tweeden druk" [1898] stelt Vercoullie: "thans meen ik met nog meer recht dan bij de eerste uitgave te mogen zeggen, dat mijn boek meer stof bevat dan de andere werken van dien aard. Zoo bevat Franck's Woordenboek onder de letter M 270 artikels, dit het mijne 219 artikels meer". Dat klopt wel nagenoeg, maar de M beslaat bij Franck 63 kolommen = 31 pp. terwijl Vercoullie slechts 19 pp. aan de M wijdt. Hierbij horen dan artikels als *Maanoog* (een bep. oogziekte bij paarden); 2 *Maf*, bijv. (laß: oorspr. onbekend en *Mafje* o., dimin. van het zelfst. gebr. 2 *maf*; *Maggelen* (?); *Makrol* (een dialektische vorm van makreel); *Maltentig* 'ketelachtig'; *Malowen* v. meerv. hetz. als *maluwe*; *Mamiering* soort 'leren zak' enz. enz. t/m *muidhond* (dial. naam voor de zeelt), *Mullen* (westvl. dial.), *murf* (vero. en dial.). Het betreft kortom een groot aantal vlaamse (verouderde) dialektwoorden en leenwoorden. Enerzijds is het een prijzenswaardig initiatief om al deze woorden op te nemen, anderzijds is het een zeer heterogene groep, die slecht geïdentificeerd is, zodat de gebruiker met nogal wat zoekwerk wordt opgezadeld.

Vercoullie roemt zijn artikel *nacht*, dat de verwante vormen in de moderne germ. talen geeft, t.o.v. dat van Franck, dat deze niet geeft en bovendien de keltische vormen niet vermeldt. Zelf geeft hij echter de moderne noorse, ijslandse en friese vorm niet, terwijl het gemis van het keltisch bij Franck ruimschoots wordt gecompenseerd door het juist citeren van de andere ide. vormen.

Men vergelijkte:

	Franck	Vercoullie	correcte vorm
oi.	<i>nakta-</i> , <i>naktan-</i>	<i>nakta</i>	<i>nák</i>
gr.	<i>νύξ</i> (st. <i>νύκτ-</i>)	<i>νύξ</i> , gen. <i>νύκτος</i>	<i>νύξ</i> , <i>νύκτός</i>
lat.	<i>nox</i> (st. <i>noct-</i>)	<i>nox</i> , gen. <i>noctis</i>	<i>nox</i> , <i>noctis</i>
osl.	<i>nošř</i>	russ. <i>notsji</i>	osl. <i>nošř</i> , russ. <i>noč</i>
lit.	<i>nactis</i>	<i>naktis</i>	<i>naktis</i>
ier.		<i>nochd</i>	<i>nocht</i>

Vercoullie citeert er vier fout (*nakta*, *νύκτος*, *notsji* en *nochd*), terwijl Franck er bij één (oi. *nakta-*) enigszins naast zit, immers *naktan-* als *-n*-stam is wel geattesteerd.

Tegen verwijten dat hij geen bronnen opgeeft, verweert Vercoullie zich met de mededeling dat hij dit ook niet beloofd had te doen en dat ook "boeken met een hybridisch karakter" als die van Franck en Kluge, deze missen. Zijn werk is opgezet naar dat van Skeat, *Concise Etymological Dictionary of the English Language*, Oxford 1882 en bedoeld voor "den onderwijzer, den leerling van de hoogste klassen onzer middelbare onderwijsgestichten en den beschaafden man" (p. VII). Het is daarbij te hopen dat de beschaafde man op het eind van de vorige eeuw enig inzicht in het oudhoogduits, oudsaksisch, oudengels, oudnoors, grieks, latijn, keltisch, oudslavisch en sanskrit had, anders zal hem veel ontgaan zijn in dit boek. Dat de auteur die kennis (i.c. van het latijn) ook niet verwacht bij zijn lezers, zegt hij op p. VIII: "Bij homoniemen worden de verschillende betekenissen soms met een Fransche omschrijving gegeven i.p.v. de gebruikelijke Latijnsche, die voor veel gebruikers zonder nut zou geweest zijn." Maar ook overigens zullen veel leerlingen van de hoogste klassen hun tanden stuk gebeten hebben op bijv. het volgende artikel: "zuur bijv., Mnl. *suur*, Os. *súrio* (= *ajuin*) + Ohd. *sûr* (Mhd. id., Nhd. *sauer*), Ags. *súr* (Eng. *sour*), On. *súrr* (Zw., De. *sur*) + Alb. *biře* = hui, Osl. *syrǫ*, Lit. *suras* = zoutachtig. Uit het Germ. komt Fr. *sur*". Hier vergeet hij nog te vermelden welk Osl. *syrǫ* hij bedoelt: 'nat, vochtig' of 'kaas' en dat de lit. vorm *súras* luidt. Ook het artikel *biezen* lijkt me niet voor iedereen duidelijk: "biezen ono. w. + Ndd. *bissen*, Ohd. *bisôn* (Nhd. *bisen*), Zw. *besa*, De. *bisse*; hierbij Ohd. *bisa* (waaruit Fr. *bise* = noordoostenwind) + Osl. *běsǫ*, Lit. *baisà* = 'schrik': van den wortel van *beven*".

Allereerst is het a priori onduidelijk welk w.w. 'biezen' hij bedoelt: 1) sissen (van slangen e.d.) of 2) door de weide rennen (van vee). Men moet bijv. nhd. *biesen* (niet *bisen*) opzoeken om te weten te komen dat de tweede betekenis bedoeld is. Daarbij betekent Osl. *běsǫ* niet 'schrik', zoals hij suggereert maar 'demon, kwade geest, duivel'. Zijn verwijt (2^e druk p. VIII) aan Franck en Kluge, dat zij zich "tot den beschaafden man" richten en desondanks slechts "voor den vakman" toegankelijk zijn, komt dan ook merkwaardig over in het licht van dit soort artikelen zonder commentaar of verklaring.

Over de omvang van de woordenschat zegt hij (p. VII) zich gebaseerd te hebben op Van Dale (Manhave), Kramers en Van de Velde-Sleeckx, waarbij hij alleen simplicia opnam (en elementen die anders niet afzonderlijk in het woordenboek zouden verschijnen). Ter oriëntering is een Overzichtstafel der Indo-Germaansche Talen

ingevoegd, alsmede een Vergelijkende Tafel der Klanken. Bijzonder aardig is na het woordenboekgedeelte de Etymologische Inventaris der Nederlandsche Taal, waarin — helaas voor de gebruikers — uitgaande van de Indo-europese wortels (blijkbaar geïnspireerd door A. Fick) de woordenschat gerangschikt wordt naar algemeen indo-europese woorden, woorden die alleen "West-Indo-Germaansch" zijn en die het germaans resp. met het italo-keltisch, italisch, keltisch enz. gemeen heeft, tenslotte welke alleen germaans geacht worden. Vervolgens komen lijsten van uitsluitend westgermaanse, nederduitse-nederlandse en nederlandse woorden. De leenwoordenschat wordt helemaal opgesplitst naar talen van herkomst, en de opsomming eindigt zelfs met een lijst van woorden uit eigennamen ontstaan en onomatopeën. Het boek wordt gecompleteerd door woord- en vormindices.

In dit woordenboek zijn t.o.v. Terwen een aantal stappen voorwaarts gedaan (voornamelijk gebaseerd op buitenlandse ontwikkelingen): het sanskrit wordt niet meer als de moedertaal van germaans, slavisch, romaans enz. gezien, het gotisch niet meer als die van de germaanse talen; tevens is het armeens, dat bij Terwen nog niet voorkwam, hier verwerkt. Nog niet — en dat valt temeer op in een derde druk van 1925 — zijn vermeld het albanees en het tochaars (in 1904 ontdekt door Le Coq en Grünwedel). Dat het hetitisch (dat na de ontcijfering door Hrozný in 1915 bekend werd) nog niet is opgenomen, is begrijpelijk.

Overigens is dit boek rijk aan materiaal, geordend volgens het systeem: Mnl.; verdere germ. verwanten; (soms) reconstructie van de germ. wortel; vormen uit de niet germaanse talen; (volgorde: skr. gr. lat. keltisch, slavisch, lit.) reconstructie van de indo-europese wortel. Van grieks en latijn wordt de infinitief niet de 1e persoon enk. praes. ind. geciteerd, tenzij uitdrukkelijk anders vermeld. In het skr. en zend. wordt de 3^e pers. (soms 1^e) enk. praes. ind. met de onbepaalde wijs vertaald: skr. *luṅcati* = uitrukken (i.v. *rukken*); *jarati* 'oud worden' (i.v. *kerel*); zend. *marəzaiti* = afstrijken (i.v. *melken*); skr. *badāmi*, gr. *ῥέειν* = caccare (i.v. *Gat*). De accenten van het litouws zijn tamelijk onsystematisch aangebracht: lit. *gentis* 'verwant' i.p.v. *gentis* (i.v. *kind*); *gylė* 'diepte' i.p.v. *gylė* (i.v. *kil*), maar wel bijv. *glitūs* 'kleverig' (i.v. *klit*) en *glaudūs* = tegenaangevlijd (i.v. *kluwen*), terwijl *gūrinėti* 'gebogen lopen' (i.p.v. *gūrinėti*) misschien toch een ander accent suggereert dan bedoeld wordt. Naast deze betrekkelijke rijkdom aan materiaal, staat bepaald een armoede aan discussie, motivering, verwijzingen, andere opinies en verklaringen, met name op het gebied van de semantische ontwikkeling. In het hierboven aangehaalde artikel *biezen* zal niet iedereen de samenhang van *noordoostenwind* en *schrik* duidelijk zijn.

Tenslotte zijn er teveel ingangen, die zonder de hulp van een Nederlands verklarend woordenboek niet zijn thuis te brengen: *kalis*; *kallemoei*; *kalmink*; *kanneberg*; *kanterstok*; *kappelen*; *karkant*; *karmil*; 2. *karrel*; *karsteling*; *kaskien*; *kateel*; *kauwoerde* enz. enz.

Het derde Nederlandse etymologisch woordenboek is dat van Johannes Franck, hoogleraar te Bonn, die in 1892 bij Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage zijn *Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal* publiceerde. Dit werk dat is opgezet naar het model van F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (dat inmiddels

met de bewerking van Walther Mitzka zijn 20^e oplage kent) draagt duidelijk de signatuur van iemand die wel zijn talen kende en die een eigen oordeel heeft.

Het werk is rijk aan germaans materiaal (in de volgorde ohd.; mhd.; nhd.; nd.; ags.; on. en got.), zuinig met pregermaanse woorden (waarbij steeds gepoogd wordt een gemeenschappelijke wortel te reconstrueren) betrouwbaar, en vormt in wezen de basis voor de verdere ontwikkeling van de moderne Nederlandse etymologie.

De eerste die hierop voortbouwde was de slavist Nikolaas van Wijk, die de tweede druk van Franck's woordenboek verzorgde, maar daar gaandeweg zozeer zijn stempel op drukte dat zijn naam sindsdien terecht met die van Franck in een adem wordt genoemd. De belangrijkste wijzigingen van Van Wijk zijn: 1) het incorporeren van de woordenschat van het *Middelnederlandsch Woordenboek (MNW)* 2) het uitbreiden van het aantal samenstellingen en afleidingen (die ook bij Terwen reeds ruim vertegenwoordigd waren) 3) aanpassen aan de stand der wetenschap 4) toevoeging van oudfries, oudsaksisch, noordgermaans materiaal 5) uitbreiding van het indo-europese gedeelte 6) het uitbreiden van de verwijzingen ingeval van verwantschap hogerop, of zoals Van Wijk het noemt "basisverwantschap", "wortelverwantschap", "auslautvariant van een basis", waarmee hij overigens niet meer bedoelt, dan "dat in het Indogermaansch woordgroepen met een gemeenschappelijk element ... hebben bestaan die in eenige genetische betrekking tot elkaar stonden" (p. XII, 7) toevoeging van het albanees en armeens 8) toevoeging van een duitse en een nederlandse woord- en vormindex.

Van Wijk, die als slavist en indogermanist internationale faam genoot, heeft door al deze wijzigingen, zijn kritisch oordeel, zijn uitgebreide kennis van het indo-europees, het etymologisch woordenboek van Franck omgevormd tot een instrument van welhaast blijvende waarde. Echte blunders zal men er niet in aantreffen en slechts in zoverre zijn werk op compilatie berustte (zoals trouwens elk etymologisch woordenboek), zijn er vraagtekens te zetten bij het overgenomen materiaal.

Een voorbeeld hiervan is het artikel *aak*, waarbij als mnl. attestaties vermeld zijn: *āke*, *achche* m. Nu zijn we bij het middelnederlands wel een en ander gewend aan spellingcapriolen, maar een spelling *achche* blijft vreemd. Wie het *Mnl. Handwoordenboek* van Verdam opslaat vindt onder het trefwoord *Ake* weer diezelfde variant *achche*. Nu komen in het middelnederlands naast *ake* wel de varianten *aec*, *aeecke* voor, die geen plaats in het woordenboek hebben, terwijl dit *achche*, dat ik nergens heb aangetroffen, hier als enige variant optreedt. Het achterhalen van deze merkwaardige vorm is ook niet eenvoudig, omdat hij in het grote woordenboek van Verwijs en Verdam niet voorkomt. Gelukkig herbergt de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie de zgn. loketkast-Verdam (zie *INL* 4 (1974) 5-10), waarin het originele fiche van Verdam (bedoeld voor het *Supplement*) berust. Dit verwees naar de *Cameraars-Rekeningen van Deventer III'*, p. 499, uitgegeven door Mr. J.I. van Doorninck, Deventer 1887.

Eerst dan blijkt, dat er sprake is "van eynen schepe, dat ghehieten is eyne achche", waarmee her Gheuerd en Henric de stadsclerk uit Keulen zijn gekomen.

Dit blijkbaar Keulse woord *ache*, dat in de hoogduitse dialecten nog als *achen* voortleeft, naast het standaardtalige *Nachen*, ohd. *nabho*, gaat dus voor mnl. door. Van Wijk neemt het van Verdam over en De Vries, *NEW* i.v. weer van Van Wijk (of ook van Verdam).

Dit soort tekortkomingen zijn hem natuurlijk nauwelijks te verwijten en het zou ook onredelijk zijn aan het werk van Van Wijk afbreuk te doen door het opsommen van zulke kleinigheden.

Het heeft vervolgens tot juli 1935 (datum voltooiing manuscript) geduurd voordat C.B. van Haeringen, het werk van Van Wijk voortzette. Hij zegt daar zelf over in zijn *Voorbericht* bij het *Supplement*, dat hij de artikelen van zijn voorganger heeft aangevuld op de strikt nodige plaatsen, maar dat hij zich als samensteller van een *Supplement* minder tot drastische wijzigingen geroepen voelde, dan het geval zou zijn geweest, als hem de bewerking van een herdruk was gevraagd.

Van Haeringen heeft, zij het dan uitsluitend in het *Supplement*, de volgende wijzigingen ingebracht: aanpassing van de accentuering van de litouwse woorden volgens het geldende systeem van Kurschat; het aangeven van umlaut op geronde vokalen in de mnd. vormen (bijv. mnd. *pûlen*, *pûler* i.v. *pulken*.), het aanvullen van het oudfries materiaal; toevoeging van literatuurverwijzingen. Hij vermeldt ook wat hij niet heeft gedaan: tochaars en hetitisch materiaal is niet toegevoegd en bij het aangeven van een tijdsbepaling ten aanzien van het eerste gedocumenteerde optreden van ndl. woorden is maar zeer incidenteel een preciezere opgave toegevoegd.

Van Haeringen heeft wel meer aandacht voor de betekenisontwikkeling (men vergelijk het artikel *gevel* in het *Supplement*). Een "3d ed., rev. by N. van Wijk and C.B. van Haeringen, 1949" (Malkiel, *Etymological Dictionaries* p. 109), heeft als zodanig nooit bestaan.

De voorlopig laatste stappen op het gebied van de Nederlandse etymologie zijn gezet door J. de Vries, die in 1958 in de Aula-reeks een (beknopt) *Etymologisch Woordenboek* had doen verschijnen, dat nogal aansloeg, tenminste te oordelen naar de verkoopcijfers. Immers het boekje bevatte niet veel meer dan reeksen verwante woorden, zonder enige discussie, nauwelijks enige verklaring en zonder verwijzingen; kortom voor de vakman te weinig, terwijl de leek wordt overspoeld met het gehele taalkundige terminologische apparaat. Hij krijgt de raad mee, dat hij, wanneer hij "Griekse, Latijnse of Indische woorden naast elkaar vindt vermeld, die ogenschijnlijk met elkaar niet veel uitstaande hebben . . . de etymologen op hun woord moet geloven, dat ze inderdaad bij elkaar behoren." Zo zal een artikel als *cipier* niet veel tot het begrip van de lezer hebben bijgedragen: "*cipier* < ofrans *cipier*, *chepier*, afgeleid van ofrans *cep* 'keten, gevangenis' < lat. *cippus* 'spitse zuil'. *Cippus* betekent 'paal, grafzuil, grafsteen' en het zal toch niet iedereen duidelijk geweest zijn wat dat met een keten of een gevangenis(bewaarder) te maken heeft. Zo ook "*dadel* < ofra. *dade*, *datte* < lat. *dactylus* 'vinger'; "*clown* < engelse circustaal < fr. *colon* 'kolonist' < lat. *colonus* 'boer'. Ook bij het volgende artikel: "*katje* is wegens de gelijkenis met het dier zo genoemd" moet men toch even nadenken.

Of de tijd van het "willekeurige spel van min of meer geestige invallen en gedurfde

combinaties" (p. 5) met dit boek inderdaad achter de rug is, zal de niet etymologisch geschoolde lezer zich afvragen bij het lezen van het volgende artikel: *sier* in *Goede sier maken* < ofrans *chiere* 'gelaat, vriendelijk gelaat, gastmaal' < laatlat. *cara* < gr. *kara* 'hoofd'.

De gelegenheid om dit veel te beknopte boek (waarvan de 7^e druk (1967) bewerkt werd door P.L.M. Tummers) uit te werken kreeg De Vries, toen de uitgeverij Brill hem, de auteur van het *Altnordisches etymologisches Wörterbuch* [1961] verzocht een Nederlands etymologisch woordenboek samen te stellen. De eerste aflevering verscheen in 1961 en toen De Vries in 1964 overleed, was zijn manuscript nagenoeg voltooid. Aan het werk werd de laatste hand gelegd door drs. J. Kloosterboer en dr. F. de Tollenaere.

De Vries heeft als vernieuwingen: invoeging van het tochaars en hetitisch, ruime literatuur-verwijzingen en de toevoeging van cultuurhistorische gegevens, veelal geënt op de Wortfeldtheorie van J. Trier, (wat hem over het algemeen niet in dank is afgenomen, cf. bijv. Polomé 1975:246). Natuurlijk stond hem in de 60-er jaren veel meer literatuur ter beschikking dan zijn voorgangers, waarvan hij overigens ruim gebruik heeft gemaakt. Zijn nomenclatuur baseert hij op Van Dale's *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, terwijl hij in etymologisch opzicht voortbouwt op Franck-Van Wijk "dat als eerste en oudste etymologische woordenboek van onze taal steeds een ereplaats zal blijven innemen" (p. VIII).

Afgezien van het feit dat "eerste" en "oudste" in dit verband volmaakt synoniem zijn, is het toch interessant te constateren dat Terwen noch Vercoullie het predicaat "etymologisch woordenboek" waardig blijken. Want dat De Vries ze allebei niet gekend zou hebben, wil ik niet aannemen.

Tenslotte zij voor de volledigheid vermeld, dat, hoewel geen etymologisch woordenboek in de eigenlijke zin, ook het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) talrijke etymologieën bevat. Hierbij mag als voordeel worden aangemerkt het feit dat deze in ieder geval op voldoende materiaal berusten, waarbij het voorts een onmiskenbaar pluspunt is dat ook de verouderde, d.w.z. niet meer in het moderne nederlands voorkomende woorden geëtymologiseerd worden. Hoewel (Mattijs) De Vries, naar hij in de *Inleiding* op het WNT[1882] meedeelt op aanraden van "het edele broederpaar" Jakob en Wilhelm Grimm had afgezien van een etymologische volgorde in de artikelen (p. LVI en LVII), meende hij: "De behandeling van de *afleiding* der woorden maakt een wezenlijk en onmisbaar bestanddeel van het Woordenboek uit. Zij is de sleutel tot de historische woordverklaring, en alleen langs den weg der historie is eene grondige uitlegging mogelijk. Bij elk woord is derhalve de oorsprong, de vorming en de geschiedenis vermeld . . ." (p. LVII).

Vooral redacteurs als Van Lessen (redactrice van 1931-1951, vanaf 1946 hoofdredactrice), Heeroma (redacteur van 1942-1949 en 1952-1953), De Tollenaere (redacteur van 1942-1977) en Van Coetsem (1953-1957) hebben zich op dit gebied positief onderscheiden. Naast veel bruikbare etymologieën staan echter ook veelvuldig verwijzingen naar de etymologische woordenboeken. Ik wil desondanks

niet nalaten met nadruk te wijzen op het *WNT* als etymologisch hulpmiddel, daar het mijns inziens op dit punt veelal onderschat wordt.

Ook in het *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW) worden vaak etymologieën voorgesteld: "Van het behandelen der etymologie van Middelnederlandsche woorden heb ik mij niet onthouden, doch alleen voorzoover die niet reeds elders te vinden is; in dat geval heb ik gemeend te kunnen volstaan met eene verwijzing" MNW I p. VIII. Met verwante vormen uit de niet-germaanse talen is echter de uiterste voorzichtigheid geboden. Hier blijft wel het voordeel van de etymologieën van de verouderde woorden.

Tenslotte kunnen nog de diverse idiotica genoemd worden, die, de een meer de ander minder, incidenteel etymologieën geven.

1.5. Evaluatie van de etymologische woordenboeken

De conclusie kan zijn dat tot en met Terwen, ondanks serieuze en waardevolle pogingen (Ten Kate), al het etymologisch werk verouderd is, zowel wat de presentatie betreft, als inhoudelijk. Franck is definitief vervangen door Franck-Van Wijk (Van Haeringen), zoals de twee eerste drukken van Vercoullie door de derde druk overbodig geworden zijn.

Naast deze twee (Franck-Van Wijk-Van Haeringen en ³Vercoullie) is ook De Vries een waardevolle bijdrage aan de moderne Nederlandse etymologie. Voor gedetailleerde kritiek zie men uiteraard de recensies.

Toch wil ik een paar dingen naar voren halen. Wat Vercoullie betreft zou een grondige bijwerking tot de huidige stand der wetenschap noodzakelijk zijn, terwijl zeker wat meer begeleidende tekst wenselijk ware. Daar echter het woordenboekgedeelte van Vercoullie in wezen niets biedt wat niet ook Franck-Van Wijk en De Vries bieden, zou op dit punt een herbewerking tamelijk overbodig zijn. De rijke nomenclatuur met verouderde en dialectische woorden zou echter behouden moeten kunnen worden.

Anders ligt het met Franck-Van Wijk, dat toch niet helemaal door De Vries kan worden vervangen. Aan de andere kant is het natuurlijk maar tot 1936 bijgewerkt.

Het lijkt mij hier wel degelijk zin te hebben een herbewerking te overwegen en wel allereerst op een paar ondergeschikte punten: 1) aanpassen van de ingangen en tekst aan de thans geldende spelling; 2) de Aanvullingen en Verbeteringen (p. 841-848), het *Supplement* en de Aanvullingen en Verbeteringen hierop (p. 207) met het Woordenboek tot één alfabet verwerken, waarbij dus verschillende artikelen moeten worden aangepast; 3) aanpassen van de spelling van oudindische, slavische en litouwse woorden aan de thans geldende spellingen (oi. *śraddhā* 'vertrouwen' i.p.v. *graddhā*; obg. *ggsī* i.p.v. *ggsi*; lit. *širdis* i.p.v. *szirdis*; *aštuoni* i.p.v. *asztūni* enz.); en tenslotte 4) aanvullen en verbeteren op grond van 40 jaar nieuw etymologisch onderzoek, met ruimere literatuurverwijzingen.

Is dat gebeurd dan geloof ik dat mits de opzet en presentatie niet wezenlijk wordt gewijzigd, het boek meer dan bestaansrecht naast de moderne De Vries heeft. Het Indo-europese gedeelte zou wat zuiniger geredigeerd moeten worden, hoewel het

hetitisch en tochaars moeten worden toegevoegd, en de woordindices zouden moeten worden uitgebreid.

Het boek van De Vries kan Franck-Van Wijk-Van Haeringen toch niet helemaal doen vergeten: Het moet eens grondig gelezen en gecorrigeerd worden. Misschien is dit de plaats er op te wijzen, dat de tekst op de titelpagina "Aanvullingen, Verbeteringen en Woordregisters door F. de Tollenaere" aanleiding kan geven tot misverstanden. De aanvullingen en verbeteringen betreffen de 3½ pagina tekst (p. 882-885) waarin De Tollenaere een aantal aanvullingen en verbeteringen voorstelt op grond van voornamelijk kritieken en artikelen van Polomé in *RBPhH* (voor de letters a-d), van diverse bijdragen in het Leidse *Tijdschrift* (voor de letters d-v), van de latere artikelen in het *WNT* (voor de letter v) en tenslotte nog wat losse aantekeningen (w-z).

Ik zou n.l. niet graag willen dat De Tollenaere op grond van de wat weidse aanduiding op de titelpagina verantwoordelijk wordt geacht voor het werkelijk abominabele aantal drukfouten in het gedeelte van De Vries. Dit kan verduidelijkt worden met een voorbeeld als het artikel **zitten* (p. 867)

lat. <i>sedeō</i>	lees: <i>sedeō</i> ,
gr. <i>bizo</i> < <i>sizdō</i>	lees: < * <i>sizdō</i>
hierbij niet 'zitten' maar	'(doen, gaan) zitten'.
(Formeel is overigens eerder gr. <i>hezomai</i> < * <i>sed-jo-</i> te vergelijken)	
oe.	lees: oi;
<i>sidati</i>	lees: <i>śidati</i>
hierbij niet 'zitten', maar 'hij gaat zitten, zit'. (deze vorm is overigens niet zonder complicaties)	
av. <i>hidaiti</i> 'zitten':	lees 'zit',
osl. <i>śeda</i>	lees: osl. <i>śedq</i>
hierbij niet 'zitten' maar	'ik ga zitten'
lit. <i>śedmi</i> , <i>śedžiu</i> 'zitten'	lees: 'ik zit'.
tenslotte toch. Ab (liever toch. AB)	
<i>sätk</i>	lees: <i>sätk-</i> ;
'gaan zitten'	lees: 'zich uitbreiden'.

Men kan zich verder afvragen, waarom i.p.v. oiers *suide* 'het zitten', niet het beter vergelijkbare *saidid* 'zit' is aangehaald; vervolgens lijkt een opmerking over de secundaire nasalering van osl. *śedq* op zijn plaats, en tenslotte vind ik dat niet willekeurig elke werkwoordsvorm met de infinitief moet worden vertaald.

Op een indo-europees gedeelte van nog geen 6 regels staan 12 fouten en zijn zeker drie opmerkingen op hun plaats.

Deze onzorgvuldigheden beginnen overigens al bij de letter a, cf. het artikel *aas*: *éska* lees: *eskà*; *esca* lees: *ēscā* en *áriston* lees: *āriston*, hierbij (< **ed-to*) lees: (< **-d-to-*). Zelfs een artikel als *ik* vertoont nog de volgende tekortkomingen: lit. *eš* lees: *aš* (evt. oudlit. *eš*); oi. *aham* lees: *ahám*; av. *azem* lees: *azəm*. De zinsnede: "De nnl. vormen mnl. *icke*, nnl. *ikke* . . ." is daarbij niet geheel duidelijk.

De Vries is — er zouden immers nog veel meer voorbeelden te geven zijn — wat de aangehaalde niet-germaanse vormen betreft volkomen onbetrouwbaar. Het grote

voordeel, t.o.v. Franck-Van Wijk n.l. dat dit boek tot in de jaren zestig is bijgewerkt, wordt hierdoor weer teniet gedaan. Hier en daar is zelfs het trefwoord verkeerd, cf. *vlo* 1 en *vlo* 2 op pg. 794, waar *vlot* 1 en *vlot* 2 zijn bedoeld.

Wel blijft de waarde van de toegevoegde woordindices van engelse, hoogduitse, nederlandse, noordgermaanse en oostgermaanse vormen.

Tenslotte zij nog opgemerkt, dat ook Vercoullie's "*Etymologische Inventaris der Nederlandsche Taal*" (pp. 413-463 in de derde druk) een beter lot verdient, dan als aanhangsel in een woordenboek op een tamelijk verborgen plaats te blijven voortbestaan. Wellicht zou mede aan de hand van dit materiaal voor het Nederlands een boek kunnen worden opgezet naar het model van deel 3 van V. Kiparsky's *Russische historische Grammatik : Entwicklung des Wortschatzes* (Carl Winter, Heidelberg 1975).

In de vorige paragraaf is min of meer geïnventariseerd wat er op dit moment aan etymologische hulpmiddelen voor het Nederlands voorhanden is.

Daarbij is meermalen geconstateerd, dat nergens de germaanse erfwoordenschat die de nieuwnederlandse periode niet heeft gehaald, systematisch wordt behandeld. Dit geldt trouwens in gelijke mate voor de leenwoorden uit het Latijn of Frans, die de 20^e eeuw niet meer mochten meemaken, hoewel bijv. Weijns *Leenwoorden uit de Latinitas* ook voor etymologen veel waardevol materiaal biedt. De mate waarin het overweging verdient, de thans verouderde (of alleen nog dialektisch voorhanden) woordenschat in een apart *Etymologisch Woordenboek van het Oud- en Middelnederlands (EWOM)* te behandelen, hangt sterk af van de omvang van die woordenschat en de verhouding tussen het in de moderne etymologische werken wel beschreven gedeelte (voor zover n.l. bij de nog bestaande woorden het oud- en middelnederlands materiaal wordt aangehaald) en het gedeelte dat nog nergens onderdak vond.

Bijkomende factoren, maar niettemin zeer belangrijk, zijn nog het feit dat het *MNW*, hoe uitgebreid ook, de mnl. woordenschat slechts onvoldoende en vaak nog op basis van niet altijd betrouwbare uitgaven weergeeft, hetgeen met name blijkt uit de aanvullingen die door drs. J.J.W. van der Voort van der Kleij worden gereed gemaakt en die thans de ca. 5000 overtreffen.

Ook de spelling van de verschillende vormen in het *MNW* is onderwerp geweest van Verdam's persoonlijke visie hierop, terwijl voor etymologisch onderzoek juist een "absolute" betrouwbaarheid noodzakelijk is. Na de voltooiing van het *MNW* zijn bovendien talrijke nieuwe teksten uitgegeven, men denke met name aan het *Corpus van Middelnederlandse Teksten* (tot en met het jaar 1300) van M. Gysseling. Daarbij wordt ook door de ontdekkingstochten naar het Oudnederlands van met name Gysseling en Sanders de gehele kwestie in een nieuw licht geplaatst.

Een steekproef in het *MNW* bijv. in de letter *a* levert al de volgende woorden op, die in het *EWOM* zouden kunnen worden beschreven, omdat zij in geen enkel etymologisch woordenboek een plaats hebben: *ababijs*; *abanoyement*; *abatement*; *abel* (wel in Vercoullie); *abete*; *abis*; *abolge*; *aborschap*; *abortijf*; *about*; *abreye*; *abreusch*; *absconse*; *abstoen*; *abuke*; *abusie* enz.; *achemant*; *achterbaren*; *achterbate*; *achterboech*;

achterbordine enz. enz. Voor de letter *m*. zijn bijv. te noteren: *macereren*; *machen*; *machgeschien*; *machlichte*; *machuwe*; *madachtig*; *madelaer*; *madelgeer*; *madelstede*; *maderijn*; *madom*; *maechhout*; *maelatic*; *maelboom*; *maeldenier*; *maeldorf* enz. enz.

Bij een ruwe schatting is toch al gauw sprake van enige duizenden woorden cf. Axters (1961:160). Voor tal van talen is of wordt dan ook een etymologisch woordenboek van de historische taalfasen aangelegd. Te noemen zijn het *Altenglisches Etymologisches Wörterbuch* van F. Holthausen, Heidelberg 1934, 2^e druk door H.C. Matthes (1963); N.O. Heinertz, *Etymologische Studien zum Althochdeutschen* (Lund 1927); F. Holthausen, *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen* (Göttingen 1948); E. Rooth, *Altgermanische Wortstudien*, J. de Vries, *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch* (Leiden 1961; 2¹⁹⁶²).

Het ontbreekt aan etymologische woordenboeken voor het oudfries (Holthausen's *Altfriesisches Wörterbuch* Heidelberg 1925 is niet op de eerste plaats etymologisch), het oud- en middelnederlands, het oudsaksisch (tenzij J.H. Gallée, *Vorstudien zu einem altniederdeutschen Wörterbuche*, Leiden 1903) en het middelhoogduits.

We zijn dus nog ver af van Polomé's ideaal van een "Komparatief etymologisch woordenboek van het Germaans" (Polomé 1975:249).

Voor het Frans wordt in Quebec en Heidelberg de *Dictionnaire étymologique de l'ancien français* (DEAF) samengesteld, die "se propose de décrire l'ensemble du vocabulaire français depuis les Serments de Strasbourg jusqu'au milieu du 14e siècle." Dit boek zal derhalve de periode van 841- ± 1350 bestrijken.

Voor precies die periode is voor het Nederlands in de laatste decennia nu veel nieuw materiaal ter beschikking gekomen en ontsloten: *Corpus-Gysseling* 's-Gravenhage 1977; De Man-Van Sterkenburg, *Glossarium Bernense* [± 1225-1250] 's-Gravenhage 1978; cf. ook de bespreking door J.P. Gumbert en J.J. van der Voort van der Kleij, Een Nederlands woordenboek uit de 13^e-eeuw, *TNTL* 94 (1978) 176-200, Vangassen, *Bouwstoffen . . . Hertogdom Brabant* z.p. 1964; dez. *Noordhollandse Charters*, z.p. 1964; de uitgaven van Braekman, Daems en Vandewiele betreffende de geneeskundige vakliteratuur; cf. ook R. Jansen-Sieben, *Middelnederlandse Vakliteratuur*, in: G. Keil und P. Assion (her.) *Fachprosaforschung*, Bielefeld, 1974; Hoebeke, *De middelnederlandse oorkondentaal te Oudenaarde*, Gent 1968; C. Tavernier-Vereecken, *Gentse Naamkunde van ca. 1000-1253*, Tongeren 1968; Wijffels en De Smet, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319)*, Eerste deel (1280-1302), Brussel 1965; Immink en Maris, *Het zogenaamde register van Guy van Avesnes, Vorst-Bisschop van Utrecht (1301-1317)* Utrecht 1969; P.H.J. van der Laan, *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400*, Amsterdam 1975; Buntinx en Gysseling *Het oudste Goederenregister van Oudenbiezen (1280-1344)*, Tongeren 1965; de talrijke uitgaven van stadsrekeningen, de uitgaven door C.C. de Bruin, o.a. het *Amsterdams Lectionarium*; H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, 's-Gravenhage 1979; ook Slicher van Bath, *Nederlandse woorden in Latijnsche oorkonden en registers tot 1250*, *TNTL* 65 (1948) 38-53 en 118-147.

Al dit materiaal is uiteraard niet of nauwelijks en dan nog op grond van verouderde, dus vaak onbetrouwbare uitgaven (cf. De Vreese's kritiek Paradox over den grooten

nood der Nederlandsche philologie) in het *MNW* verwerkt, laat staan dat het etymologisch beschreven is.

Hiervoor zijn we helaas aangewezen op de verschillende bijdragen in de diverse tijdschriften. Te noemen zijn de *Révue belge de philologie et d'histoire*, de *Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam*, de *Driemaandelijks bladen*, de *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, de *Leuvense Bijdragen*, *Naamkunde*, de *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor Taal- en Letterkunde*, het *Leidse Tijdschrift, Taal en Tongval*. Hieraan zijn de namen verbonden van o.a. Gysseling, Van Loey, Van den Berg, Van Haeringen, Van Lessen, Miedema, Schönfeld, Heeroma, Rooth, Karsten, Weijnen, De Tollenaere, De Vries, Lindemans, Polomé, Roelandts, Mak e.v.a.

Als belangrijke monografieën zijn in dit verband o.a. nog te vermelden: E. Rooth, *Mittelniederländische Wortstudien*, in *Niederdeutsche Mitteilungen* 16-18 (1960-1962) 5-82 en 19-21 (1963-1965) 5-113; G. Lerchner, *Studien zum nordwestgermanischen Wortschatz* (Halle 1965); H. Teuchert, *Die Sprachreste der niederländischen Siedlungen des 12. Jahrhunderts* (Neumünster 1944).

Voor de lexicale beschrijving van de sinds het *MNW* voor onderzoek ter beschikking gekomen middelnederlandse woordenschat is inmiddels een tussenoplossing gevonden, d.w.z. een oplossing tussen het aanleggen van losse verzamelingetjes en een supplement op het *MNW*.

Na de genoemde publicaties van S.G. Axters O.P. (Voor de voortzetting van het Middelnederlandsch woordenboek (in: *Versl. en Med. Kon. Vl. Ak. v. Taal- en Letterkunde Nieuwe Reeks* (1961) 105-106 en (1962) 413-420) en R. Jansen-Sieben, Is De Vreese's paradox nog actueel (in: *Ts. van de V.U. te Brussel* 12 (1969-1970) 1-14) waarin op de geweldige achterstand in de beschrijving van de middelnederlandse woordenschat wordt gewezen, en nadat J. Mak sedert 1965 materiaal bijeengaarde om een supplement op het *MNW* te vervaardigen was het anno 1979 eindelijk zover dat een aanvulling vaste vormen krijgt. In 1980 zal J.J.W. van der Voort van der Kleij, die het materiaal van Mak (en van Verdam en De Vreese) heeft aangevuld, verbeterd en van lokalisering en datering heeft voorzien, zijn Aanvullingen en Verbeteringen publiceren. (Cf. hierover J.J. van der Voort van der Kleij, *Aanvullingen op het Middelnederlandsch Woordenboek (MNW)* in: *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie* (1976 p. 63-76).

Op dit punt moeten we constateren dat we voor de etymologische beschrijving van diezelfde woordenschat nog steeds in het stadium van de her en der verspreide publicaties zitten.

De hierna te publiceren zeven artikelen zijn dan ook niet meer dan de zoveelste bijdrage aan de grote versnippering. We moeten daarbij vaststellen, dat vrijwel alle grote etymologische woordenboeken na de voltooiing van het *MNW*, de enige systematische verzamelplaats van etymologieën van verouderde woorden tot nu toe, zijn verschenen of (ingrijpend) zijn gewijzigd:

Pokorny's *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch* (I 1959; II 1969);

Ernout-Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*⁴ [1959], Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*⁴ ... [1950], Feist, *Vergleichendes Wörterbuch der Gotischen Sprache*³ [1939]; hierbij de *Compléments aux dictionnaires étymologiques du gotique* I A-F door B. Devlamminck en G. Jucquois [1977]; Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen* [(A-TH) 1956; (D-M) 1963; (Y-H) 1976]; Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch* [1960-72], Walde-Hoffmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* [1938-65], Vendryes, *Lexique étymologique de l'irlandais ancien* [(A) 1959; (MNOP) 1960; (RS) 1974; (TU) 1978]; J. Tischler, *Heititisches etymologisches Glossar*, Erste Lieferung [1977], Zweite Lieferung [1978]. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Göttingen [Band I 1962; Band II 1965]; Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg [1953 (I), 1955 (II), 1958 (III)]; Toporov, *Prusskij Jazyk. Slovar'*, Moskwa [(A-D) 1975; (E-H) 1979]. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots* [1968 →]; hierbij: G. Jucquois et Devlamminck, *Compléments aux dictionnaires étymologiques du grec* [(A-H) 1977].

Aan de afzonderlijke germaanse talen zijn weliswaar eerder etymologische woordenboeken gewijd, maar ook hier wijzen de talrijke herdrukken en bewerkingen op steeds wisselende inzichten.

1.6. Conclusies

De conclusie moet dan ook zijn: Ten eerste, dat de oud- en middelnederlandse woordenschat nergens voldoende is beschreven, waaruit volgt dat ook de etymologische behandeling daarvan op zijn best in diezelfde mate ontoereikend is. In werkelijkheid is deze woordenschat op drie zeer ongelijkwaardige wijzen beschreven; a) in het *MNW* volgens een beperkte nomenclatuur vol fouten, tekortkomingen en overbodigheden en zeer ontoereikend geëtimologiseerd, b) in Franck-Van Wijk (-Van Haeringen) en De Vries, volgens diezelfde nomenclatuur en dan nog voorzover de onderscheiden woorden een nnl. equivalent hebben; hierbij komt dat zij slechts via de index toegankelijk zijn, waar naar de over het algemeen goede etymologische artikelen wordt verwezen en c) in de diverse tijdschriftartikelen en monografieën, met goede etymologische voorstellen, maar natuurlijk veelal zonder enige onderlinge samenhang of systematiek.

Ten tweede, dat de bestaande verzamelingen van middelnederlands woordmateriaal (*MNW*, *Handwb.*, Stallaert) slechts een gedeelte inventariseren van wat inmiddels bekend en beschikbaar is. Het derde deel van Stallaerts *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamse, Brabantse en Limburgse bronnen* voortgezet en bewerkt door dr. F. Debrabandere en de door J.J.W. van der Voort van der Kleij bewerkte aanvullingen op het *MNW* kunnen samen met talrijke her en der verspreide woordstudies maar zeer ten dele in deze leemte voorzien.

Ten derde is er in de laatste decennia een zeer groot aantal etymologische standaardwerken ter beschikking gekomen, die nauwelijks in de etymologische

woordenboeken van het moderne Nederlands zijn verwerkt, zodat zij hoogstens in de losse bijdragen doorklinken.

De vraag of een *EWOM* bestaansrecht heeft is vanuit verschillende gezichtspunten positief te beantwoorden: Vanuit de Neerlandistiek, de Germanistiek in het algemeen en de Oudgermanistiek in het bijzonder. De te beschrijven woordenschat is groot genoeg om een apart woordenboek te rechtvaardigen, terwijl tevens de te beschrijven periode voldoende ruimte laat (cf. het *DEAF*).

Het ontbreekt echter aan een goede inventaris van het materiaal, hoewel met geduld en doorzettingsvermogen aan de hand van het Handwoordenboek, Stallaert, de aanvullingen van J.J.W. van der Voort van der Kleij en de woorden uit de registers van de verschillende tijdschriften en monografieën in relatief korte tijd een bruikbare nomenclatuur kan worden samengesteld.

2.0. Samenvatting van de artikelen

Het eigenlijke werk aan een Etymologisch woordenboek van het oud- en middelnederlands (*EWOM*) kan natuurlijk pas dan beginnen, als er een goede inventaris van de woordvoorraad bestaat. Tot zolang zijn en blijven we aangewezen op incidentele bijdragen. De in de hier aangeboden zeven artikelen behandelde woorden zijn in die zin ook te zien als een bijdrage aan een nog niet als zodanig gedefinieerd corpus t.b.v. een *EWOM*. Zij worden gebundeld onder de volgende gemeenschappelijke noemer, n.l. dat zij binnen het omvangrijke nieuwe oud- en vroegmiddelnederlandse materiaal in etymologisch opzicht iets nieuws te bieden moeten hebben, waarbij speciaal ook naar hun samenhang met de vergelijkbare nederduitse en hoogduitse, of in het algemeen westgermaanse vormen wordt gekeken.

Zo konden de voor het Nederlands "nieuwe" woorden *tsimadze* (1291) en *ghoepsschene* (1289) hun plaats in het groter verband met enerzijds mnd. *semse*, mhd. *simiz*, anderzijds met mnd. *gōpse*, ohd. *goufana* krijgen.

Daarentegen bleek het limburgse *eeuwte* niet met het duitse *oita* (Hamburg 1189) op *awi-thi-* terug te gaan, evenals fra. *osier* < *awi-thi-arium* (Frings) maar samen met het brab. *eeuwsel* en het algemenere verbum *eeuwen* 'laten eten' in verband te staan met ono. *æja* 'laten weiden'. Het germ. **swiftar* — 'links, linker', bewaard in de naam van de gouw *suiftarbant* (796, copie begin 13^e eeuw), bleek in wvla. *suchter* 'linker' (Yperman) zijn opvolger te hebben, terwijl andere veronderstelde mnl. synoniemen, als *hoede* en *hoene* waarschijnlijk op interpretatiefouten berusten. De verhouding tussen *link* en *luchter* 'links, linker', en mnl. *saechte*, rijnl. *senk* en hd. *sanft* komt in een nieuw licht te staan in de discussie over de wgerm. representanten van germ. *lv*. De mnl. vormvarianten van *dinsdag* en *woensdag* en hun relatie tot de verwante vormen uit de aangrenzende duitse gebieden staat centraal in het laatste artikel, waar ook de kwantitatieve aspecten van de taalverschijnselen als argument worden gehanteerd om tot een nieuwe etymologie te komen. Een samenvatting van de bedoelde artikelen volgt hieronder: 2.1. — 2.6..

2.1. Eeuwsel, een woord uit het oude boerenbedrijf (p. 33).

Eerste publicatie in *Naamkunde* 8 (1976) 1-53.

Aan de hand van een 600 plaatsen tellende materiaalverzameling van *eeuwsel*-attestaties vanaf de eerste bewijsplaats (Leuven 1251) tot in de 20^e eeuw wordt de woord- en zaakgeschiedenis van dit in hoofdzaak brabantse woord nagegaan. Daarbij werd ook gekeken naar de limburgse variant *eeuwte*, het zeldzamere, eveneens brabantse *eeuwseling* en het verbum *eeuwen*. In een apart hoofdstuk over de etymologie worden de verschillende voorgestelde afleidingen gewogen, waarbij vooral aan het oudste materiaal (18 bewijsplaatsen van voor 1300) nuttige indicaties ontleend konden worden, maar waarbij toch ook de waarde van voldoende materiaal duidelijk werd onderstreept. De verspreiding van het woord kon preciezer worden aangegeven (al bewijst het artikel van K. Leenders in *Naamkunde* 10 (1978) 193-197 dat het nog preciezer kan), de onderlinge verhouding van de verschillende vormvarianten kon nader bepaald worden en wat de etymologie betreft konden sommige oudere citaten de voorgestelde afleiding semantisch ondersteunen, terwijl andere voorstellen met behulp van het materiaal konden worden ontzenuwd.

2.2. Mnl. *Tsimadze* (p. 77).

Eerste publicatie in *TNTL* 92 (1976) 20-32.

Dit artikel, waaraan ook J.J. van der Voort van der Kleij en J.W. Smits hebben meegewerkt, behandelt het 13^e-eeuwse woord *tsimadze* 'kroon-' of 'keellijst', dat uit het pikardisch bleek te zijn ontleend: *chimage* 'id'. Dit woord lijkt tenminste vijf maal in verschillende vormen en in verschillende perioden te zijn ontleend. Het meest verrassend was hier de ontdekking van een mnl. variant van het latere hd. *Sims*, dat volgens de duitse etymologische woordenboeken geen verwanten in de overige germaanse talen zou hebben. Opvallend is ook dat deze variant vanuit Duitsland langs de Rijn eeuwen eerder ons land moet hebben bereikt, dan de varianten die successievelijk vanuit het romaanse taalgebied zijn overgenomen. Hoewel de vorm *tsimadze* slechts éénmaal is overgeleverd (Brugge, 1291) kon toch een keten van verwante vormen, die nog nimmer met elkaar in verband gebracht waren, worden opgesteld.

2.3. Linkse schimmen (p. 87).

Eerste publicatie in *TNTL* 93 (1977) 283-288.

Het Middelnederlands kent volgens het *MNW* acht woorden voor het begrip 'links': *slink*, *lucht(er)*, *winster*, *loorts*, *hoede*, *hoene*, *linc*, en *suchter*. Daarvan zijn er vier onverklaard, t.w. *loorts*, *hoede*, *hoene* en *suchter*. *Loorts* (du. *lurz*) werd door H.M. Heinrichs in het *Festschrift-Cordes* II p. 112-119 verklaard. *Hoede*, *hoene* en *suchter* worden in deze bijdrage aan een onderzoek onderworpen. Daarbij is *hoede* (hs. *hoeder*) mogelijk een dialektische variant van **oeder* < **anþar*- 'ander'; *hoene* betekent niet 'links', maar 'beledigd' en is geen nederlands, maar nederduits t.w. *hōne* en *suchter* is wellicht de mnl. representant van germ. **swiftar*- 'links'. Over de verhouding van (s)links en *luchter* handelt de volgende bijdrage.

2.4. Germaanse *lv*. Een poging tot herinterpretatie (p 93)

Het betreft hier een omgewerkte versie van *Germaanse lv een herinterpretatie*, eerste publicatie in het Leids taalkundig bulletin *GLoT* 1 (1978) 283-288.

Hier wordt de discussie voortgezet die begon bij Zupitza, *Die Germanischen Gutturale*, en waaraan enerzijds Bennet *Language* 45 (1969) 243-247 een bijdrage heeft geleverd met zijn ontleeningstheorie, terwijl anderzijds voornamelijk de Duitse school (Brugmann, Streitberg, Krahe) met de "labialisatietheorie" stond, n l of germ *f* < ide *k*^u een fonetische oorsprong heeft, dan wel anderszins te verklaren is. Voor de (betrokkelijk kleine) groep woorden waar de *f* wordt voorafgegaan door een liquida of sonant, zou de regel kunnen gelden, dat *lv* tot *f* wordt na liquida of sonant wanneer een consonant of korte ongeronde vokaal volgt.

2.5. Ahd. *chumft*, mnd. *kumpst*, anl. *cuomst*. (p 101)

Eerste publicatie in *Niederdeutsches Wort* 18 (1978) 64-69

Dit artikel is gericht tegen de "regel" dat in de laatwestgermaanse dialecten tussen *m* en dentaal in bepaalde gevallen een *f* ingeschoven wordt. Tegen deze zienswijze is reeds door van Helten, *PBB* 35 (1909) 302-305 en Van Langenhove, *Linguistische Studien* p 95 e v op goede gronden geprotesteerd, maar verder dan een voetnoot in bijv. W Henzen, *Deutsche Wortbildung* p 184-185, heeft dit protest het niet gebracht.

De oudere literatuur is hier buiten beschouwing gelaten, enerzijds omdat deze door Van Langenhove, *Ling Stud* passim is verwerkt, waarna de discussie geleidelijk is weggeëbd, anderzijds omdat de daarin geboden oplossingen in wezen vertegenwoordigd zijn. Immers zij komen neer op a) tussen *m* en dentaal is een overgangsklank *f* ingevoegd. Uitgangspunt is dan germ **kuum p-*. Deze opvatting van Brugmann en Hirt wordt nu nog door (Kluge-)Mitzka verkondigd. b) tussen *m* en *t* is (pré-germaans?) een overgangsklank *-p-* ingevoegd, zodat **g^um-ti-* > **g^umpti-* > **kumfti*. Deze opvatting van o a. Scherer en Sievers wordt nu nog door Seebold voorgestaan. en c) in de groep *-m sti*, *-n sti* ontwikkelt zich een *f* als overgangsklank, die vervolgens of zelf weer verdwijnt (ndl *komst*) of de *s* verdringt (hd *-kunft*). Deze opvatting van Franck (*ZfdA* 46 (1902) 329-340) en Van Helten (*PBB* 35 (1909) 302-304) wordt nu door mij gepreciseerd in die zin dat de conditionerende factor voor de alléén hd overgang van *-mst-* tot *-nft-* homoniemenvrees kan zijn geweest, waarna het aldus ontstane *-mft* (later *-nft*) zich over de rest van de kleine groep uitbreidde.

2.6. Mnl. *g(h)oeppss(h)ene* (p 107)

Eerste publicatie in *TNTL* 95 (1979) 115-128

Een totnogtoe in geen enkel Nederlands woordenboek correct gelemmatiseerd woord wordt hier in verband gebracht met de talrijke op veelal dialektische ontwikkelingen teruggaande laatwestgermaanse vormvarianten van een germ **gaupiznō* 'handvol'. De ingwaeoonse variant **gāp(i)sne* is in de nederduitse en oostelijk nederlandse dialektwoordenboeken wel opgetekend (*gaps(e)*, *geps(e)*, *gops(e)* e d) maar de continentale variant **gaup(i)sne*, was totnogtoe alleen uit het Duits.

bekend: ohd. *goufana*, mhd. *gōfse*. Wvla. *hoopsene* (Yperman), vla.brab. *goepsen* (*Voc. Sax.*) en aalsters *ghoepsschene* (1289) vertegenwoordigen de nederlandse tak.

2.7. Dinsdag — Woensdag (p. 119).

Eerste publicatie.

Aan de hand van enige honderden bewijsplaatsen uit de mnl. ambtelijke schrijftaal, met de nadruk op die van de 13^e eeuw, worden de belangrijkste nederlandse publicaties over *dinsdag* en *woensdag* in het algemeen en die over de verspreiding en etymologie in het bijzonder aan een kritisch onderzoek onderworpen. Evenals bij *eeuwse* blijkt ook hier, dat vaak op grond van veel te weinig materiaal conclusies getrokken zijn. Het materiaal wijst op brab.-ovl. *dīsen*- als oudste variant, hetgeen ons verplicht van **dīwisna*- als oudste nederlandse vorm = germ. **tīwisna*- uit te gaan.

Bij *woensdag*, evenals trouwens bij veel andere woorden uit het 13^e-eeuwse materiaal, ligt de westgrens van de umlaut veel verder westelijk dan tot nu toe werd aangenomen. Mogelijk is een umlaut op /ū/ (cf. brab. *wuunsdag*) te onderscheiden van een (vroegere ?) umlaut op /ō/ (cf. zeeuws *weunsdag*).

Bibliografie (voor zover niet reeds expliciet vermeld)

- Axters 1961 = S.G. Axters O.P., Voor de voortzetting van het Middelnederlandsch woordenboek, in: *Versl. en Ned. Kon. Vl. Ak. v. Taal- en Letterkunde*, Nieuwe reeks (1961) 105-106 en (1962) 413-420.
- Claes 1972 = *Kilaans Etymologicum van 1599* opnieuw uitgegeven met een inleiding van dr. F. Claes, s.j., in de reeks *Monumenta Lexicographica Neerlandica*, series II, deel 3, uitgegeven onder auspiciën van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie, 's-Gravenhage 1972.
- Claes 1977 = F. Claes, Etymologie in Kiliaans Woordenboek, in: *Opstellen*, aangeboden aan Dr. C.H.A. Kruyskamp, 's-Gravenhage 1977 p. 42-51.
- De Groot 1968 = A.W. de Groot, *Inleiding tot de algemene taalwetenschap tevens inleiding tot de grammatica van het hedendaagse Nederlands*, Groningen³ 1968.
- INL = *Informatie Nederlandse Lexikologie*, onder redactie van dr. F. de Tollenaere en dr(s). P. van Sterkenburg, Nr. 4 Leiden, maart 1974.
- Y. Malkiel, *Etymological Dictionaries — A tentative typology*, Chicago/London 1976.
- Polomé 1975 = E. Polomé, Iets over etymologische woordenboeken, in: *Spel van Zinnen*. Album A. van Loey, Brussel 1975.
- R. Schmitt (herausg.), *Etymologie*, Darmstadt 1977.
- P.G.J. van Sterkenburg, *Een glossarium van 17e-eeuws Nederlands, voorafgegaan door Enige aspecten uit de geschiedenis van de Nederlandse Lexicologie*, Groningen 1975.
- F. de Tollenaere *Problemen van het Nederlands Etymologisch Woordenboek*, in: *Ts.* 85 (1969) 212-247.
- dez. *De lexicografie in de negentiende en twintigste eeuw*, in: D.M. Bakker en G. Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse Taalkunde*, Den Bosch 1977, p. 229-246.

Een woord uit het oude boerenbedrijf

Inhoud

Inleiding

Hoofdstuk I. Het materiaal

A. De woordenboeken

- a. Lemma
- b. Grammaticale categorie
- c. Geslacht
- d. Lexicale betekenis
- e. Flexie
- f. Samenstellingen
- g. Uitspraak

B. Encyclopedische woordenboeken — Monografieën

C. Het encyclopedisch artikel — De citaten

Hoofdstuk II. De etymologie

A. Ooi-hypothesen

B. Ouw-hypothesen

C. Eeuw-hypothesen

Hoofdstuk III. Dialekt-geografische aspecten

A. Het materiaal — De kaarten

B. Het verspreidingsgebied

C. De vormvarianten

D. De frequentie

E. De middelnederlandse periode

Hoofdstuk IV. Conclusies

Aanhangsel

Bibliografie

INLEIDING¹

Blijkens de antwoorden op vragenlijst nr. 2 (1948) van de afdeling Naamkunde van de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlands Volkseigen der Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen was het woord *eeuwsel* in een klein gebied in oostelijk Noord-Brabant nog bekend. De betekenis is zo ongeveer bouwland, hoge zandgrond, maar voornamelijk wordt het woord gebruikt als appellatief en komt het voor in talloze toponiemen.

In deze studie wordt geprobeerd de oorspronkelijke betekenis van het woord te achterhalen en vanaf de oudste bewijsplaats (Leuven, 1251) de woord- en zaakgeschiedenis van *eeuwsel* en het verwante *eeuwte* te volgen en te beschrijven, zodoende de ontwikkeling van zaaknaam tot toponiem vastleggend.

Het eerste gedeelte van dit onderzoek richt zich op de informatiebronnen, waarbij het woord (de woordenboeken), de woord-zaakrelatie (de encyclopedische woordenboeken en woordstudies) en de zaak (de encyclopedie en speciale studies) centraal staan (Hoofdstuk I).

De woordgeschiedenis wordt apart bekeken in een afzonderlijke studie over de etymologie (Hoofdstuk II).

De dialectgeografische aspecten worden aan de hand van een aantal open woord- en vormkaarten belicht (Hoofdstuk III). Alle gegevens worden geput uit en alle conclusies worden getoetst aan de informatie uit mijn ruim 600 plaatsen tellende materiaalverzameling (zie voetnoot 1)

De resultaten van dit onderzoek worden tenslotte samengevat in Hoofdstuk IV, Slotbeschouwing.

HOOFDSTUK I. HET MATERIAAL

A. De woordenboeken

" the lexicographic definition enumerates only the most important semantic features of the defined lexical unit, which suffice to differentiate it from other units"

Zgusta, 253

Het woord *eeuwsel* wordt al opgegeven door PLANTIJN in 1573: "Euwssel oft weyde". *Pasturage à beste. Pascuum*. Aan deze omschrijving kan dáárom zoveel belang worden toegekend, omdat de auteur het *denotatum* nog gekend heeft. Dit geldt ook voor Kiliaan in de uitgave van zijn *Dictionarium* van 1574, 1588 en 1599: "Eeuwsel. *Pastio, pastus, Pascuum, ager pascuus*". Een volgende (niet-nederlandse) uitleg van het woord vinden we nog bij Hexham, in zijn *Dictionarium, ofte Woorden-boeck*,

begrijpende den schat der Nederlandsche Tale, met de Engelsche Uytlegginge [1618] s.v. "Eussel, of Weyde, Pasturage, n. Feeding for beasts".

Deze citaten duiden op twee in elkaar overgaande betekenissen van het woord: 1. Het voedsel der dieren, 2. De plaats waar dat voedsel is, c.q. het voederen plaatsvindt. Voor het bijbehorende verbum "voederen, te eten geven", cf. de zgn. Hasseltse fragmenten, waarop dr. P. van Sterkenburg me attendeerde, een Latijns-mnl. glossarium (K.B. Brussel IV, 821) s.v. *depascere* "afweiden, etten, weyden, euwen uel afvoeden" en Kiliaan s.v. *"euwen, voeren (pascere, cibum in os indere)"*.

Vanaf de tweede helft der vorige eeuw neemt het aantal beschrijvingen van *eeuwsel* toe:

Schuermans *Vlaamsch Idioticon* (1870) geeft: "Eeuwsel, eusel, eeuwsel, eesel, eertijds veel in gebruik, bet. in de Kempen eene weide tusschen het hout of den bosch".

We merken hier twee beperkingen op: "Weide" geeft alleen nog aan de plaats waar, dus niet meer het voedsel, bovendien is de omschrijving slechts van lokale geldigheid: de Kempen. Een tweede omschrijving in Schuermans: "Euwsel, hetzelfde als huudsel, hoedsel, waar wat te hoeden is", doet een beetje gezocht aan. Het is jammer dat Schuermans geen fonetische transkriptie geeft; /y:(t)səl/ of iets dergelijks zou denkbaar zijn, maar dat een vorm, die geschreven wordt als *eeuwsel* (en var.) hieraan zou beantwoorden, lijkt me onwaarschijnlijk.

Nagenoeg dezelfde beschrijving als Schuermans geven Cornelissen-Vervliet in hun *Idioticon van het Antwerpsch Dialect*, p. 1671: "Eesel, Eeuwsel, znw., o. — Z. Idiot. Bij landb. Weide of beemd, tusschen een bosch gelegen of langs twee of vier zijden door een schaarbosch begrensd". In het *Bijvoegsel*, p. 202, wordt als plaats opgegeven: Heist-op-den-Berg en omstr., (1936).

Voorzichtiger in zijn beweringen is Stallaert. In zijn *Glossarium*, p. 391 a (1890), waar hij Kiliaan (1599) aanhaalt, lezen we: "Eusel (Eeussel, eusel, eussel, eeuwsel), zn.m. Een weiland, welks natuur moeilijk met zekerheid te bepalen is, doch o.e., van de geringste hoedanigheid, . . . De *"eusel"* staat in het gebruik zooal gelijk met *"eeusselingen, eeute, etmeersch, ettinge, etweide en driesch"* achter *"weide, beemt, broeck en meersch"*, doch schijnt ook menigmaal de waarde te hebben van eene behoorlijke, geprezone weide". Deze omschrijving is veel vager dan de voorgaande, er wordt niets over het verspreidingsgebied van de *eeuwsele* gezegd, alleen wordt de betekenis met een aspekt uitgebreid, nl. dat van de "geringste hoedanigheid". Ook de bewering dat het *eeuwsel* "achter weide, beemt, broeck en meersch" gesteld werd, moet in het licht van o.a. volgende aanhalingen niet al te strikt worden genomen: *de beemt die men heit roggen eusel*, Tienen, 1322; *een stucksen beempts ochte eeusels*, Rode en Alseberg (= St. Genesius-Rode), 1372; *van enen beemde die . . . heit Coenraedts eusel*, Zelem, 1375.

Het aspect van de geringere kwaliteit vinden we ook benadrukt in J. de Vries, *Ned. Etym. Wb.*, p. 151: Eeuwsel znw. "schapenweide" (Zuidnederl.), naast eusel (N.-Brab.) "slechte grond".

De 20^e eeuw kent het woord nauwelijks meer. De Bont, *Dialekt van Kempenland* II, geeft het als toponiem s.v. *ö'usel* en verwijst o.m. naar Brabantius, die "êûwsel, o.: zonderlinge benaming ener zekere reeks grasvelden", heeft.

Het MNW, II, 578 heeft s.v. "Euselinc (eusselinc, ook eusel), znw. m. Eene door bosschen ingesloten weide, eig. in 't alg. weide". Het *Middelnederlandsch Handwoordenboek* van Verdam spreekt van: "Eene (door bosschen ingesloten?) weide, waarschijnlijk is de betekenis dezelfde als van Eewas, laag gelegen weiland dat bij hoogen waterstand onderloopt".

Het WNT tenslotte, III, 2-3, 3945, geeft "*Eeuwsel* — *eesel*-, znw. onz. Mnl. *eeusel*" met als betekenis: "Weide in een bosch, weide die rondom of aan twee zijden door hakhout is ingesloten". Het verspreidingsgebied wordt omschreven als "gewestelijk in Z.-Ndl., bepaaldelijk in Brabant".

Deze afbakening wordt onderschreven door De Vries (*supra*) en sluit de Kempen (Schuermans en De Bont) en Heist-op-den-Berg (Cornelissen-Vervliet) in.

Terugblikkend stellen we vast dat MNW en Stallaert als geslacht mannelijk opgeven, WNT en Cornelissen-(Vervliet) en De Bont-Brabantius onzijdig, terwijl Plantijn, Kiliaan en De Vries geen geslacht vermelden.

Met de gegevens, verkregen uit de aangehaalde woordenboeken kunnen we tenslotte de volgende betekenis voor *eeuwsel* reconstrueren: Een laaggelegen voederweide van mindere kwaliteit voor vee (vnl. schapen?), die aan een of meer zijden door bos of schaarhout is omgeven.

In deze omschrijving is de "oudere" betekenis: voedsel, het voederen, het weiden, cf. Plantijn en Kiliaan, verder buiten beschouwing gelaten, omdat ik nergens anders een citaat of bewijsplaats heb aangetroffen waar *eeuwsel* een van deze betekenissen heeft. Vgl. ook de "aanmerking" van Knuttel in WNT, III, 3945, s.v. *eeuwsel*: "Kiliaan vermeldt ook de bet. *pastio*, *pastus*, waarschijnlijk worden deze slechts aangenomen om den samenhang met ww. *eeuwen* duidelijk te maken".

Wanneer we een aantal punten uit deze woordenboekartikelen, als lemma, orthografische variant, grammatikale categorie en geslacht, naast elkaar stellen, komen we tot onderstaand overzicht:

	lemma (orth. variant)	grammatikale categorie	geslacht
Plantijn	Eeuwsel	—	—
Kiliaan	Eeuwsel	—	—
Hexham	Eussel	—	—
Schuermans	Eeuwsel, eusel, euwsel, eesel	—	—
Cornelissen	Eesel, eeuwsel	znw.	o.
Stallaert	Euussel (eeussel, eusel, eussel, eeuwsel)	znw.	m.
De Bont (Brabantius)	êûsel	—	o.
MNW	eeusel	znw.	m.
WNT	Eeuwsel-eesel	znw.	o.

a. Lemma

De recentere (Plantijn, Kiliaan en Hexham vallen dan af) woordenboeken kennen alle de spelling *eeuwsel*, een etymologische spelling, die in het materiaal nauwelijks voorkomt. De oudste (en — afgezien van de 19e en 20e eeuw — enige) plaatsen met de spelling *eeuwsel* zijn Houthalen, 1435 en 1456. Deze label-vorm is daarom zeer geschikt als lemma omdat een andere keuze uit de veelheid van spellingen moeilijk zou zijn.

Het aantal spellingvarianten was nl. ruim 30; hierbij zijn alleen geregistreerd die, welke na de anlautende *e(e)* een *u* of een *w* hebben. Voor de spellingen met *ei* en *ui* zie kaart 3. Aangetroffen werden: *eeusel*, *eeûsel*, *eeussel*, *eeusele*, *eeussele*, *eeusselle*, *eeuwsel*, *eeuwsele*, *eeusselkene*, *aeusele*, *euysel*, *euyssel*, *eusel*, *eussel*, *eussele*, *eusele*, *euscele*, *eusela*, *beusel*, *beusele*, *euchel*, *eucheel*, *eeuchsele*, *euselken*, *euselkene*, *euselkine*, *eusselkine*, *eusseltjens*, *euzel*, *ewesel*, *euwesel*, *eeuwsele*, *euweyssel*. Hier niet besproken varianten zijn nog: *eyssel* (reeds 1301), *eersel*, *eensel*, *essel*, *eeuwer*, *iessel* en *jouwsel*. Zie hiervoor hoofdstuk IIIc.

Deze overvloed is natuurlijk wel enigszins in te perken. De diminutiva op *-ken(e)*, *-kin(e)*, *-tjens* kunnen onder de simplicia gerangschikt worden, anlautend *b-* kan als groep vervallen, omdat deze spelling uitsluitend voorkomt in het gebied waar *b* geen foneem is, en evenzo de groep met auslautend *-e* en *-a* (1x Leuven, 1251); *eucheel* (1x St. Truiden, 1301), *euchel* (1x Zoutleeuw, 1316), *eeuchsele* (1x Hoeselt, 1399), zijn op zichzelf staande incidentele varianten, zo ook *eeûsel* (1x Helmond, 1492), *euweyssel* (1x Beringen, 1482). Plaatsgebonden zijn verder *aeusele* (8x Anderlecht, vanaf 1349) en *euyssel* (12x Tielt, vanaf 1613, 1x Beigem, 1570) en *euzel* (7x Noorderwijk vanaf 1476). De slot-*e* is in de meeste gevallen een buigings-*e*, hoewel ook nominativi op *-e* voorkomen (oudste plaats 1349).

Er blijven dan 2 typen over: *eeuwsel* en *eusel*, een variant met dubbele *e*, waarachter we misschien de uitspraak /'e:wsəl/, en een variant met enkele *e*, waarachter we naast /'e:wsəl/ ook /'øSəl/ kunnen vermoeden. De verhouding is ongeveer 3:7 in het totaal

van ruim 600 *eeuwse*-plaatsen uit mijn materiaal. Afgezien van enkele typerende spellingen voor bepaalde centra (zie hierboven) is de tegenstelling *ee:e* niet lokaal bepaald. Voor de centra die meer dan 5 *eeuwse*s opleverden is de verhouding als volgt:

Opgaven uit	Totaal	Waarvan met de spelling <i>eeu</i> resp. <i>eu</i>
Noorderwijk	(41x)	1:40
Brussel	(26x)	7:19
Leuven	(26x)	8:18
Brussegem	(22x)	9:13
Tielt	(18x)	13: 5
Asse	(18x)	8:10
Lille	(18x)	0:18
Londerzeel	(11x)	2: 9
Vorselaar	(11x)	6: 5
Anderlecht	(9x)	8: 1
Helmond	(9x)	5: 4
Lubbeek	(8x)	3: 5
Grimbergen	(8x)	0: 8
Tildonk	(7x)	6: 1
Antwerpen	(7x)	4: 3
Hombeek	(7x)	0: 7
Opwijk	(7x)	1: 6
Hekelgem	(7x)	2: 5
Turnhout	(6x)	0: 6
Deurne-bij-Diest	(6x)	0: 6
Beigem	(6x)	1: 5
Lummen	(6x)	1: 5

De spelling *euy-* is bij *eeu* geteld

De spelling *aeu-* is bij *eeu* geteld

Totaal (284x) 85:199 = 30%:70%. Dit komt vrijwel overeen met de verhouding in het totale bestand. Noorderwijk, Grimbergen, Hombeek, Turnhout en Deurne-bij-Diest hebben (vrijwel) uitsluitend *eu*, Tielt en Anderlecht *eeu* (of variant). Nu er lokaal geen voorkeursgebied voor een van beide typen is aan te wijzen, rijst de vraag of deze spelling aan een bepaalde tijd is gebonden. Bovengenoemde plaatsen tezamen geven vóór 1401 de volgende verhouding: (77x) 11:66 (van Brussegem, Tielt, Londerzeel, Tildonk, Antwerpen, Opwijk en Deurne-bij-Diest zijn vóór 1401 geen *eeuwse*s geregistreerd). Van 1401-1501: (59x) 31:28; van 1501-1601 (65x) 25:40; van 1601-1701 (57x) 11:46.

De spelling met *eeu* (oudste plaats Mechelen, 1340) lijkt in de 14e eeuw in opkomst, bereikt haar top in de 15e eeuw en neemt, in de 16e eeuw nog geleidelijk, daarna snel in frequentie af.

Voor *eeuwte* noteerde ik de volgende (31) spellingen: *eut*, *ewt*, *eeut*, *eewt*, *euwt*, *eeuwt*, *eute*, *eeute*, *eeuwe*, *eeuwte*, *euwte*; *eudt*, *eeudt*; *eutte*, *euthe*; *euet*, *ewet*, *euwet*, *eeuwet*, *eweth*,

euweth, eeuweth, euwyte, euweyte, euwette, eywyt, eywit, eywett, eywetten (sing.), *euwete; heutde*. Dim. *eutken, eeutken, euwtken, jeutien*.

Voor de spellingen met *jou-* zie onder IIIc.

De verhouding tussen de spellingen met *eu-*, *eeu-* en *(e)ewe-* in het verzamelde materiaal (bijna 200 plaatsen) is ongeveer 70:50:70 en blijft vanaf ca. 1400 vrij konstant.

Ik neem aan dat vóór 1600 met de spelling *eu* en *eeu* dezelfde (lange) tweeklank werd aangeduid /e:ʷ/. Daarna is met het veranderen en verdwijnen van de zaak ook de uitspraak veranderd. Het overwegen van de spelling *eu* na ca. 1600 wekt het vermoeden, dat de uitspraak /ø/, de klank van *neus*, meer op de voorgrond is gekomen. Van hieruit zijn nl. varianten als *(h)eisel* en *(h)uisel* makkelijker te verklaren dan vanuit /e:ʷ/. Voor *(h)eisel* is de zgn. Kempische diftongering aan te nemen uit *(h)ēsel*, dat op zijn beurt uit *eusel* ontrond werd.

Schuermans en Stallaert geven een relatief juist beeld van de voorkomende spellingen. Cornelissen en het *MNW* missen de meest frequente: *eusel*, en het *WNT* en Cornelissen geven als variant een m.i. willekeurig gekozen en geheel overbodige bijvorm.

b. Grammatikale categorie

De grammatikale categorieaanduiding is, voorzover gegeven, juist: zelfstandig naamwoord.

c. Geslacht

Uit de citaten blijkt nergens dat het geslacht vrouwelijk is. Als mogelijkheden blijven dus mannelijk en onzijdig, waarbij de laatste voor de hand ligt, gezien het suffix *-sel*.

Voor onzijdig pleiten verder (in de 13^e en 14^e eeuw): *dat eusel*, Lubbeek, 1291; *een heusele*, *dat*, St. Genesius-Rode, 1291; *eusele*, *quod*, Brussel, 1231; *tgroetheusel*, Zoutleeuw, 1332; *dit voers. aeusele*, Anderlecht, 1349; *dat calver eesel*, 's-Hertogenbosch, 1399.

Voor mannelijk (13^e en 14^e eeuw): *een heusele*, *die*, St. Genesius-Rode, 1291; *uit deze voers. aeusele*, Anderlecht, 1349.

Voor de 15^e eeuw liggen de verhoudingen als volgt:

Onzijdig:

dat eussel, Helmond, 1414, *dat droegbeusel*, Tienen, 1420; *dat scaepeusel*, Vorst, 1349; *aent bieseusel*, Ukkel, 1447; *dat Euwesel*, Asten, 1479; *dat calver eusel*, *dat droeg eusel*, *dat groet eusel*, *twelck*, Budingen, 1480.

Mannelijk:

desen eusel (acc.), Messelbroek, 1404.

Het geslacht is dus vrijwel steeds onzijdig, de jongere citaten geven geen wezenlijk ander beeld.

MNW (men herinnere zich de opmerking van J. Franck in *Anz. f. deutsches Alterthum und deutsche Lit.* 10 (1884) p. 300, dat Verdam er wat het woordgeslacht

betreft nogal eens naast zit) en Stallaert hebben kennelijk uit te weinig materiaal hun conclusies getrokken.

d. Lexicale betekenis

De lexicale betekenis noemt alleen die aspecten, die volstaan om het *eeuwsel* van andere soorten grasland te onderscheiden. Hiertoe is behalve van *eeuwsel* ook een studie nodig van het grasland. We zullen daarom dan ook aan het eind van hoofdstuk IV, wanneer we over meer gegevens beschikken, op de lexicale betekenis terugkomen.

e. Flexie

Tot slot van deze paragraaf iets over de flexie. De aangehaalde woordenboeken geven nergens een meervoudsvorm. Dit impliceert dat deze "regelmatig" is, i.e. voor het mnl. *-e*, voor het ndl. *-s*, waarnaast evt. *-en*.

Het woord *eeuwsel* bestaat uit de verbaalstam *eeuw-* en het nominaalsuffix *-sel*, welk laatste bepalend is voor de flexie. In het mnl. volgen deze woorden op *-sel* < germ. **-sl-a-m* de vocalische flexie (flexie I, naar het paradigma *worm* bij Van Loey, *Mnl. Sprk.* I, § 10).

De flexie is (de jaartallen achter de vormen geven de oudste bewijsplaats aan):

Sing.:

Nom. *eusel* (1280), *eusele* (1349)
gen. *eusels* (1280)
dat. *eusel* (1280) *eusele* (1280)
acc. *eusel* (1280, *eusele* (1349).

Plur.:

Nom. *eusele* (1301), *eusels* (1377), *euselen* (1440)
gen. *eusele* (?) (1393)
dat. *euselen* (1338)
acc. *euselen* (1289).

Sing.: De oudste vindplaats *eusela* (1251) heb ik niet in bovenstaand schema verwerkt, omdat de context Latijn is, en de *a* derhalve een latinisering kan zijn; of is het een spellingresidu? Vanaf de oudste bewijsplaatsen komen in het enkelvoud de vormen met en zonder *e* in nom., dat. en acc. sing. naast elkaar voor. De gen. sing. is onveranderlijk *eusels*.

Plur.: De vormen op *-en* zijn in alle naamvallen het talrijkst.

Een gen. plur. heb ik niet aangetroffen, tenzij *eusele* in: *aen drie sillen // eusele gbelegben*, Lummen, 1393, als zodanig beschouwd mag worden. Door de — vaak al te — geringe lengte van de citaten was het dikwijls niet uit te maken of een nom. dan wel een acc. plur. in het geding was. In het paradigma zijn alleen de zekere gevallen opgenomen. Het verdient aanbeveling in een woordenboek op te nemen, voor het mnl., dat de flexie in zoverre afwijkt, dat het mv. vrijwel steeds in alle naamvallen *-en* heeft, en, voor het nnl., dat het meervoud gewoonlijk *-en* (i.p.v. het te verwachten *-s*) heeft.

De vormen sing. *eeuwsel* plur. *eeuwsele* lijken mij woordenboekvormen.

f. Samenstellingen

Het woord *eeuwsel* wordt aangetroffen in talrijke samenstellingen:

1. Met *eeuwsel* als eerste lid noteerde ik: *doeseldonc*, Helmond, 1397; *euselbroek*, Leuven, 1502; *dueseldonck*, Antwerpen, 1530; *deeuselbosch*, Elsene, 1575; *deusseldonck*, Helmond, 1601.

2. Naast *eeuwseldonck* (2x Helmond, 1x Antwerpen zie hierboven) vond ik nog een *eeuwdonk*, Mierlo, 1706. *Eeuwsel* als middelste lid kwam éénmaal voor: *calvereneusselbempt*, Kerkom, 1641.

Deze opsomming is compleet voor zover het mijn materiaal betreft.

3. Met *eeuwsel* als tweede lid zijn de "samenstellingen" zeer talrijk. Voor de mnl. periode worden te termen vaak nog los geschreven.

a. Met de aanduiding van een persoon als voorterm: *sbackers*, *conincx*, *drinkelinghe*, *sduvels*, *sgreven*, *theylichgeest*, *smeden*, *tsmets*, *smolders*, *dmonnich*, *tsapen*, *persoons*, *tsagers*, *schepenen*, *wisseleren*.

b. Met de aanduiding van een dier als voorterm: *calver*, *catten*, *coe*, *lammer*, *ossen*, *tpeert*, *rijnder*, *scaep*, *veulen*, *swolfs*.

c. Met de aanduiding van gewas als voorterm: *abeelen*, *bercken*, *bies*, *boek*, *bogaerts*, *bosch*, *breem*, *doerns*, *thaegblock*, *hage*, *haver*, *hey*, *hop*, *hout*, *laer*, *liskens*, *varen*, *wide*.

d. Met bijv. naamw. allereerst als bepaling van plaats, later ook als voorterm: *tvorste*, *middel*, *achterste*, *raechtere*; *groet*, *kleijn*, *hooch*, *langhe*, *tront*, *smal*, *scerp*; *neer*, *haveloos*, *droeg*, *hangende*, *suer*.

e. Tenslotte met diverse voortermen als: *thuys*, *molen*, *kerken*, *poerten*; *riviere*, *beeck*, *viver*, *dborre*; *steen*, *mortel*.

f. "Tautologische" samenstellingen: *euselbroek*, *tweyeeusel*, *calvereneusselbempt*, *weymeersch eussel*, *brouckeeusel*, *drieseussel*.

Als eigennaam (familienaam) werden aangetroffen: *voren Aleyden kindre van den Euthe*, Borlo, 1301; *Jan Willems soen van eusel*, Lille, 1368; *Jan van den Eusel*, Rijkevorsel, 1488; *Jan* (alweer !) *van Eussele alias Loopzeere*, *slootmaker*, Bergen op Zoom 1503 (Leenders, 196).

Hierbij als adjectief: *de Eusselsche straet* (Straat van Broekhoven naar Strateneinde (Voortkapel)). *Eussels voetweg* (voetpad van Noorderwijk naar de Eussels. Beide plaatsen naar J. Helsen, *Toponymie van Noorderwijk*, p. 83).

g. Uitspraak

Volledigheidshalve, maar in de stellige wetenschap dat ik mij hiermee op glad ijs begeef, wil ik dit hoofdstuk besluiten met een aantal opmerkingen over een mogelijke uitspraak van het woord *eeuwsel* in het mnl. en het oudere nnl. Hierbij ga ik bij gebrek aan andere criteria voor deze perioden uiteraard uit van de spelling.

Bij een dwarsdoorsnede door mijn bewijsplaatsenverzameling waarbij ik om de 50 jaar de spelling van *eeuwsel* noteerde van vijf onderscheiden gebieden, t.w. West-(Belgisch)-Brabant, Midden-(Belgisch)-Brabant, (Belgisch-)Limburg, de (Antwerpse) Kempen en oostelijk Noordbrabant heb ik slechts geringe ontwikkelingen kunnen waarnemen. De reeks van Midden-Brabant bijv. (Leuven e.o.)

luidt: 1251, *eusela*; 1300, *eusel*; 1370, *eusel*; 1400, (*e*)*eusel*; 1450, (*e*)*eussel*; 1500, (*e*)*eussel*; 1550, (*e*)*eussel*; 1600, *eussel*; 1650, (*e*)*eussel*; 1700, *euysel*; 1750, *eussel*.

Er zijn slechts drie dingen op te merken: 1. vóór 1350 en na 1650 is de spelling *eeusel* schaars, *eusel* overheeft; 2. vanaf ± 1450 wint de spelling met -ss- veld; 3. in Noordbrabant overheeft *eeusel*.

Aangezien het enkelvoudig teken *e* zowel voor de lange /e/ als de korte /ɛ/ kan staan, omgekeerd *ee* bezwaarlijk voor /ɛ/ kan staan, moeten we uitgaan van een beginklank /e/ van *eeuysel*, hetgeen aansluit bij de observatie dat, wanneer dissimilatie of epenthese in het spel is, /e/ blijft: *eersel*, *eensel* (zie hoofdstuk III, C).

Voor deze /e/ is een diftongische uitspraak met *w* [w] of [ɥ] aan te nemen, hetgeen kan blijken uit de vele spellingen met *eeuw-*, speciaal uit spellingen als *ewesel*, *euwesel*. De -s- werd scherp gesproken als stemloze dentale spirant /s/, hetgeen kan blijken uit de vele spellingen met -ss-, speciaal ook uit spellingen als *euscele*; *eucheel* (/ʔɛ.wʂəl/?) tgv. weinige gevallen met -z-. Het geheel schijnt derhalve op een uitspraak /ʔe.wʂəl/ te wijzen.

In de 20^e eeuw zijn een aantal uitspraakvarianten opgetekend:

1. Lindemans, *Top. Versch.*, 295-6: "... een tweeklank [qj] ... umlaut van *ou* ...";
2. Helsen, *Noorderw.*, 140: "de moereusels [də'mu:ræ:səls]; id. *Noorderw.*, 83: "Bij ... afleiding van *eeuwen* bevreemdt echter de zware æ: in het dialect"; Hij geeft echter ook *Eijssel*, 1722, zodat de zware æ: niet zozeer de uitspraak weergeeft van *eusel*, dan wel van dit *eisel*, met Kempische diftongering van uit *eu* ontronde *ē*.
3. De Bont, *Kempenland* II, s.v.: ö'ʊsəl; id., *Kempenland*, p. 100: "De uit (W)germ.) *ai* ontstane *e* werd o.i.v. bepaalde consonanten (*l*, *r*, *m*, *w*) gerond tot ö., verkort ö': ... ö'wʂəl";
4. Vragenlijst 2 (1948), Naamkunde: Liessel (L 263 a): /eūwʂəl/.

Hieruit en ook uit de talrijke spellingvarianten blijkt een aantal fonetische verschijnselen de uitspraak /ʔe.wʂəl/ te hebben gewijzigd: monoftongering, ronding, ontronding, verkorting en "epenthese" en dissimilatie. Onder epenthese begrijp ik die gevallen waarin de *uw* van *eeuysel* in de spelling is vervangen door *n* of *r*, maar mogelijk is *eensel* een ontronding uit *eusel*, waarna *n*-epenthese, en is *eersel* een vorm van dissimilatie, cf. III c. Zo is een vorm als *essel* te verklaren vanuit *eeuysel* door monoftongering: (cf. *eusel*), verkorting: (cf. *ussel*), ontronding: (cf. *essel*). Verkorte vormen zijn: *essel*, *ussel*, *unsel*, *ensel*, *ersel*. Ontronde vormen zijn: *eisel*, *eessel*, *essel*, *ersel*. Epenthetische consonant hebben: *eensel*, *unsel*, *ensel*. Dissimilatie treedt op bij: *eersel*, *ersel*, *eeuser*, *eeuuser*. Een contaminatie van *eusel* en *eersel* lijkt *eursel*.

Al deze spellingen zijn min of meer bedoeld om de uitspraak weer te geven en wijken duidelijk af van de gereconstrueerde uitspraak /e.wʂəl/ en de daarbij meest passende spelling *eeuysel*, de huidige woordenboekvorm.

"No wonder that it is above all in this sphere (of technical terms) that lexicographic definitions tend to become encyclopedic, or at least to contain some encyclopedic elements".

Zgusta, 255.

In tegenstelling tot de vorige paragraaf worden hier de lexicografische werken aangehaald die niet alleen een taalkundig criterium hebben. De woordenschat blijft beperkt tot vaktalen, in dit geval tot de landbouw, het boerenbedrijf, e.d. of tot de namen van het veld, het grasland of de toponymie (de monografieën).

"De betekenis van *eeuwsel* en *etsel* (met de stam van *etten* < **atjan* 'doen eten' + suffix *-sel*) is dus: iets dat dient voor grazing van het vee (vgl. *voedsel*, van *voeden*)", aldus J. Lindemans, *Top. Versch.*, 295. Hierbij is natuurlijk "gegeven", zijn op p. 287 onder het kopje *Eusel* voorgestelde betekenis: "Dit woord, dat met allerlei grafieën in de oorkonden verschijnt (...) diende, hoofdzakelijk in Brabant, om een soort droge, schrale weide aan te duiden". De grafieën die Lindemans opgeeft, zijn: *eeusel*, *eeussel*, *eeuwsel*, *eusel*, *eussel*, — *eysel*, *eyssel*, *heysel*, *ijsel*, *uyssel*, *huysel*, *ussel*, *bussel*, — *eesel*, *ezel*, *eensel*, *eersel*, *eeuser*, — *eeusselinc*, *usselinc*, enz.

Het hak- of schaarhout, dat in de vorige paragraaf aan de orde kwam, is volgens J. Lindemans "maar een bijkomende omstandigheid, (...) voortspruitende uit de schraalheid van den grond die als *eusel* gebruikt werd en die al voor niet veel anders kon dienen dan voor houtwas".

Aan definitie, plaats in het boerenbedrijf en verspreidingsgebied van de *eeuwsels*, wordt aandacht besteed door M. Schönfeld, *Veldnamen in Nederland*, p. 69. Na op enige als toponiem in oostelijk Noord-Brabant, o.a. te Asten, Heeswijk en Eindhoven voorkomende *eeuwsels* te hebben gewezen, zegt hij: "Het is naar Van Loey aangetoond (in voetnoot wordt verwezen naar *Elsene-Ukkel*, 111), een afleiding van *eeuwen* "voederen, pascere", en betekent dus beweide land, weide, in het bijzonder "schrale weide". Het woord is typerend voor het oude hertogdom Brabant (zie kaart 1); het hoofdverspreidingsgebied ligt in Belgisch Brabant".

Nog een interessante mededeling bevat voetnoot 87 van Schönfelds artikel: "Het woord schijnt in Noord-Brabant nog voor te komen als appellatief. Zo geeft Mej. Konings op, dat *eeuwsel* te Stiphout veel gebruikt wordt voor bouwland, meestal hoge zandgrond". Dat dit bouwland tegenwoordig anders wordt opgevat blijkt uit de *Volkskrant* van 6 okt. 1973, waar melding wordt gemaakt van nieuw te bouwen woningen in het plan de *Eeuwsels* te Helmond. Het is nuttig bovenstaande uitspraak in Schönfelds *Veldnamen*, uit 1949, te leggen naast die van Lindemans, *Top. Versch.*, 289, gepubliceerd in 1945: "Het woord *eusel* is in het taalgebruik geheel verdwenen en dat dit reeds lang gebeurd moet zijn bewijzen de spellingen *eensel* en *eersel*". Ik geloof toch dat hier verschillende zaken door elkaar gehaald worden. Dat het woord *eeuwsel* niet uit het taalgebruik verdwenen is, maakt de aangehaalde plaats uit Schönfeld aannemelijk en bovendien zijn in Lindemans eigen materiaal, a.w. 289-294,

verscheidene *eeuwsels* voorzien van de toevoeging "Kad." of "Mil." kaart. maar bovenal leverde de vragenlijst van de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen der KNAW, afdeling Naamkunde in 1948 voor de volgende plaatsen nog *eeuwsels* op:

Rosmalen, L 144; Nistelrode, L 151; Boekel, L 183; Oploo, L 186; Bakel, L 208; Milheeze, L 208a; Stiphout, L 236; Vlierden, L 243; Liessel, L 263a; Someren, L 264; Borkel en Schaft, L 281 en Budel, L 285; zodat ik aanneem, dat *het woord* nog wel in de taal bestaat. Iets anders is of het woord als soortnaam nog bestaat en of de relatie woord-zaak nog intact is, zoals die bestond bv. in de tijd van de oudste bewijsplassen.

Het meest uitgebreide artikel over *eeuwsel* met sterk encyclopedische inslag, is dat van J. Goossenaerts, in *De Taal van en om het Landbouwbedrijf in het NW. van de Kempen*, p. 187. Hierbij wordt aan de hand van een groot aantal citaten uit woordenboeken, en allerlei publicaties op het gebied van de dialectologie, dialect-geografie, landbouw, toponymie e.d., een beeld samengesteld van het *eeuwsel*, waarbij het evenwel door de onoverzichtelijke indeling van het artikel niet altijd duidelijk is, wie aan het woord is, Goossenaerts of degenen uit wier werken werd geciteerd.

Een tweetal korte aanhalingen met een nadere bepaling van het begrip *eeuwsel* kunnen ons beeld completeren: "De talrijke eusels liggen meestal op hoge gronden aan de heiden", J. van Gorp, *Plaatsnamen van Turnhout in 1368*, p. 92. Dezelfde van Gorp, *Kasterlee*, p. 138, noemt de *eeuwsels* "grazingen op heiden en slechte gronden, en dus goed onderscheiden van beemden en broeken".

En Van Loey, *Elsene-Ukkel* citeert G. Des Marez, die een idee geeft van het ontstaan van een *eeuwsel*, door laatstgenoemde *eensel* gespeld: "... Toutes les autres (parcelles) avaient été manifestement conquises sur les marécages suivant un processus qui nous est connu. La partie humide est entourée de fossés, vers lesquels on draine les eaux. Des saules ou des aunes sont plantés tout autour de la partie ainsi délimitée. Celle-ci devient alors ce qu'on appelle *een eensel*. Ce n'est pas encore une prairie destinée à nourrir le bétail. C'est un terrain, toujours humide, mais dans lequel pousse déjà l'herbe. (...) Au bout d'un certain nombre d'années, voilà l'eensel, suffisamment sec, qui devient weide ou beempt (prairie)".

Naast de kennis van het woord (hoofdstuk I, A) is in deze paragraaf de kennis van de zaak komen te staan. De meningen lopen nogal uiteen: Van de "schrle droge weide" (Lindemans) naar het "terrain toujours humide" (Des Marez); "Des saules ou des aunes sont plantés tout autour de la partie": "Het hak- of schaarhout is maar een bijkomende omstandigheid".

Een *eeuwsel* is "een afleiding van *eeuwen* 'voederen, pascere', en betekent dus beweid land": "Ce n'est pas encore une prairie destinée à nourrir le bétail".

"Het woord (*eeuwsel*) schijnt in Noord-Brabant nog voor te komen als appellatief": "Het woord *eeuwsel* is in het taalgebruik geheel verdwenen".

Als we de vaak geheel afwijkende beschrijving van Des Marez buiten beschouwing laten, komen we tot de volgende begripsbepaling: Een weide, die door haar minder gunstige ligging slechts als zomervoederweide voor het vee kon worden gebruikt (en

die, afhankelijk van de natuurlijke omgeving door een afscheiding van nu eens hout, dan weer van anderssoortige gewassen, in sommige gevallen zelfs door een kunstmatig aangelegde afscheiding als zodanig herkenbaar was).

Voor het verspreidingsgebied, zie kaart 1.

C. Het encyclopedisch artikel. De citaten

"The indication of semantic features is based on what appears to be relevant to the general speaker of the language in question, not on properties that can be perceived only by scientific study".

Zgusta, 254.

In de plaats van deze paragraaf zou kunnen worden volstaan met een verwijzing naar Paul Lindemans, *De Geschiedenis van de landbouw in België*. De schat aan gegevens die daar, met name ook over *eeuwsel* te vinden is, voldoet stellig aan de encyclopedische eis.

Toch kan een aantal aspecten van Lindemans beschrijving niet worden gemist i.v.m. ons doel de karakteristiek van een encyclopedische behandeling van een begrip te stellen tegenover de lexicografische.

Met name zullen dan ook die aspecten naar voren worden gehaald, die in beide voorgaande paragrafen niet of nauwelijks zijn belicht, en zal daarnaast aandacht worden besteed aan de controversiële punten uit de vorige paragrafen.

Zo is bijvoorbeeld de definitie van *eeuwsel* in de verschillende woordenboeken slechts geldig voor een bepaalde tijd en voor een bepaalde streek. Een *eeuwsel* in Leuven, 1251 lijkt niet op de *eeuwse* in Helmond, 1973.

1. "De Brabantse eusels (...) zijn zeer oud, en eigen aan de leemstreek die zich uitstrekt van de Zenne tot aan de Leie, I, 389" (d.i. westelijk Belgisch-Brabant).

2. "Ook de Kempische landbouw kende eusels. Maar hier schijnen ze niet zo oud te zijn als in de Brabantse leemstreek. Zij waren kunstmatige weiden, aangelegd op pas ontgonnen heide, en dus niet begroeid met heidekruid, maar wellicht met gras (...). De eusel schijnt hier het eerste stadium uit te maken van de ontginning van heide tot winnend land".

3. "De eusel bestond eveneens in het Oosten van (Belgisch-)Brabant, tussen Zenne en Gete, maar ook hier verschilde hij van de West-Brabantse eusel (...). Na enkele jaren wilde weide werd hij terug onder de ploeg gebracht om gedurende enkele jaren veldvruchten te dragen".

Lindemans onderscheidt dus drie soorten *eeuwse*: 1. Westbrabantse, 2. Kempische (ook in de Noord-Brabantse Kempen), 3. Oostbrabantse.

De oudste bewijsplaatsen zijn resp. Grimbergen, 1289, Turnhout, 1368 en Leuven, 1251.

Ik zou hieraan het Limburgse *eeuwsel*, met als oudste bewijsplaats Romershoven, 1280 en het Noordbrabantse (voor zover niet Kempische), Helmond, 1396, willen toevoegen. De West(noord)brabantse, oudste plaats Princenhage 1460 (Leenders,

194) zijn weinig talrijk. Leenders deelt nog mee, dat hun noordgrens lijkt samen te vallen met de rand van de Noord-Brabantse zandgronden (p. 191).

Wat nu de verschillen in de tijd betreft het volgende: "In de late middeleeuwen schijnen reeds vele eusels kunstmatig begraaide weiden te zijn voor het melkvee. Later (vanaf de 17^e eeuw) verdwijnen de eusels en worden zij vervangen door kunstmatige weiden, . . .", Lindemans I, 27. De oorzaak is de verbreiding van de klaverteelt sinds de 17^e eeuw: "de laatste *eusels* verdwijnen in de leemstreek als zijnde voortaan geheel nutteloos, omdat de dieren voordeliger op stal gevoed worden met klaver. De grotere hoeveelheid mest waarover de boer thans beschikt, laat hem trouwens toe, de nog vage euselgronden onder de ploeg te nemen".

Daarom moeten de citaten van na 1650 (\pm 25%) met voorzichtigheid geïnterpreteerd worden, vanaf dan is *eeuwsel* nog slechts de naam voor wat eens een "eeuwsel" was. Men vergelijke: "tgoidshuys bosch geheeten het eusel", Elsen, 1683; stuck Land . . . eerteyts geseyt het Eussel", Elsen, 18^e eeuw; "Zoals vele benamingen van velden en weiden ging het woord "eusel" over op andere gronden die met de echte eusel enige gelijkenis vertoonden. Een private heide of andere woeste droge bodem, werd in Brabant ook "eusel" genaamd", Lindemans, I, 390. De meeste tegenstrijdigheden uit de vorige paragraaf vinden, zoals gezegd, dan ook hun oorsprong in het feit dat een *eeuwsel* in de verschillende streken en verschillende tijden een ander aanzicht had.

De grote verandering ligt in de 17^e eeuw: de *eeuwsels*, wat hun natuur ook was, veranderden geleidelijk, zodat de betekenaar-vlag de betekenis-lading niet meer dekte, anderzijds was nu de weg vrij om de vlag boven vele ladingen te planten. Maar ook reeds het feit dat in de oudste tijden de *eeuwsels* onderscheiden worden in 3 (5) soorten ligt ten grondslag aan vele interpretatieproblemen.

Wat is nu de mening van de agrarische deskundigen over deze problemen? Was een *eeuwsel* droog of drassig? Een voederweide voor schapen (vee) of niet? Door hak- of schaarhout omgeven of niet?

1. Droog of drassig?

Eerst volgen enige citaten die op hoog en droog wijzen:

"Men moet deze *prata*-beemden = natuurlijke weiden wel onderscheiden van de *pascua*-eusels = hoge weiden", Jansen, *Landb. in Brab.*, p. 27 (2).

"... zelfs de opbrengst van de droge weiden of eusels (*pascua*)", Jansen, *Landb. in Brab.*, p. 45. cf. ook de uitspraken hierboven van Van Gorp, Lindemans en Schönfeld.

Deze uitspraken worden gesteund door citaten als "op en eusel jnde hasdonck", Mechelen, 1287; "siccam pascuam dictam vulgariter d'eeusel", s.l. 1349; "so in drogen eusselen", Diest, 1338; hoocheusel, Hombeek, 1349; hoghe eusel, Turnhout, 1368; droeghe euesels, Halen, 1394; hoech-eusel, Noorderwijk, 1400; dat droegheusel, Tienen, 1420; es nv droeghe eusele, Leuven, 1449; droege eussel, Kerkom, 1470; hoghe eusel, Opwijk, 1472.

"Etting, *etsel* is de tegenhanger, in Vlaanderen, van het Brabantse *eusel*. In

Vlaanderen gebruikte men ook de benamingen *heet*, en *hoge of droge weide*", Lindemans, I, 388.

Verdam, *Mnl. Handwoordenboek* s.v. *Eeuselinc*, *eeusel*, *eeute* is een andere mening toegedaan: "... waarschijnlijk is de betekenis dezelfde als van *eewas*, laag gelegen weiland dat bij hoogen waterstand onderloopt".

Hierbij sluit Van Dijk, *Het Toponiem Euwet*, p. 58, aan: "... een ontegensprekelijk bewijs dat de gissing (!) van Verdam (euwet = laaggelegen weiland) juist is". En op p. 59: "... een drassig weiland van slechte hoedanigheid ...". Maar mogelijk is natuurlijk dat *eeuwte* niet zonder meer een *eeuwsel* was, doch de Limburgse, drassige, variant. Toch zou ik op grond van o.a. navolgende aanhalingen de zienswijze van Van Dijk niet willen delen: dat hey *eeut*, Koersel, 1377; *heÿ ewete*, Kermpt, 1391; *tdonck eeuwt*, Zonhoven, 1422; *eeute te helpendonck*, Zolder, 1435; *hey ewet*, Zolder, 1441 e.v.a.

Tegen "hoog en droog" pleiten verder de volgende citaten: "de eusele dicto Waschpoel", Brussel, 1321; "pratum dcm eusel qd modo est viuarium", Elsene, 1380; *viver eeusel*, Essene, 1512. We merken op dat deze alle drie in West-Brabant gelegen zijn. Ik houd het erop, dat *eeuwsel* voornamelijk een droge weide aanduidde, waarbij *droog* staat tegenover *drassig*, *regelmatig onder water lopend*, en dus niet de betekenis *dor* heeft. Ik ben het dan ook niet eens met wat De Man, *B.O.*, p. 710, schrijft bij *droge eeuwsel* ... "Droge bn.: dor, verdord; onvruchtbaar; woest kaal, *Mnl. w. II*, 427. Doelt nog op de primitieve toestand van de *eusel*: droge, woeste, private weide". Een *eeuwsel* was, als regel niet *dor* of *verdord*, noch *woest*, noch *kaal*. Onvruchtbaar is wellicht het enige bn. dat hier past.

2. Voederweide of niet?

In de vorige paragraaf zegt Des Marez dat het *eeuwsel* (t.a.p. *eensel* gespeld) "n'est pas encore une prairie destinée à nourrir le bétail".

Lindemans, II, 395 meent evenwel, dat "de schapen (...) in de zomermaanden het meeste voedsel op de *eusels* (vonden)", maar "of de oude *eeusels* en andere natuurlijke ettingen de dieren een weide verschaften tot in het najaar, is een open vraag", I, 407.

"Het leenboek van Brabant spreekt van 'heyden ende *eeusselen* ofte sterile ende onwinbare *erffven*', maar daarmee bedoelt men niet de echte *eusels*, die de weide zijn van een landbouwbedrijf en de spil vormden van de veeteelt aldaar", I, 390. "Het melkvee graasde zowel op de *eusels* als de schapen (...)". "De pacht van de *eusels* omvatte trouwens dikwijls een zeker aantal kazen", I. 409.

De volgende citaten ondersteunen Lindemans uitspraken: ... *partim terrae in qua animalia depascuntur que wlgō eusela dicitur*. Leuven, 1251; *tote sinen eusele* zijn vee te drivene, Lubbeek, 1291; *ettinghe die men heet coe eussels*, Teralfene, 1377; van enen *eeussele* houdende 6 coyaert, Vorselaar, 1381; *Item sal de wynne de eeusselen etten ende weyden met synen beesten*, Kortenbergh, 1481; dat *desselfs wynnen beesten sullen moegen gaen op de ettinge of eeusselinge des heren van Corbaix*, Blamont, 1492; een *eeusel* van drie coeyweyen, St.-Pieters-Leeuw, 1506.

Vóór 1600 treffen we de volgende samenstellingen met dierbenamingen aan:

kalvereeuwsel, 12x, de oudste, 1335; *koe-eeuwsel*, 10x, 1368; *schaapeeeuwsel*, 3x, 1439; *paardeeeuwsel*, 5x, 1474; *lammereeuwsel*, 1x, 1483; *rundereeuwsel*, 1x, 1489; en *osseneeuwsel*, 2x, 1518.

Voor *eeuwte* liggen de zaken als volgt: *kalvereeuwte*, 1377; *paardeeuwte*, 1431; *hameleeuwte*, 1434.

Indien deze benamingen (mede) wijzen op het gebruik van de *eeuwsels* als voederweide, dan moet toch de aandacht gevestigd worden op de volgende benamingen van vóór 1600: *roggeneeuwsel*, 1x, 1406; *havereeuwsel*, 2x, 1428; *bieseeuwsel*, 4x, 1447; *doorneeuwsel*, 1x, 1486; *een eussele*, *gebeeten Terwenbloc*, 1540.

Dit alles duidt erop, dat de *eeuwsels* niet uitsluitend als voederweide dienst deden: er groeiden vruchtbomen (*bogaerts eusel*, Noorderwijk, 1394; *bogaerden eusel*, St.-Katharina-Lombeek, 1406) op of rondom — andere benamingen met bomen zijn: *abeel-*, *beuk-* en *berkeeuwsel* — granen (rogge, haver, tarwe) of wilde gewassen (hei, biezen, doornen).

3. *Hak- of schaarhout?*

Dit brengt ons bij het laatste twistpunt: waren de *eeuwsels* "door hak- of schaarhout" omgeven of niet? Simpeler: waren ze omheind (= privébezit) of open (= gemeenschappelijk bezit)? We geven opnieuw Lindemans het woord: "In Brabant schijnen de eusels in de Middeleeuwen beplant te zijn geweest met fruitbomen (*bogaardeeuwsel*, W.P.) en de kanten met slaghout en tronkbomen", I, 390. "Elk hof bezat één of meer eusels; als privaat bezit, waaruit andermans vee moest geweerd worden, waren de eusels omheind, of bevrijd", I, 389.

De Kempische *eusel* "was ook omheind, juist zoals de blokken en de akkers in de Kempen", I, 390.

En wat voegen de citaten hieraan toe?: ein ewesel mit widen, Vrijherne, 1389; 1 eusel bij die achterhaghe, Lille, 1368; tbosch eusel, Tildonk, 1410; een eeusel geh. tforeestken, Bierbeek, 1425; dat calver eusel, dat droegeusel, d'monnich eusel, t'groot ende kleyn block en det groet eusel, twelck al tsamen leeght binnen sijne grachten ende boomen, Budingen, 1480; vant de vors. eyken moesten gheruympt zijn witen euselle, Leuven, 1508-9; de grachten ende thuynen rontomme d'osseneusel, Averbode, 1518; bosch-eeussele, Essene, 1534; eusselen (...) bevreden met dobbelen welfgrachten op te graven en die met levend hout bepooten, Hechtel, 1548; de grachten omtrent de meerschen en eusselen wesende beplant met levende haegen, Dilbeek, 1595; den bosch geheeten deussel, Elsene, 1596. Te Averbode krijgt een pachter opdracht een stuk grond "uut te graven om eusel, beempt oft groeswas te maken..." door dit te omgeven "met dobbelen grachten wel bepoot met scaerhout...". Hieruit blijkt tevens dat het schaarhout geen exclusief kenmerk van het *eeuwsel* was.

De citaten zijn over het algemeen niet erg conclusief. Ik meen, dat een *eeuwsel* waaraan alle zorg werd besteed (zie hierna) en derhalve waard was om tegen ongewenste bezoekers beschermd te worden, een model-*eeuwsel*, niet alleen met

zorgen, maar ook met grachten en houtopstand werd omringd. Hierbij speelt uiteraard ook de natuurlijke omgeving een rol.

Wat de zorg betreft, die aan de *eeuwsels* besteed werd, merkt Lindemans op, dat "de pachter (soms) zelfs verplicht (werd) de eusels te bemesten", I, 390.

"Alhoewel bekleed met spontane flora waren de eusels en ettingen lang geen verwilderde vogelweiden. Een goed landbouwer wijdde er evenveel zorg aan als aan zijn hooiland, reinigde ze van bramen, doornen en nutteloze heesters, werkte molshopen weg, ruimde de grachten waarmee ze bevrijd waren", I, 389. "Hier volgen een reeks excerpten die allen op die zorg wijzen; zij hebben betrekking zowel op de Kempische, Oost-Brabantse en West-Brabantse eusels, als op de Waalse prairies; het zijn dezelfde als deze die te besteden zijn aan hooiland: in . . . euselen en sal hij egheen hout laten uytspringen oft wilderen, Veerle, 1599; eusels zuiveren van dorens, bremen ende andere quaet hout, Grimbergen, 1638; eusels . . . te cuysschen soe van dornen ende bremen, die molhoopen nieuwe ende oude slichten, die riolen ende waterloopen t'openen ende onderhouden, Tildonk, 1658; reynighen ende rumen desen eusel van biesen distelen, dornen ende bremen, Messelbroek, 1404; eeselen wael misten ende houden, Koersel, 1404", I, 408.

Daaraan kunnen we toevoegen: eusselen . . . wel ende loflicj grachten en beureden, Perwijs, 1446. De grachten ende thuynen (. . .) omme de (. . .) eeselen (. . .) wel ende lofbaerlijc onderhouden, Averbode, 1508; de grachten van . . . euselen met welffrusschen maken, Averbode, 1528; de eusselen . . . te ryolen ende die open houden ten minsten totter wydden van j 2 voet, Lubbeek, 1538; We merken op, dat de citaten van Lindemans alle tamelijk jong zijn.

Uit deze aanhalingen blijkt dat er nogal wat zorg aan de *eeuwsels* werd besteed, zodat het weinig aannemelijk is, dat het hier om dorre weiden ging. Dat er afhankelijk van deze zorg, van ligging, intensiteit van het gebruik, bodemgesteldheid, en ontwikkelingsgraad van de landbouw ter plaatse talloze "soorten" *eeuwsels* geweest zijn, ligt eigenlijk voor de hand.

HOOFDSTUK II. ETYMOLOGIE

De gissingen omtrent de etymologie van *eeuwsel* c.q. *eeuwen* zijn in drie groepen te verdelen. De eerste groep zoekt aansluiting bij *ooi* 'vrouwelijk schaap', de tweede bij *ouw* '(drassige) weide'; de derde bij de stam van '*eeuwen*' en vergelijkt hiermee on. *æja* 'laten weiden', sommigen zien in dit laatste woord verwantschap met oi. *āsāyati*, caus. bij *aśnāti* 'eten'.

A. Ooi-hypothesen

"Wie vindt er mij, geboekt of anderszins, het woord **euwe* (= *ouwe* = *ooie* = *eie*) = moederschaap?" vraagt Gezelle, *Loquela* 9 (1889), 42, en vervolgt: "t En valt geen meerder verschil tusschen *ouwe*, leest *owe*, en **euwe*, als tusschen *logen* en *leugen*, *boter* en *beuter*" en (a.w. ibidem): "*Eeuwen* ware diesvolgens zoo vele als **schapen*, d.i.

schapen drijven, doen zoo de *schaper* doet; *eeuwsel* ware **schaapsel*, *eeuwkant* ware *schaapkant*, kant waar men **schaapt* of schapen langs drijft”.

Het woord *eeuwkant* wordt hier verder buiten beschouwing gelaten; het is een jonge samenstelling (oudste plaats volgens opgave in het *MNW* XI, 132: Goeree, 1841), die niet op een lijn te stellen is met oudere afleidingen als *eeuwsel* en *eeuwte* (sedert de 13^e eeuw). A. van Loey, *Studie over de Nederlandsche Plaatsnamen in de Gemeenten Elsen en Ukkel* (1931), p. 111, zegt: “Lindemans verklaart het woord als volgt: *eeusel*, *eusel*, *eensel*, *eisel*, *heisel*, *huissel*, *hunsel*: schapenweide, afl. van *ooi*, cf. *ovile*: *offel*, *uffel*. Ik kan moeilijk gelooven aan de onderlinge identiteit van al die woorden, die bovendien waarschijnlijk allen in west-Brabant gevonden werden. Een umlautsvorm van *awi*- (cf. got. *awepi*) bestaat alleen in het o.s.: *ewi*”. (Feist, *Vergleichendes Wörterbuch der Gotischen Sprache*³, Leiden, 1939, p. 70, geeft as. *euui* f., mnnd. *ewe*.)

Even verder meent hij: “Zoo is . . . *eeuwsel* gevormd met *-sel* van *eeuwen*: voeren, Kil. *pascere* (Verdam II, 578); wat de etym. van *eeuwen* is, weet ik niet”.

Reeds vroeger had Jan Lindemans, *Kleine Leidraad bij de Studie der Plaatsnamen*, p. 39, zijn voorkeur uitgesproken voor een etymologie met *ooi*: “*Eusel* is een afleiding van *ooi* (schaap) op dezelfde manier als Lat. *ovile* van *ovis*”. (Geciteerd naar Goossenaerts, *NWK* (1956-58), p. 187.)

In *Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt* (1945), neemt J. Lindemans de etymologie van Van Loey over; op p. 295 zegt hij: “Van Loey heeft, op afdoende wijze, aangetoond dat *eeuwsel* een afleiding is, met suffix *-sel*, van het werkwoord *eeuwen*, ‘voeren’, -” en verwijst naar de hierboven aangehaalde passage. Maar Lindemans vervolgt: “Wat nu de etymologie van *eeuwen* betreft, waarschijnlijk is dit werkwoord gevormd met *ouw* (door analogie met *weiden*, *grazen*)”. Hiermee stapt hij van de eerste groep naar de tweede over. We zullen hier dadelijk op terugkomen, en onze schaapjes nog even op het droge houden.

Om een dergelijke verklaring (achteraf?) te adstrueren wordt ook gewezen op de samenstelling *schaapeeuwsel* e.d.: “Daarentegen schijnt het zoo vaak in de toponymie voorkomende *eeusel*, *eusel*, *eensel*, *eisel*, *husel*, *huissel*, *hunsel*, een schapenweide te beduiden. De samenstelling *schaapeusel*, *schepeneisel* vindt men op vele plaatsen”, Goossenaerts, *NWK*, p. 187, met verwijzing naar J. Lindemans.

Ook J. de Vries, *Nederlands etymologisch woordenboek* (1971), p. 151, noemt *Eeuwsel* een “schapenweide”.

Houdt men vast aan verwantschap met **oyi*- ‘schaap’ germ. **awi*- dan is een grondvorm **awi-sla* → *eeuwsel* niet onmogelijk. Evenwel ontbreken parallellen in de verwante talen terwijl ook de samenstellingen met *schaap*- niet zó talrijk zijn, dat men daaruit noodzakelijk *eeuwsel* = schaaeweide moet concluderen, waarbij dan *eeuw* > **awi*-en *-sel*, *sele*” mit der Bedeutung ‘Niederung, Wiese”, Frings, *Germania Romana*, p. 31, of *-sel* < **-sla*-m.

Wat de samenstellingen betreft, het talrijkst in mijn materiaal zijn die met “*kalver*” gevolgd door die met “*koe*”. Vgl. ook uit de citaten: “ . . . enen wech . . . tote sinen eusele sijn vee te driuene” [1291], “ . . . een eeussel . . . daer de beesten op weiden”

[1349], "van eenen eeusele houdende 6 coyaert" [1381], "en . . . die euselen . . . voer haer coeyen" [1510].

Het is dus bepaald niet zo dat uit de citaten een etymologie met **awi-* 'schaap-' a.h.w. gesuggereerd wordt; bovendien is het bezwaar dat in dat geval *eeuwsel*, *eeuwte* en *eeuwseling* van *eeuwen* gescheiden zou moeten worden, tenzij men Gezelle wil volgen (*eeuwen* = **schapen*, zie hierboven) die [N.B. nu met de spelling *eu*] opmerkt: "Eeuwen beteekent ook spijzen, eten in de mond steken, zegt Kiliaen. Vergelijkt iemand *paplammeren*, d.i. spijzen gelijk een *paplam*: *eeuwen*, *euwen*, **ouwen*, **ooien*, **eien*", *Loquela* 9 (1889), 42.

B. Ouw-hypothesen

Zoals gezegd, heeft J. Lindemans later de etymologie *eeuwsel* uit *eeuw(en)* + *sel* overgenomen van Van Loey, maar hij vraagt zich terecht af wat *eeuwen* dan voor etymologie heeft. Van zijn voorstel tw. *eeuwen* < **ouwen* een denominativum bij *ouw* 'drassige weide' (= *ooi*, -*oog*), zegt hij (*Top. Versch.*, 295-6): "Er kunnen fonetische bezwaren tegen deze etymologie opgeworpen worden. Maar welke was de uitspraak in de verschillende dialecten van het woord *eusel*? Afgaande op de relatief vroege grafieën met *ui* en *ei*, in Zuid-Brabant, zouden we aldaar een tweeklant [qj] kunnen vermoeden,umlaut van *ou* (vgl. Boudin, waaruit Boidin en de f.nn. Boyens, Buyens, Baeyens, die ook allemaal pogingen zijn om op correcte of hypercorrecte wijze den tweeklank [qj] weer te geven)".

Laten we de fonetische bezwaren even terzijde. Indien *eeuwsel* gevormd is uit *eeuw(en)* + *sel*, en dit *eeuwen* is op zijn beurt een variant van **ouwen* dat weer een denominatief is van *ouw*, dan is **ouwen* eerst een (middel)nederlandse vorming, d.w.z. zij veronderstelt *ouw* als grondvorm niet bv. **agwǫ-*, **aujō*. Zo zou de umlaut of de palatalisering van *ouw* tot *eeuw* onverklaard blijven.

Is de vorming ouder, d.w.z. gevormd met **aujō*, — in ieder geval moet een umlautsfaktor aanwezig geweest zijn — dan is **aujōn* cf. got. *sunja*: *sunjōn*, *sibja*: *gasibjōn* denkbaar, maar dat ontwikkelt zich tot ndl. **ooien*, waarbij de invloed van een (dialektische) umlaut zich zal beperken tot de *oo*, zodat misschien *eusel* /'əsəl/ verklaard wordt, maar stellig niet het *w*-element in vormen als *eeuwsel*, *ewesel*.

Een geheel andere mening, hoewel uitgaande van dezelfde woordfamilie, heeft J.H. Hoeufft, *Taalk. Magazijn* 1 (1835), 157: "Eeuw toch voor *ee*, *water*, kan eveneens gezegd geweest zijn, als *seeuw* voor *see*, *zee*, of ook *water* in het gemeen" en hij leidt dit niet, via het mnl., af van germ. **abwō* 'water' maar van het ofr.: "In het oud Fransch vindt men *eeue* voor *water*, zie Roquefort op *eau*. Het woord behoeft dus in den Vlaamschen tongval geene verwondering te baren, en zal, naar mijn inzien, hier ter plaatse, eenige lepelkost of eene *suipe*, gelijk vervolgens gezegd wordt, tegen *eten*, als eene vaste spijs, overgesteld, beteekenen" (ibidem).

Het *eeuwen* waar Hoeufft op doelt komt voor in de Liesveldtse Bijbels, 2 Sam. 13 A [1526], evenzo [1532]: Ik citeer Hoeufft, niet de beide bijbels: "als u vader dan comt om u te besoecken, so segt tot hem, Lieve laat mijn suster Thamar commen, dat si mij *eeuwe*, of *tetē*, geve".

Het voorstel van Hoeufft is dus: *eeuwen* < **eeuw* + *en*, **eeuw* < ofr. *eeue* en inderdaad is vóór 1150 *ewe* de gewone vorm in het frans, waarna, tot in de 16e eeuw, de vorm *eaue* op de voorgrond treedt, cf. Bloch-von Wartburg, *Dictionnaire Étymologique de la Langue française*, i.v. *eau*, en in het *FEW* vinden we dat de vorm *ēw* 'wallon' is voor *water*. Zo is ontlening zowel wat de vorm als de tijd betreft wel mogelijk en behoeft dit woord ons "in den Vlaamschen tongval geene verwondering te baren", maar toch is het bevreemdend, dat in het mnl. de afleiding *eeuwsel* reeds in 1251 geattesteerd is, weliswaar te Leuven, maar "Vlaamschen" bij Hoeufft is dan ook geen linguïstische, maar een politieke term — hij noemt de taal van het Brabantse Antwerpen immers vlaams — zodat daaronder ook limburgs en brabantse kan worden verstaan. Ook in Noord-Brabant, Helmond [1396] en 's-Hertogenbosch [1399] komt *eeuwsel* reeds in de 14^e eeuw voor.

Het is op zijn minst toch opmerkenswaard, dat een leenwoord uit het ofr. reeds in het (vroeg-)middelnederlands een reeks afleidingen heeft gevormd (*eeuwsel*, Leuven [1251], *eeuwte* [1284], *eeuwseling* [1492]), terwijl het woord zelf in de betekenis die Hoeufft eraan toekent "lepelkost of eene suipe" gebruiken' eerst 1524 optreedt. Weliswaar is *eeuwen* 'hoeden, weiden' vroeger geattesteerd, Brussel [1389], maar dit kan toch bezwaarlijk met het ofr. *eeue* 'water' in een semantisch verband gebracht worden, terwijl een betekenisontwikkeling 'doen eten' > 1. 'hoeden, weiden, voeden', 2. 'te eten geven, voeren' daarentegen alleszins bevredigend is.

Een al te nauwe samenhang met *eeue* 'water' stuit bovendien op de moeilijkheid, dat de *eeuwsele*s vooral oorspronkelijk juist hoge en droge weiden schijnen aan te duiden, zodat aan een vorming van *ouuw* + *sel* toch ook semantische bezwaren kleven.

Eveneens van dezelfde woordfamilie gaat Th. Frings uit, *Germania Romana*, p. 27: "Darf man die Sippe *eeuwen*, *eeuwsel* heranziehen zur Stütze von **awi-thi*, insbesondere *eeute* n.?" Dit *awi-pi*, dat in **awi-pi-arium* ten grondslag zou liggen aan fr. *osier* (wilg), is dan de voorganger van mnl. *eeuwte*. Frings neemt daarbij de volgende morfemen aan: **awi-* als Stamm von germanisch *auē* 'wasserdurchsetztes Land', -(i)*thi-* als Suffix kollektiver Stellenbezeichnung, -*arium* von gleicher oder ähnlicher Funktion", zodat *eeuwte* < *awi-pi-* zou betekenen 'Auenland', 'was zur Aue gehört', 'Auenwuchs'.

Maar welk *i-pi-* suffix bedoelt Frings eigenlijk?

Op grond van de voorbeelden, die hij aanhaalt: *steente*, *gesteente* en "Hamarithi 'wo Steine vorhanden sind' (*hamar* 'steen' cf. ohd, os. *hamar* '(stenen) hamer' met het suffix -*ipi-*), *Winethe* 'Weideland' zu gotisch *vinja* 'Weide'" lijkt het suffix -*te* van *gesteente*, type (ge-) + znw. + *te*, in aanmerking te komen.

De grondvorm hiervoor is evenwel *-*itia-*. Aan de vormen -*ipi-*, -*idi-*, eventueel verlengd tot -*ipia-*, -*idia-* moet in het ndl. een -*d-* beantwoorden, bv. *-*i(d)de*, *-*e(d)de*, terwijl van dit type nergens een vorm met -*d-* bekend is: *ge-boom-te*, *ge-been-te*, *ge-steen-te*, *ge-berg-te*, nooit **ge-boom-de*, **ge-been-de*, cf. nd. *Ge-bein-ze*, Schönfeld, p. 197, dat duidelijk op -*t-* wijst. Ook de aangehaalde plaatsnaam *Steneland*, *Stenedland*, *Steneteland* levert onvoldoende bewijs, omdat de *d* in de tweede vorm een combinatorische variant van *t* voor *l* kan zijn, en waarschijnlijk hier ook is. Gysseling,

Top. Wdb. II, p. 937, neemt dan ook een grondvorm **stainitja-* n. aan. Uit het bovenstaande valt af te leiden dat het suffix òf een *-p-* bevat, maar dan zijn Frings verbindingen met *gesteente*, *steneteland* onjuist, òf een *-t-* bevat, en dan gaat *eeuwte* niet terug op **awi-pi-*. Een bijkomend bezwaar is dan dat van *eeuwte* geen vormen met het prefix *ge-* voorkomen. Zoals mnl. *steente*, *raemte*, *boomte*, *beente*, *hemelte* alle ook met *ge-* voorkomen, zou ook een *ge-eeuwte* te verwachten zijn. Sporadisch komen echter ook wel vormen zonder *ge-* varianten voor: mnl. *streete* 'landstreek', *lampte*, maar ook *lampde*, dus waarschijnlijk **lampede* < *-ipa*, *lecte* 'gebrek aan de waterkering', *vuurte* 'brandstof', *vlecte* 'zedelijke smet'. Of *eeuwte* tot deze groep behoort is echter de vraag: de vorm *eeuwsel* zou dan ontstaan zijn uit **awi-sla-m*, type znw. + *sel*, dat met *eeuwte* alleen een (gedeeltelijke) parallel heeft in de vormen (*ge-*)*hemelte*, *hemelsel*. Andere voorbeelden van znw. + *sel* / *te* heb ik in het MNW niet aangetroffen. Wel is er een kleine categorie woorden, vnl. aanduidingen van gebruiksvoorwerpen, in de landbouwterminologie, die nevenvormen op *-sel* kent, type znw. + *sel*, *hoofd- hoofdsel*, *ring- ringsel*, *schut- schutsel*, *wolf- wolfsel*, cf. Goossens, *Semantische vraagstukken uit de taal van het Landbouwbedrijf in Belgisch Limburg*. Daarnaast met de slot-*s* van het simplex *knuts- knutsel* (Goossens o.c.). Dat *eeuwsel*, *eeuwte* hierbij zouden horen lijkt me onwaarschijnlijk.

Samenvattend zou dan *eeuwte* evenals het bij Frings (o.c.) aangehaalde *Oete* (Westfalen, 948), *Oidi*, *Odi*, *Ogitdi* (Osnabrück, ± 1000), *Oita* (Hamburg, 1189), *Oyten* (Bremen) e.a. ontstaan zijn uit **awi-pi-*, (*-te* is uiteraard een combinatorische variant van klankwettig *-de*) waarnaast **aujō* voortleeft als *oo*, *öö*, *ouwe*, *öuwe* (Frings o.c.), in ons taalgebied bv. *o*, *oo*, *oe*, *obe*, *ooh*, en, met umlaut, *öhen*, *öe*, *öö*, *üē*, *eu*, *üēhen*, bv. in *gheen oo* (Neeroeteren, 1362), *in de o* (Eupen, 1442), *neffens d'öe* (Eupen, 1770), cf. Lindemans, *Top. Versch.*, p. 285-286. De vraag is dan waarom vormen als **o-te*, **üete*, **obete*, **oohete*, etc. niet geattesteerd zijn, evenmin als **asel*, *üesel*, etc.

In zijn verklaring lijkt Frings me teveel van de Duitse toestand te zijn uitgegaan; louter morfologisch zou ndl. *eute* hier wel bij aansluiten, hoewel het bezwaar blijft dat het type znw. + *-te* in het ndl. zeer zwak geattesteerd is, en in combinatie met znw. + *sel* zelfs maar éénmaal: *hemelte*; *hemelsel*. Bovendien zou het verbum *eeuwen*, dat Frings tot de familie van *eeuwte*, *eeuwsel* rekent weer een afleiding van deze laatste woorden moeten zijn, terwijl juist hier de parallel met on. *æja* aan *eeuwen* de oudste rechten lijkt te verlenen. En vormingen met **-ipōen* **-sla-m* van verbaalstammen zijn goed bekend in onze taal en zelfs voor een deel (*-sel*) nog produktief.

Ook de combinatie van ww-stam + *sel* / *-te* is goed geattesteerd. Ik noem naast *eeuwen*: *eeuwsel*: *eeuwte*; *bakken*: mnl. *bacsel*: *bakte*; mnl. *joocon*: *jooysel*: *joocte*; *weven*: *weefsel*: *weefte*; *welven*: mnl. *welfsel*: mnl. *welfte*; *werpen*: mnl. *werpsel*: mnl. *werpte*; *brouwen*: *brouysel*: mnl. *brouwte*. Op grond hiervan lijken *eeuwsel* en *eeuwte* eerder afleidingen van een verbaalstam, dan van een nominale stam zoals Frings zich dat voorstelt.

Een semantisch bezwaar tegen de zienswijze van Frings is nog dat hij in *eeuwte*, *eeuwsel* per se drassige weiden wil zien. Zoals hiervoor van *eeuwsel* is aangetoond, dat het een hoge en droge weide aanduidde, zo zijn ook van *eeuwte*, naast de plaatsen die

op een vochtige omgeving duiden, 1 eeutken . . . geh. dat wijer eeut, Zonhoven, 1454, ook citaten aanwezig die op een hogen en droge ligging wijzen, bv. 1½ bonder onder hey ende eusel, geh. dat hey eeut, Koersel, 1377, en verder *donk-eeuwte*, 3x; *bei-eeuwte*, 10x, vóór 1500.

C. Eeuw-hypothesen

De derde groep beperkt zich tot het verbum *eeuwen*. J. Verdam, *Ts. XXXVII*, 58: "Het ww. *eeuwen* (is) merkwaardig omdat het ook in het Ogerm. is aan te wijzen; het bestaat nl. in het oudnoorsch zooals Uhlenbeck mij heeft medegedeeld. Hij schrijft mij: "Mnl. *eeuwen* is gelijk te stellen met onr. *æja*, 'etten' uit **aiwjan*. Men plaatst het object van *æja* in den datief, bv. '*æja* hestum sínum', d.i. zijn paarden etten, maar dikwijls wordt *æja* absoluut gebruikt, bv. '*eigi skal maðr æja í engi manns*,' d.i. 'men mag niet *etten* op iemands weide'. Het vocalisme van *æja* moet verklaard worden uit de vroegere aanwezigheid der *w*; vgl. zonder proleptische mutatie of umlaut het praeteritum *aða*".

Wat dit *æja* betreft bestaat er een andere verklaring: niet uit **aiwjan*-, maar uit **abjan*, cf. M. van Blankenstein, *IF XXIII* (1909), p. 113. Aisl. *æja* bedeutet: "mit seinen Pferden ruhen und sie mittlerweile weiden lassen" . . . *Æja* (ist) wohl ein Kausativ zu aind. *aġnāti* 'isst' (*æja* aus **abjan* wie aisl. *blæja* aus **blabjan*). Das Präteritum *aða* geht zunächst auf **ahda* zurück". N.B. Hier wordt geen verbinding met *eeuwen* c.s. gelegd, zodat de *w* buiten beschouwing blijft.

Beide mogelijkheden worden vermeld door J. de Vries, eerst in zijn *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch* 181 a, i.v. *æja*: "sch. V. 'weiden lassen; ausruhen' (< germ. **abjan*)". Onder het kopje etymologie geeft hij twee mogelijkheden: "1. Zu ai. *āsaiyati* 'speisen lassen'; "2. Zu frühnl. *eeuwen* < **aiwjanan* und mnl. *eeusel*. . . Auch unklar".

In het *Nederlands Etymologisch Woordenboek* is de volgorde van de etymologieën (en daarmee ook de voorkeur van de schrijver?) veranderd. I.v. *eeuwsel*, p. 151 a staat nl. eerst: "met suffix *-sel* afgeleid van *eeuwen* 'voeden' uit germ. **aiwjanan*, vgl. *æja* 'laten weiden'" en even verder in zijn commentaar: "On. *æja* heeft men ook < germ. **abjan* willen verklaren en vergeleken met oi. *asaiyati* (lees: *āsaiyati*) 'voederen' . . . maar is het raadzaam dit woord van *eeuwen* te scheiden?"

Het is zeker aantrekkelijk, met name vanuit semantisch oogpunt, om de vergelijking on. *æja* : nl. *eeuwen* intact te laten. Er zijn echter wel enige bezwaren van morfologische aard tegenin te brengen. Daarentegen is op de vergelijking *æja* : *āsaiyati* morfologisch noch semantisch iets af te dingen, maar beiden moeten dan wel gescheiden worden van nl. *eeuwen*. De *w* hierin blijft immers onverklaard, want germ. **abjan* > nl. **achen* cf. got. *blabjan* : *lachen*.

Laten we beide voorstellen eens nader bekijken. Oi. *aśnāti* 'eet' kan een caus. vormen t.w. *āsaiyati*. Van het wortelvocalisme is weinig te zeggen, *a*, *e* en *o* zijn mogelijk, waarschijnlijk is *e*: ie. **ǵ₁ēk₁-neǵ₁-ti* met voltrap-*e* tegenover *o*-vocalisme in het caus. *āsaiyati* < **okeǵeti*, de wisseling *a* : *ā* heeft in het oi. in deze gevallen dezelfde functie als *ε* : *ο* in de griekse paren *πέτομαι* : *ποτέομαι*, *φέβομαι* : *φοβέομαι*. Als *æja*

samenhangt met *āṣayati* is een stam **ōk(e)ṣe-* waarschijnlijk, i.e. germ. **ahja-*, dat, indien inderdaad het (sterke) w.w. *hlæja* < *blabjan* (6e kl.) als voorbeeld mag gelden in het oijsl. verschijnt als *æja*.

Het praeteritum **ahida* wordt tot **ahda* na syncope van de onbetoonde korte vokaal in de paenultima, cf. Noreen, *Altisländische Grammatik*, 156, waaruit, met Ersatzdehnung, *āḍa* (o.c. S123). Deze reconstructie is dus feilloos zowel voor praesens als praeteritum, maar staat geen verbindingen met *eeuwen* toe. Mogelijk lijkt inderdaad ook de verklaring *æja* < **aiwjan*. De verbinding **aiw* > *æv* voor vokalen, elders *æ*: **aiwja* > *æja* cf. Heusler, *Altisländisches Elementarbuch*, § 87. De ontwikkeling loopt dus parallel met:

on.	<i>ævi</i>	got.	<i>aiws</i>	nl.	<i>eeuw</i>	germ.	* <i>aiw-i/az/</i> * <i>aiw-in-</i>
	<i>snær</i>		<i>snaiws</i>	nl.	<i>sneeuw</i> d. <i>Schnee</i>	germ.	* <i>snaiw-az</i>
	<i>bræ</i>		<i>braiws</i>	nl.	<i>reeuw</i>	germ.	* <i>braiw-am/</i> * <i>braiw-iz n.?</i>
	<i>sær</i>		<i>saiws</i>	nl.	<i>zee(uw)</i> d. <i>See</i>	germ.	* <i>saiw-az</i>
	<i>slær</i>	oe.	<i>slaw</i>	nl.	<i>slee(uw)</i> ohd. <i>slēo</i>	germ.	* <i>slaiw-az</i>
	<i>æja</i>			nl.	<i>eeuwen</i>	germ.	* <i>aiw-jan-am</i>

Het praeteritum *āḍa* levert hier echter problemen op: **aiwida* kan onmogelijk > *āḍa*.

Het *Oudnoorsch Handboek* van R.C. Boer, § 64,2 geeft weliswaar een ontwikkeling van *ai* vóór heterosyllabische *w* tot *á* bv. **aiwī* 'leven' > **āwi*. Aldus zou **aiwida* > **āwida* wanneer de syncope in dit stadium zou optreden, dus **āwida* > **āwda*, dan zal volgens § 170 "een onmiddellijk voorafgaande lange klinker . . . *w*-wijziging (ondergaan)". Dus **āwda* > **óda*, waarmee deze weg dood loopt. Treedt de syncope niet in bovengenoemd stadium, doch eerder, op, dus **aiwida* > **aiwda*, dan gaat de ontwikkeling zoals Boer die aangeeft niet op, omdat de *w* tautosyllabisch is geworden, en volgt de ontwikkeling van § 64, 3 *ai* > *aei* en hieruit wordt ijsl. *ey* (§ 65). Het oudijlands moet dus kiezen tussen het indisch en het germaans: Met het indisch bestaat semantische en formele overeenkomst, zowel in praesens als in praeteritum, met het germaans semantische en formele overeenkomst. Deze laatste echter alleen met het praesens.

Ik zou als voorlopige oplossing willen voorstellen: *eeuwen* (al dan niet samen met *æja*) < **aiw-jan-am*, *eeuwsel* < **aiw-i-sla-*, *eeuwte* < **aiw-ipa*, de beide laatste wsch. rechtstreeks van *eeuwen*, dus pas in de ndl. periode gevormd. Ook J. Lindemans, *Top. Versch.*, 317, meent: "Eusel, eute, (. . .), zijn latere formaties, die vermoedelijk niet veel ouder zijn dan de 14^e eeuw". In mijn materiaal zijn 17 plaatsen van vóór 1300 opgenomen, waarvan de oudste 1251.

De vorming *eeuwsel* van ww-stam + *sel* behoeft nauwelijks te worden toegelicht. Aldus vormt men concreta, cf. got. *swum-f-sl* 'vijver' bij *swimman*, ndl. *weef-sel*, *dek-sel* en abstracta, cf. Schönfeld, *Hist. Gramm.*⁷, § 190 b.

Anders is het met *eeuwte*. De "normale" vorm zou **eeuwede* zijn, wellicht in het enkelvoud *eeuwte* geschreven, maar in het meervoud toch onbetwistbaar **eeuwden*.

Nu is volgens Franck-Van Wijk, *Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal*, 108 a, de combinatorische variant *-te* van *-(e)de* reeds middelnederlands, cf. ook in *MNW* i.v. *verdiente* 'verdienste', dat reeds in de Lanceloet [14^e eeuw] vóórkomt. Deze tekst wordt in de bronnenlijst van het *MNW* vlaams genoemd. Het woord *behoorte* 'wat iemand past, opgelegd is; wat ergens bij behoort, eigenaardigheid', *MNW*, I, 750 b, komt voor bij Ruusbroec en in de *Bliscapen van Maria*, in de bronnenlijst [1440] gedateerd.

De oudste bewijsplaats van *eeuwte* is in mijn materiaal Bommershoven [1284].

In het Haarlems Glossarium, waarvan de woordenschat door P.G.J. van Sterkenburg, *Het Glossarium Harlemense*, p. 34, "een Brabants-Limburgs mengproduct" wordt genoemd, komen ook reeds vormen met *-te* voor. Cf. *verdiente* 'meritum'. Het verspreidingsgebied van *eeuwte*, vnl. Belgisch-Limburg, valt dus gedeeltelijk samen met dat van de taalvormen van *Harlemense*, zodat deze vorm ons daar niet hoeft te verbazen.

Lindemans, *Topon. Versch.*, 295, noot 2, merkt nog op: "Voor de afwisseling *-sel*, *-te*, vgl., in Vlaamsche dialecten, baksel, bakte, brouwsel, brouwte, groensel, groente, enz.". Vergelijk ook de bij de *ouw*-hypothese aangehaalde vormen.

Opmerkelijk is, zoals gezegd, dat vanaf de oudste citaten [1284] nergens de spelling *eeuw(e)de(n)* verschijnt, tenzij we sporadische spellingen met *-th-* te Koersel (2x) en te Lummen (2x) zo moeten interpreteren. Hiertegen pleit echter dat deze spelling eerst in de 16^e eeuw ⁽³⁾ voorkomt, terwijl de oudere spelling verder met uitzondering van enkele malen *-dt-*, de oudste Zonhoven [1457], steeds *t* of *tt* heeft. Ook de spelling *beutde* (3x, Tongeren [1398]) lijkt me onvoldoende reden om een mnl. **eeuw(e)de* als geattesteerd te beschouwen.

Zoals de titel aangeeft wil A. van Dijck, Het toponiem Euwet, *Limburg*, XXXV, 2 (1956) 56-62 *euwet* lezen. Hiervoor pleiten spellingen als *euwet*, *ewet*, *euweyte*, *eywyttten*, *euwette* e.d.; in mijn materiaal 64x *e(u)wet(te)* tegenover 102x *eeuwte*, zodat op grond daarvan alleen deze conclusie niet gewettigd lijkt. Vgl. ook de sporadische spelling *eeuwesel* en de volgende plaats: "1 euweyssel gheh. dat goevers eywyt", Beringen [1482] (a.w., p. 60). Eenzelfde verhouding treffen we aan bij de spelling van mnl. *weeuwte* 'pijn, smart' gespeld: *weeuwede*, *weeuwete*, *weeuwet*, *weeuwijt*. Evenwel wordt de spelling **eeuwede* ook hier niet aangetroffen.

Opmerkelijk is verder dat Alken en Zonhoven vrijwel steeds *eeuwte*, Houthalen vrijwel steeds *eeuwet*, plaatsen als Lummen, Koersel, Beringen, Heusden beide schrijven.

Ondanks de problemen met het oijsl. praeteritum *ada* en het ontbreken van verdere verwanten (*āśayati*) acht ik de formele en semantische overeenkomst tussen oijsl. *æja* en ndl. *eeuwen* niet zonder belang voor een mogelijke verwantschap hogerop. Bij *æja*: *ada* < **abjan* : **abida* is er geen reden om dit aan te nemen, zodat het mij wenselijker lijkt de relatie intact te laten.

Curiositeitshalve nog een tweetal opmerkingen. Schuermans, *Vlaamsch Idioticon*,

p. 115, geeft de volgende vormen: "eeüen, eüen, huën, t.w. voor hueden, d.i. hoeden, fr. paître, 1. pascere". Gaat Schuermans hier uit van een ontwikkeling: hoeden → hüden → hüjen → huën → uën → euën → eeuen? Vergelijk ook p. 120, onder *Euwsel*, hetzelfde als huudsel, hoedsel, waar wat te hoeden is. Z. *eeusel*.

Ook de volgende plaats uit de Grimbergsche Oorlog 2, 267 verdient de aandacht (14^e eeuw): "So sijn comen . . . , Greden uyt eren euselkine, Die van den grave B(al dewine), Te hulpe daer waren ghesant Den jongen kinde van Brabant". Var.: uit eenen eusselkine. Komm.: hooiselken, hooisel, meersch, weide. Bedoelen de commentatoren (Serrure en Blommaert) *eeuselken* < *hooiselken*? Beide constructies met *b-* zijn wel uiterst merkwaardige grondvormen voor een zo grote overvloed van *h-loze* bewijspplaatsen (ca. 99%). Vgl. M. Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten*, 1977 p. 2473: ". . . en dat heuet hi heme be set ane een heusele dat leet bi gosuens van hofelens rode", St.-Genesius-Rode [1298]; deze en ook de weinige andere voorbeelden met anlautend *b-*, liggen echter alle in het gebied waar *b-* geen foneem is.

HOOFDSTUK III. DIALEKT-GEOGRAFISCHE ASPEKTEN

A. Het materiaal — de kaarten

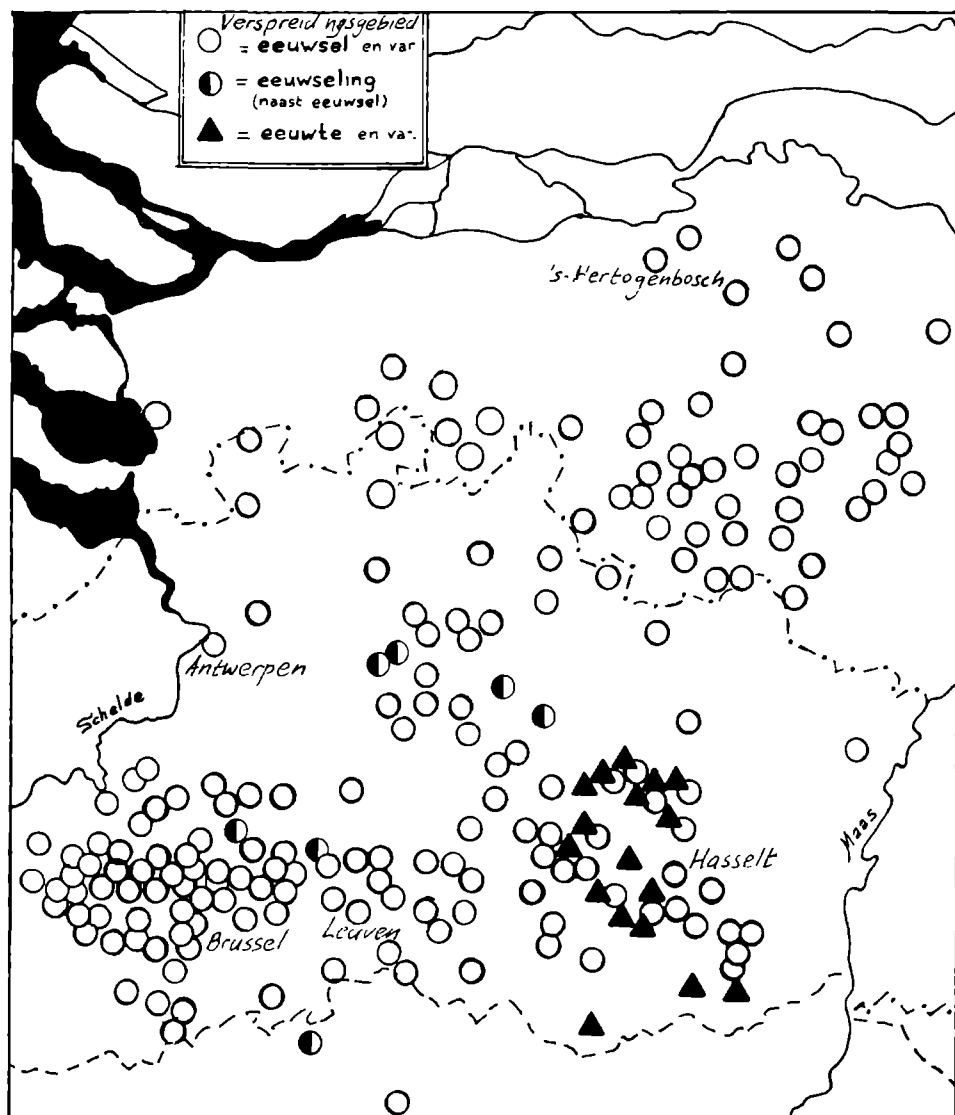
Het materiaal voor de kaarten is afkomstig uit drie soorten van publicaties: 1. uit woordenboeken, zoals ze in hoofdstuk I a worden aangehaald; 2. uit encyclopedische (woorden-)boeken en monografieën, zoals ze in hoofdstuk I b en c worden aangehaald en 3. uit tekstedities. In de materiaalverzameling is steeds de bron genoemd (de gebruikte afkortingen worden in de toelichting bij de materiaalverzameling verklaard), en tevens is elke plaatsnaam van het codenummer van de lijst van Pée-Meertens (4) voorzien. De kaarten zijn gedeelten van de kaart van Kloeke (5) en omvatten globaal het gebied dat omsloten wordt door de Maas, de Schelde en de Nederlands-Franse taalgrens.

Er zijn vier kaarten getekend. Kaart 1 brengt het verspreidingsgebied in beeld van de woorden *eeuwsel(ing)* en *eeuwte*. Kaart 2 bedoelt een overzicht te geven van de frequentie van de opgaven. Kaart 3 geeft de verschillende sub-types. Kaart 4 brengt de toestand in de mnl. periode in beeld.

B. Het verspreidingsgebied. Kaart 1

In kaart gebracht zijn alle plaatsen waar, blijkens het materiaal, tenminste éénmaal het woord *eeuwsel*, *eeuwseling*, of *eeuwte* voorkwam. Waar zowel *eeuwte* als *eeuwsel* voorkwam, K 358, 359, 361, L 414, P 51, 118 a, 120 en Q 1 is het codenummer van twee symbolen voorzien. Het verspreidingsgebied van *eeuwsel* is globaal Noord-Brabant, de Belgische provincies Antwerpen en Brabant (met een klein stukje Z.O. Vlaanderen) en westelijk (Belgisch) Limburg. Voor *eeuwte* is dat Zuidwest-Belgisch-Limburg.

Schuermans, *Vlaamsch Idioticon*, geeft dus een veel te beperkt gebied (De Kempen) op, terwijl De Vries, *Ned. Etym. Wb.* te ruim is met "Zuidnederl.". Ook de opgave van

Kaart 1. — Verspreidingsgebied

het *WNT* "gewestelijk in Z.-Ndl., bepaaldelijk in Brabant" laat nog te veel te raden over.

De enige serieuze poging tot afbakening van het gebied is gedaan door J. Lindemans, *Top. Versch.*, p. 317: "Eusel beslaat een uitgebreid gebied binnen het oude hertogdom Brabant: *eute* komt alleen voor (eigenaardig genoeg!) in de Brabantse enclaves binnen het Loonsche: Lummen, Linthout, Koersel", en meer uitgebreid op p. 289: "Dit gebied ligt uitsluitend in het oude hertogdom Brabant; het omvat het grootste gedeelte van de Antwerpsche Kempen, ongeveer tot aan de grens van de huidige provincie Limburg; ook de Noord-Brabantsche Kempen ten Oosten van een lijn Hilvarenbeek-Boksmeer-St.-Oedenrode-Nistelrode, verder geheel Zuid-Brabant, tusschen Dender en Gete met uitzondering van de zuidelijke rand (ten Zuiden van de lijn Ninove-Brussel-Leuven-Tienen), waar zij zeldzaam zijn".

Wij merken op dat 1. het gebied niet *uitsluitend* in het hertogdom Brabant ligt; 2. de oostgrens niet de grens van de huidige provincie Belgisch-Limburg is; 3. de plaats Boksmeer (L 187) kennelijk verward is met Oirschot (K 187); 4. dat onder de zuidgrens van Lindemans, t.w. Ninove, O 152; Brussel, P 65; Leuven, P 88; en Tienen, P 145; nog wel enige opgaven werden aangetroffen, waaronder een van de oudste en dat het materiaal van Leenders ook de westgrens Hilvarenbeek-Nistelrode in niet geringe mate overschrijdt. Het materiaal van L. de Man, dat in zijn *Glossarium van de Brabantse Oorkondentaal* is gepubliceerd, bevat nog een aantal plaatsen van over de taalgrens. Prof. L. de Man was zo vriendelijk deze voor mij nader te lokaliseren: Perwijs ⁽⁶⁾ = Perwez, even bezuiden Thorembais (P 233), Blamont = Villeroux-Blanmont tussen Waver (P 202) en Mont Saint-Guibert (P 231).

Nadat ik de kaarten had getekend kwam uit het *Corpus van Middelnederlandse Teksten* van M. Gysseling nog een opgave uit Schore (H 55)! te voorschijn; de tekst (uit 1294) luidt: binden / ambochte van vlardslo in die prochie te score oest vander kerke in ene / jeghenode die men heet steenkete dat men wilen hiet eusel land.

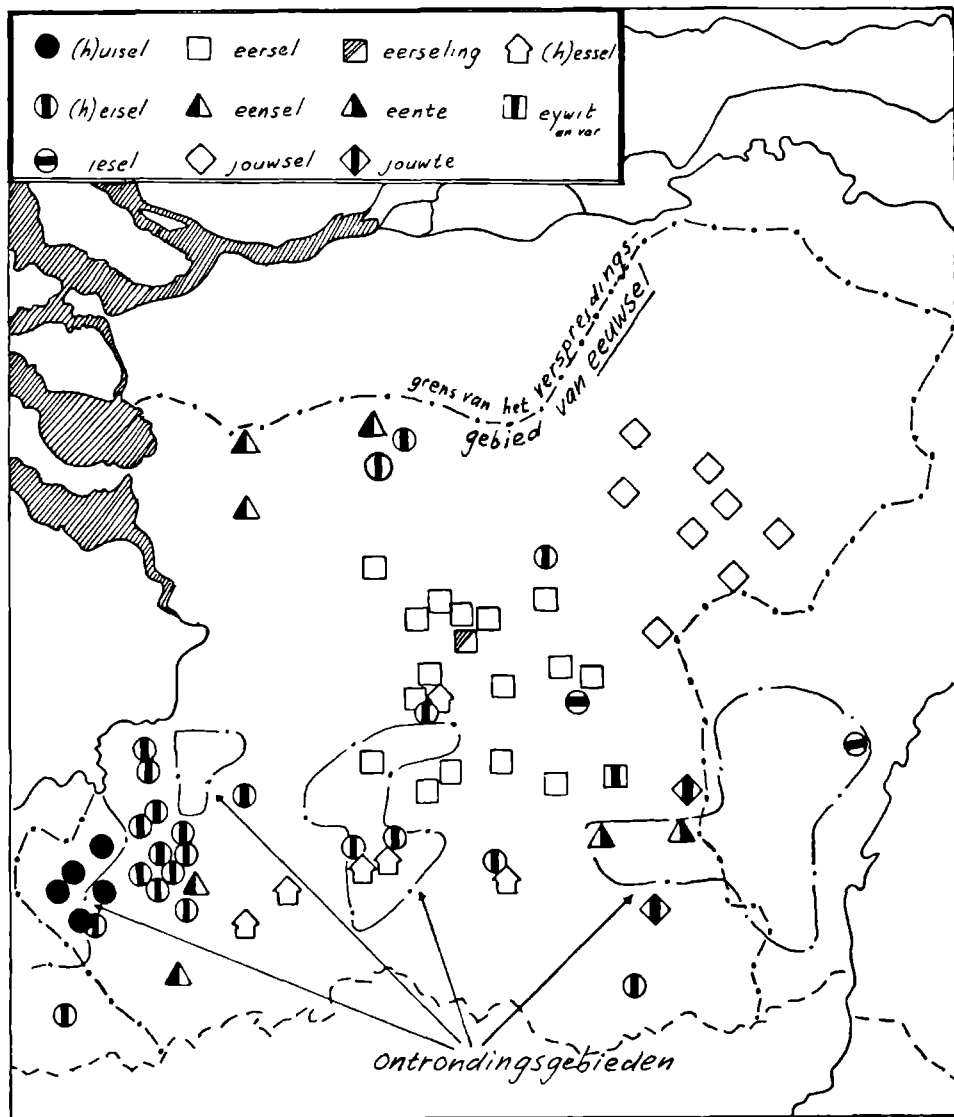
Hierbij vermeldt Gysseling in voetnoot: of *ensel*. Ik heb deze plaats niet meer in kaart gebracht: de lezing is onzeker, maar ik weet er verder ook geen raad mee.

Het woord *eeuwseling* is beperkt tot een onderbroken ringvormig veld in het hart van het verspreidingsgebied (zie noot 6).

C. De vormvarianten. Kaart 2

Bij kaart 1 is uitgegaan van de vormen waarvan de spelling een uitspraak doet vermoeden met een *e*-klank, lang of kort, gevolgd door een *-w*.

Deze kaart besteedt aandacht aan de heterofonen: 1. de vorm *eisel*, naast de vorm met anorganische *b*: *beisel*. De vormen zijn het beste te beschouwen als jongere diftongeringen van uit *eu* ontronde *ē*. Cf. voor diftongering van *ē*, Weijnen, *Ned. Dial.* p. 66, ontronding van *(e)eu-* < **aiw* + umlautsfaktor tot *ei*; 2. de vorm *(h)uisel* cf. *luipaard* < *leopardus* naast *leeuw* < *leō*; de vorm met *ui* kan, evenals de *ei* < *ē* van *(h)eisel*, gezien worden als een geval van diftongering, in dit geval dan rechtstreeks uit *eu*. Weijnen, *t.a.p.* geeft nog *luige* voor *leugen*. 3. de vorm *iesel*, mogelijk een ontronding van *eusel* met vernauwde anlautsvokaal. Incidenteel treedt in het Brabants een

Kaart 2. — Varianten

ontwikkeling op van wgerm. *ai* > *ie*, met name in anlaut en na *b-*. Voorbeelden zijn: *ierste* < **airista-*, *bieten* < **haitan-*. Omgekeerd bewijst juist deze ontwikkeling dat bij de reconstructie van de grondvorm terecht van *ai* is uitgegaan: **aiwisla-*. 4. met verkorting, *essel* en 5. *eerselen* *eerseling* met een epenthetische -*r-*. Zowel Weijnen, *Ned. Dial.*, § 225, als De Bont, *Kempenland*, § 167, kennen alleen *r*-epenthese in voortonige syllaben, type (kar'ne)n *konijn*. De vormen zijn opgenomen, omdat 1. *eersel* in dezelfde streek voorkomt als *eeuwsel*; 2. het aantal spellingvarianten van *eeuwsel* na het verdwijnen van de *zaak* (zie hoofdstuk I, 3) toeneemt, terwijl *eersel* juist in die tijd opkomt: Deurne-bij-Diest (K 354) reeds 1714 en 1747; 3. dezelfde samenstellingen voorkomen: *peerdseersel*, *biese eersel*; 4. dezelfde nevenvorm voorkomt: *eersel-eerseling* precies in het gebied met de combinatie *eeuwsel-eeuwseling*. Overigens suggereerde drs. Van Bree, dat later mogelijk ook een volksetymologische verklaring van *eersel* een rol kan hebben gespeeld. Hierbij zou dan aan *eer-*, de stam van *eren* 'ploegen', zijn gedacht. Cf. Fn. Eerenbeemd.

Op grond van deze 4 punten neem ik aan dat we met hetzelfde woord te doen hebben. Voor een verklaring van de vorm denk ik in de volgende richting. Het feit dat epenthese in de tonische syllaben noch door Weijnen noch door De Bont voor het Brabants zijn opgetekend, wettigt de veronderstelling dat we voor een ander verschijnsel staan, nl. dissimilatie. We moeten daarbij dan wel uitgaan van een "dikke" *l* als laatste foneem. De *l* in fine van een morfeem of woord neigt in verschillende talen in verschillende graden tot vokalisering, tot *u* cf. fr. *mou-molle*, *fou-folle*, of servokroatisch tot *o* (gesproken *w*) in *je rekao* "hij sprak" tegenover sloveens *je rekel* "id."

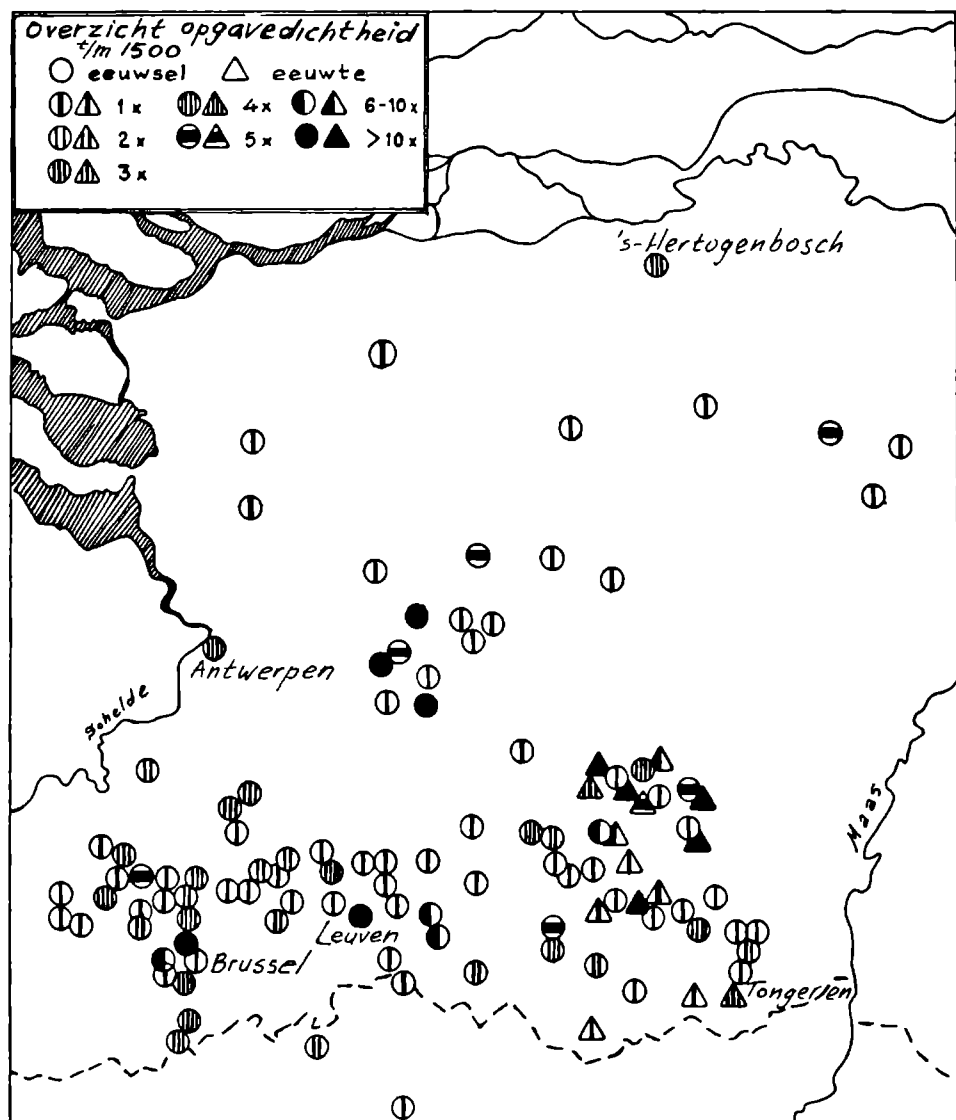
De slot-*l* van *eeuwsel* met (bi-)labiale coarticulatie en de -*w-* van *eeuw-* streven naar dissimilatie, die tenslotte bereikt wordt door de vervanging van een van de beide (bi-)labiale componenten door *r*, vandaar *eeuwer* (door Lindemans, *Top. Versch.*, p. 297, en Goossenaerts, *NWK*, p. 187 opgegeven) en onze vorm *eersel*; voor de uitspraakvariant /ʼʌ-rsəl/ lijkt de vorm *eursels*, Noorderwijk, 1869, een goed voorbeeld. De laatste stap vertoont een vorm als *eenser*, Essen, 1677, waar beide elementen zijn vervangen.

Tenslotte is er nog een speciaal geval, t.w. *jouwsel* / *jouwte*. De laatste vorm heeft de oudste rechten en is al geattesteerd te Alken (P 120) in 1501; alle overige *jouwte*-varianten stammen uit Houthalen (L 414), de oudste aldaar is van 1595. De spellingen zijn *jouten*, 1501; *jout*, 1595; *jaute*, 1601; *jaudt*, 1625; *jaut*, 1664; *joudt*, 1666; *jautie*, 1682; *iout*, *iaut*, 1684 en dim. *jeutien*, 1732.

Eerst in de 20e eeuw zijn in de Kempen een aantal gevallen met ± *jouwsel* opgetekend: *jeuwsel*, Oostelbeers (K 199), Westelbeers, Riethoven (L 258), Lommel (K 278); *joowsel*, Leende (L 262), Waalre (L 257); *ouwsel*, Casteren (K 218 c); *Oowsel*, Oostelbeers (De Bont, *Kempenland*); *Kleverjosel*, *Josel*, *Vier josels*, Borkel en Schaft (L 281) [Vragenlijst, *Naamkunde* 2 (1948)]; *jöwsel*, Woensel (L 226), (*WBD*, 211.)

De overgang *eeuw* → **juw* → **jouw* → *jow-* is die van een dalende diftong naar een stijgende (met aanpassing van de kwaliteit aan de volgende sonant?).

Stijgende diftongen zijn bekend in een deel van B.-Limburg, met name in de

Kaart 3 — Opgavedichtheid

omgeving van Tongeren (Oudenbiezen): *bjeugel*, *tjeugel*, *josseling* (eersteling) naar P. Goossens van het *WLD* mij meedeelde. Ook in Noord-Brabant zijn er gebieden met stijgende diftongen, cf. Weijnen, *Ned. Dial.*, § 67: "in oostelijk Noord-Brabant bijna uitsluitend in condities waaronder ook verkorting optreedt . . ." een verkorting waarover ook De Bont, *Kempenland*, 100 i.v.m. *eeuwsel* reeds had gesproken. Pauwels, *Taal en Tongval* 2, 18 meldt dat ze te Aarschot (p. 25) alleen in correspondentie met de dalende diftongen voorkomen en "alleen in de verkortingscondities" (Weijnen, *Ned. Dial.*, 230).

Eeuwsel met zijn dalende diftong en verkorte anlaut is in zijn variant *jouwsel* dan ook niet zo'n opvallend verschijnsel. Wat de *ou* en *jou* betreft zij gewezen op de parallellen *snowwə* (Oirschot) en *snjouwə* (Veldhoven) 'sneeuwen', cf. Weijnen, *Onderzoek*, p. 52. Wat het Kempenlands aangaat kan hier weer verwezen worden naar De Bont die ronding van klinkers één van de voornaamste fonetische trekken van dit dialect noemt. Deze ronding treedt o.a. op voor *w* en *l*: "lō'ɣ lēuw, leeuw . . . o'ɣ (lees ō'ɣ, w.p.) ēuw, eeuw; ō'ɣsəl (eigenn.) Eūwsel . . ." (*Kempenland*, 246). Bij *ouwsel* en *oowsel* is een soortgelijk verschijnsel waar te nemen.

Het verschijnsel is overigens reeds indoeuropees: ie. **eu-* > balt. *iau*, slav. *ju*: ə,leudh- 'volk, lieden' = lit. *liáudis*, russ. *ljudi*; en ook uit het fries bekend: Leeuwarden : Ljouwert.

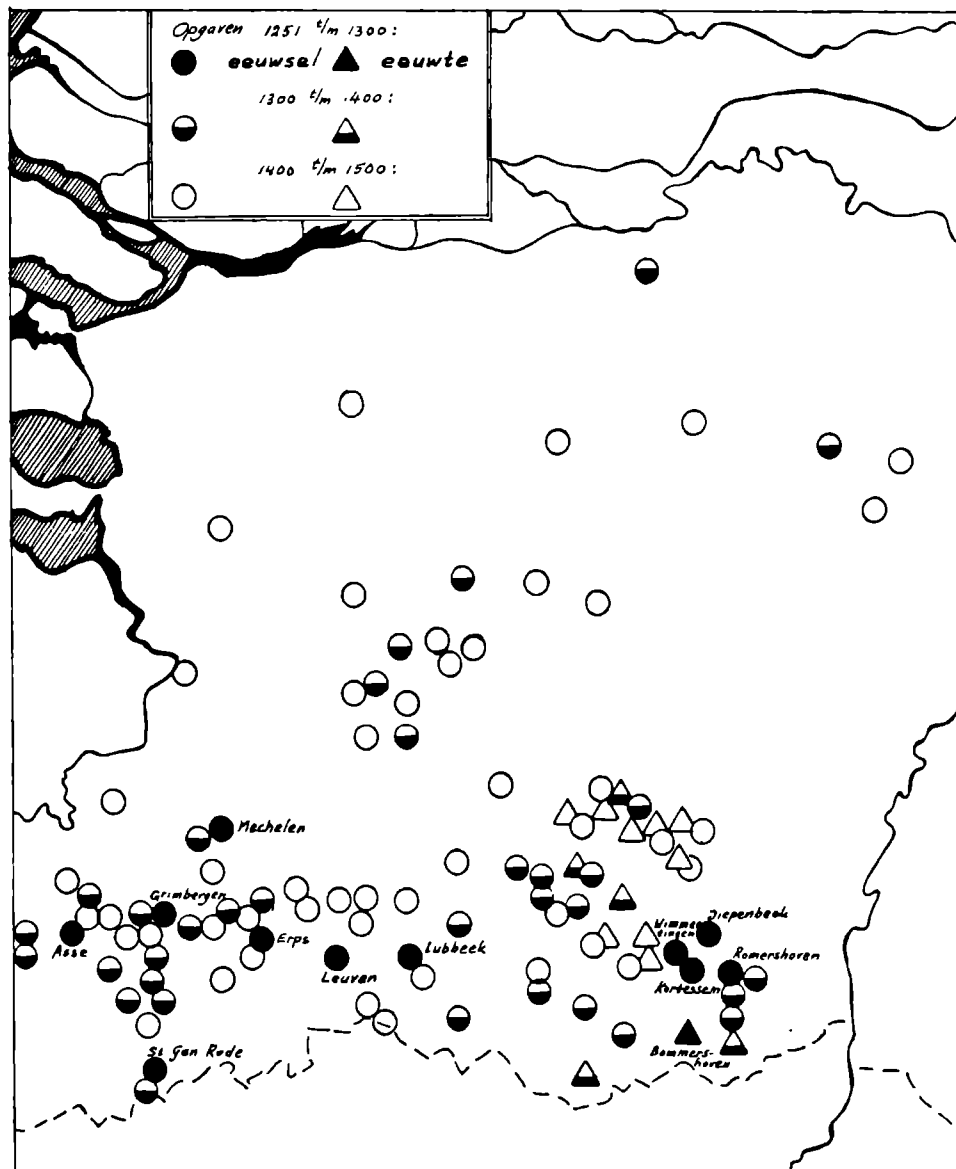
D. De frequentie. Kaart 3

Kaart 3 is een aanvulling bij de beide voorgaande kaarten. Van belang is namelijk niet alleen de omvang van het verspreidingsgebied maar ook de relatieve frequentie. In feite bevestigt deze kaart het beeld van kaart 1, nl. dat waar het aantal *eeuwse* per plaats het hoogst is, ook de grootste opgavedichtheid is. Toch is de frequentie buiten het kennelijke kerngebied van West-Belgisch-Brabant tamelijk gelijkmatig. Open plaatsen in het kaartbeeld worden eerder veroorzaakt door het ontbreken van schriftelijke getuigenissen dan van de *eeuwse* zelf.

E. De Middelnederlandse periode. Kaart 4

Op de eerste plaats moet worden opgemerkt, dat hier meer dan bij de voorgaande kaarten, rekening moet worden gehouden met de overgeleverde bronnen. Zo is bv. het oude *eeuwsel*-gebied in Belgisch-Limburg uitsluitend gebaseerd op de opgaven uit *Het Oudste Goederenregister van Oudenbiezen*, van Buntinx en Gysseling. Dit goederenregister is uitgegeven tot 1344. Latere goederenregisters uit Oudenbiezen zijn nog niet uitgegeven, terwijl ook hierbij een aantal bewijsp plaatsen verwacht mag worden.

Toch is ook in de 14^e eeuw het verspreidingsgebied van kaart 1 in wezen ook aantoonbaar. De "opvulling" is dan ook meer te danken aan de toeneming van de bronnen, dan van de *eeuwse*. De 15^e eeuw brengt geen wezenlijke wijzigingen meer. Als de veronderstelling juist is dat *eeuwsel* en *eeuwte* jonge (in de [middel-nederlandse taalperiode gevormde] woorden zijn, dan kan er nauwelijks van expansie vanuit bv. Z.-W. Brabant sprake zijn. Reeds in de 13^e eeuw is de gehele leemstrook tussen Maas

Kaart 4. — De middelnederlandse periode

en Dender met *eeuwels* bekend. Nauwelijks een eeuw later kent het hele hertogdom Brabant en Limburg bewesten de Maas het woord.

HOOFDSTUK IV. SLOTBESCHOUWING

Binnen de lexicale betekenis kunnen we de volgende hoofdbestanddelen onderscheiden: de betekenskern, de bijbetekenis (connotatie) en, althans volgens Zgusta, de toepasbaarheidsbeperking.

Onder de betekenskern vallen o.a. de definities zoals een verklarend woordenboek die geeft bij een bepaald woord, *lexicographic definition*, die alleen die aspecten in de betekenis opsomt, die voldoende zijn om het te beschrijven woord van andere te onderscheiden. *Voorbeeld: Eeuwsel*: "eene weide tusschen het hout of den bosch" (Schuermans).

Onder de bijbetekenis rangschik ik de contrastieve connotatieve elementen, die de schakeringen binnen een reeks woorden met dezelfde "betekenis" teweegbrengen. *Voorbeeld: Eeuwsel*: "Een weiland welks natuur moeilijk te bepalen is, doch o.e., van de geringste hoedanigheid" (Stallaert). Voor hem is *eeuwsel* en *weide* niet zonder meer synoniem.

Onder toepasbaarheidsbeperking versta ik de actieradius van een bepaald woord.

Bijgevoegd schema (zie schema I en II) geeft een beeld van het gedeelte van het semantische veld "weide", dat door *eeuwsel* wordt bestreken. Hierbij komen de aspecten van de vorige hoofdstukken weer ter sprake: Was het *eeuwsel* omheind of niet, m.a.w. was het een privé of een gemeenschappelijke weide, nat of droog, voederweide of niet, m.a.w. diende het als grasland om het vee in de zomer te laten grazen of als hooiland om wintervoer voor het vee te krijgen; is het een algemene of een lokale benaming, is deze nog gangbaar of verouderd. Zie schema III.

Volgens dit schema is dan *eeuwsel* een verouderde brabantse benaming voor een private zomer-voederweide. Schema IV geeft een inzicht in de plaats van een aantal andere woorden voor het grasland t.o.v. het *eeuwsel*. Het schema maakt, vooral wat de rechterzijde betreft geen aanspraak op volledigheid. Hierin is met opzet de onderscheiding *gangbaar*: *verouderd* weggelaten, immers een aantal aspecten zijn niet wezenlijk meer in een tijd dat het vee ook op andere wijze gevoederd kan worden dan op grasland en met gras.

De oppositie *privaat*: *gemeenschappelijk* speelt nauwelijks meer in onze gewesten: niemand moet voor zijn vee nog uitwijken naar gemeenschappelijke weiden.

Evenzo is de oppositie *hooiland*: *grasland* verzwakt (klaverteelt).

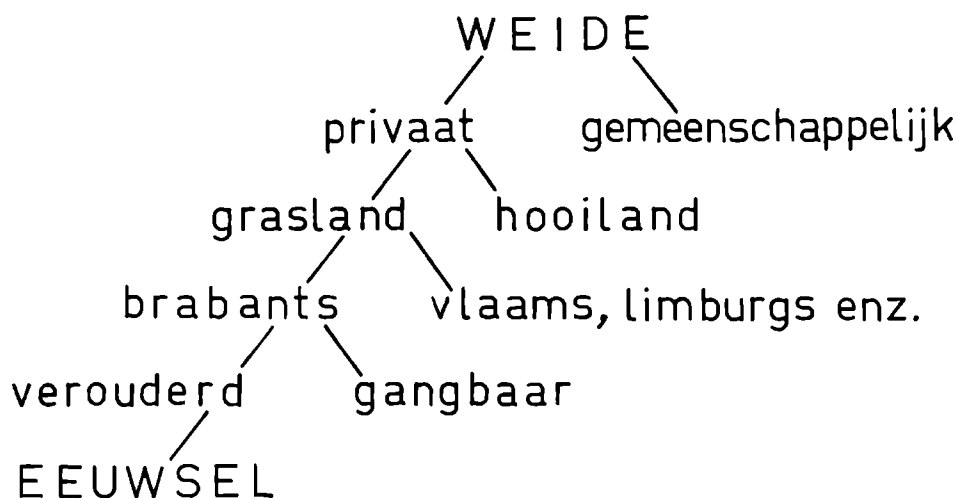
Met het doordringen van het zgn. ABN zijn ook de laatste tegenstellingen, die der dialecten, kwijnende.

De oppositie *weide*: *akker* is voor de tegenwoordige maatschappij vaak reeds voldoende.

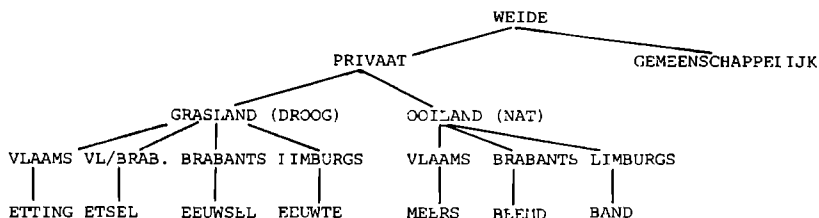
Wie derhalve de woorden *beemd*, *meers*, *band*, *eeuwsel*, *etsel*, *etting*, *eeuwte* behandelt, moet zich realiseren, dat deze veelheid van termen is terug te voeren op een dialektische verscheidenheid uit een tijd dat het onderscheid tussen hooi- en grasland

W E I D E	
privaat (omheind)	gemeenschappelijk.
droog (gras)	nat (hooi)
brabants	niet brabants
verouderd	gangbaar
EEUWSEL	

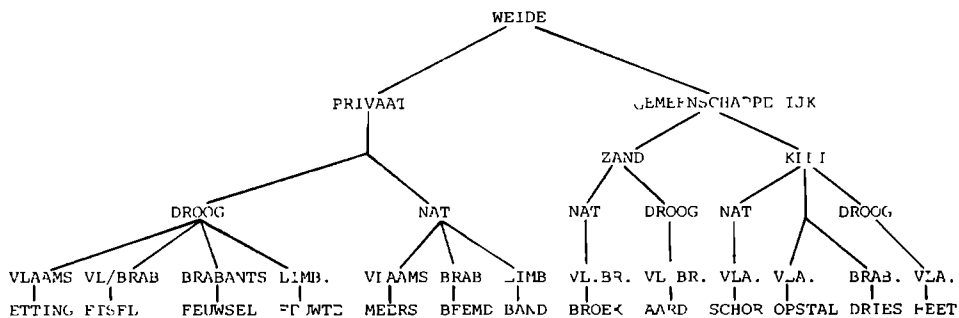
schema 1

schema 2

schema 3

schema 4.

en privaat en gemeenschappelijk nog wezenlijk was. De lexicale betekenis van deze woorden in hun woord-zaak-relatie kan dus alleen maar beschreven worden in historisch perspectief. Daarbij moet dan aandacht worden besteed aan drie punten, te weten de opposities

A. omheind (privaat): open (gemeenschappelijk),

B. nat (hooiweide): droog (voederweide) en

C. de verschillen in dialect.

Onderstaand schema geeft nog eens een overzicht van de verwerking van bovengenoemde aspecten A, B en C in de verschillende woordenboeken (— = niet vermeld; x = wel vermeld).

	A	B	C
Plantijn	—	x	—
Kiliaan	—	x	niet expliciet
Hexham	—	x	—
Schuermans	vaag	—	onvolledig
Cornelissen	misleidend		—
Stallaert	—	—	—
De Vries	—	onvolledig	te ruim
<i>MNW</i>	vaag	foutief	—
<i>WNT</i>	vaag	—	redelijk
<i>Mnl. Handwdb.</i>	vaag	foutief	—

Dit overzicht is niet bemoedigend, hoewel we hierbij moeten bedenken dat Stallaert, *MNW* en *WNT* verwijzen naar vroegere werken, bv. Kiliaan. Toch blijft de vraag of een woordenboek en met name een wetenschappelijk woordenboek kan volstaan met het geven van alleen de betekenis (in engere zin).

Voorlopig is de conclusie, dat de omschrijvingen in de woordenboeken vaak onvolledig en soms foutief zijn.

Stellen we eenzelfde schema op voor de werken die in hoofdstuk I b werden aangehaald, dan krijgen we het volgende beeld:

	A	B	C
J. Lindemans	x	x	x (zeer exact)
M. Schönfeld	—	x	x
J. Goossenaerts	x	x	x
A. van Loey	x	foutief	x (niet expliciet)

P. Lindemans tenslotte (hoofdstuk I c) geeft het volgende beeld:

A	B	C
x	x	x

De feitelijke betekenis van het woord *eeuwsel* varieert uiteraard van bewijsplaats tot bewijsplaats. Dit wordt geaccentueerd in die gevallen waarin één speciaal *eeuwsel* wordt bedoeld, bv. *tgrootheusel*, Zoutleeuw, 1332. Het is duidelijk dat aan de exacte beschrijving van dit *eeuwsel* verder geen enkele andere beschrijving zal beantwoorden, zelfs niet die van datzelfde *grooteeuwsel*, één minuut na een voorgaande beschrijving. Wij noemen dan ook datgene *eeuwsel* wat al deze individuele *eeuwsels* gemeen hebben, niet op een bepaald tijdstip, maar gezien over een grotere periode.

Groeperen zich meer "feitelijke betekenissen" samen met een ekstra aspect tot een grotere groep binnen de grenzen van het semantisch veld *eeuwsel*, dan kan polysemie ontstaan. Het feit dat de Zuid-Brabantse *eeuwsels* op leem lagen en de Kempische op zand is niet van wezenlijk belang voor de taalkundige, wel voor de landbouwkundige.

Door de lexicografen is *eeuwsel* nooit als een polyseem woord beschouwd, omdat voor hen, zoals uit voorgaande schema's blijkt, in feite alleen het aspect "*weiland*" telde, zodat *eeuwsel* een synoniem voor *weiland* werd. Hieruit volgt dat *eeuwsel* op woordenboek-niveau, op het niveau van de betekenis in engere zin, niet polyseem is, echter op het niveau van de landbouwer wel. In de nomenclatuur van het "grasland" is een *eeuwsel* met een "tuin bevrijd", gelegen op kleigrond, iets heel anders dan een *eeuwsel* dat door een paar bosjes is gescheiden van de omringende heide en waarop wat mager gras groeit. Zo is macaroni voor velen alleen maar macaroni, maar voor de kenner is de vraag: "Als je macaroni zegt, bedoel je dan *spaghetti*, *tagliatelli*, *rigatone*, *vermicelli*, *fettucini*, *tufali*, *farfalli*, of gewoon macaroni?" (7) wel degelijk van belang.

Aangezien echter dit aspect van betekenis t.w. de betekenis-features, waarvan de gemiddelde spreker gewoonlijk abstraheert) toch moeilijk onder de feitelijke (momentane) betekenis is te rangschikken, en door de lexicografen ook niet binnen hun betekenis in engere zin wordt verantwoord, dreigt het tussen wal en schip te vallen. Het is weinig zinvol aan deze blinde vlek te ontkomen door het geven van synoniemen bij de "betekenis". Immers hierdoor komen we voor hetzelfde probleem: geven we als synoniem *weide*, dan blijven de genoemde aspecten ook buiten beschouwing, geven we als synoniem *eeuwte*, *etsel*, *etting*, dan zijn deze termen voor een steeds wisselende groep van taalgebruikers onbegrijpelijk. De woordenboeken geven hiervoor derhalve geen oplossing.

Als we de in de inleiding gestelde vraag willen beantwoorden, nl. of reconstructie van lexicale betekenis mogelijk is en wel door het bestuderen van de bronnen, dan is de eerste conclusie dat *lexicale* betekenis niet uit de *lexica* te reconstrueren valt. Nodig is een studie van een kritische hoeveelheid materiaal, synchroon en diachroon, om de gegevens juist te kunnen beoordelen. Het is een andere vraag in hoeverre de "betekenis" in een woordenboek daarvan de weerslag moet zijn; maar van de andere

kant is het duidelijk dat de bepaalde aspecten van lexicale betekenis die niet in de lexica zijn verantwoord, zo ergens, dan toch in de wetenschappelijke woordenboeken hun plaats moeten hebben. Het mag dan zo zijn, dat voor de zaakgeschiedenis bij een woord de onder I b en I c aangehaalde werken de juiste bronnen zijn, vanaf het moment echter dat vanuit de zaakgeschiedenis elementen naar voren komen die een plaats verdienen onder de noemer lexicale betekenis, moeten deze gegevens in de wetenschappelijke woordenboeken worden verwerkt; in een handwoordenboek daarentegen kan worden volstaan met de betekenis in engere zin. Nu kan ik me als bezwaar voorstellen, dat men op deze manier van elk woord een uitgebreide studie zou moeten maken, alvorens men aan een woordenboek kan gaan schrijven, een werk dat toch al (meer dan) genoeg tijd vergt, getuige de ellende met het *WNT*. Toch zou ik dat als principe graag gehandhaafd zien, maar men zou daaraan kunnen toevoegen 1) dat een enorme hoeveelheid materiaal reeds is bewerkt door de auteurs van de onder I b en I c aangehaalde werken en 2) dat o.a. uit mijn onderzoek weer blijkt, dat men bij de studie van één woord tegelijk een groot aantal relevante gegevens over semantisch verwante woord(groep)en verzamelt. In bv. schema III en zijn behalve *eeuwsel* ook de woorden *meers*, *beemd*, *band*, *etting*, *etsel*, *eeuwte*, *vroente*, *broek*, *aard*, *dries*, *opstal*, *schor* en *beet* in meer of mindere mate geplaatst. Hierdoor wordt dan tevens bereikt dat de "lexical definition" inderdaad die aspecten opsomt die voldoende zijn om het ene begrip van de andere te onderscheiden, en wel omdat we de andere kennen en dus weten welke punten voor het onderscheid wezenlijk zijn. Mede hierdoor kan worden voorkomen, dat een woordenboek als het *WNT* a. dubieuze informatie geeft: "-eesel-" als enige bijvorm; b. onjuiste informatie geeft: "Mnl. *eeusel*", terwijl dit een van de minst frekwente spellingen is; c. redundante informatie geeft: "Weide in een bosch", al kan dit *toevallig* wel eens zo zijn; d. onnauwkeurige informatie geeft: "Gewestelijk in Z.-Ndl., bepaaldelijk in Brabant". Beter ware: Frekwent in Belgisch-Brabant en aangrenzend Belgisch-Limburg, verspreid in de prov. Antwerpen en Noord-Brabant; e. onvolledige informatie biedt: Noch de toevoeging "*verouderd*" noch de toevoeging dat het hier een "*private weide*" betreft, lijkt mij hier gemist te kunnen worden.

Tenslotte zijn de citaten niet representatief, noch naar de tijd: drie 16e eeuwse, één 17e-eeuws noch naar inhoud: drie opsommingen van soorten land; noch naar verspreiding.

Een adequate beschrijving zou m.i. als volgt kunnen luiden:

Eeuwsel, znw. onz. Mnl. *eus(s)el*, *eeus(s)el*. mv. -en. Leuven, 1251. Nnl. *eeuwsel*, *euzel* (*euzel* vaak mann.). mv. -en en -s. Verouderd.

I. Een meestal droge zomervoederweide voor vee, gewoonlijk in privaat bezit en daarom omheind. Frekwent in Belgisch-Brabant en aangrenzend Belgisch-Limburg, verspreid in Antwerpen en Noord-Brabant. Synoniemen (of, volgens een andere opvatting, heteroniemen): *etting*, *etsel* (Vlaanderen, ook in Noord-Brabant geattesteerd) en *eeuwte* (B.-Limburg).

II. Tot in de 18^e eeuw in bovenomschreven betekenis, daarna ook andere soorten gras- en zelfs bouwland aanduidend.

III. Het woord is ook als toponiem in gebruik. Citaten (een verantwoorde keuze naar tijd, plaats en inhoud). Literatuur:

1a. Kiliaan, Stallaert, *MNW* (enz.);

1b. Lindemans (1945), J. Goossenaerts (1956-1958);

1c. P. Lindemans (1952).

Aanhangsel.

Ter completering van de gegevens in schema III en IV lijkt het dienstig om van de benamingen van het grasland die hier zijn verwerkt (alook van die welke terloops in het voorgaande aan de orde zijn gekomen) te vermelden waar en wanneer zij voor het eerst werden aangetroffen. Een volledige lijst is te vinden in het als nr. 30 in de bibliografie opgenomen artikel van J. Lindemans, waarop in hoofdzaak het volgende is gebaseerd:

<i>Beemd</i>	: <i>loetsbamp</i> , Overrepen (Q 157a) 1273; <i>Glossarium Bernense</i> ± 1210-1240.
<i>Meers</i>	: <i>bladramercs</i> , Afsnee (I 244) 966.
<i>Meet</i>	: <i>madkerke</i> , Meetkerke (H 30) 961; <i>fronemed</i> , Holke-Watten (b 13) 1093.
<i>Hernisse</i>	: <i>lampernisse</i> , Lampernisse (H 96) 1129.
<i>Ooi</i>	: <i>herdooie</i> , Ardooie (N 41) 970.
<i>Eeuwsel</i>	: <i>eusela</i> , Leuven (P 88) 1251.
<i>Eeuwseling</i>	: <i>eeüsselinghe</i> , Villeroux-Blanmont (P 202) 1492.
<i>Eeuwte</i>	: <i>eute</i> , Bommershoven (Q 160) 1284.
<i>Etting</i>	: <i>ettinghe</i> , Brugge (H 36) 1264.
<i>Etsel</i>	: <i>etselen</i> , St.-Lambrechts-Woluwe (P 68) 1356.
<i>Pas(ch)</i>	: <i>pascandale</i> , Passendale (N 77) 844-64.
<i>Zittert</i>	: <i>zetrud</i> , Lummen (P 5) 1132; in Duitsland: <i>sitroth silva</i> , Wehl bij Grevenbroich, 793.
<i>Praat</i>	: <i>pradeles</i> , Pradeels (N 157) 1208.

Noten

1. Deze bijdrage is oorspronkelijk gepubliceerd in *Naamkunde* 8 (1976) p. 1-53. In *Naamkunde* 10 (1978) p. 193-197, publiceerde K.A.H.W. Leenders onder de titel "Nogmaals Eeuwsels" een welkome aanvulling van het materiaal met name voor het Westbrabantse. In de hier gepubliceerde versie zijn deze gegevens, met de toevoeging: *Leenders*, verwerkt. De materiaalverzameling van ca. 800 citaten met plaatsen van *eeuwsel*, *eeuwte* en *eeuwen*, waarop de meeste siglen in de bibliografie betrekking hebben, is wegens de omvang komen te vervallen. Zij ligt voor belangstellenden ter inzage op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, afd. Thesaurus, te Leiden.
2. Dat dit onderscheid niet altijd en overal gold blijkt uit volgende aanhaling: 3 jorn. prati seu pascue nuncupatae naeteeussel.
3. Dr. M. Gysseling was zo vriendelijk mij het typoscript van zijn translitteratie van het oudste goederenregister van de Commandery van Bernissem ter inzage te geven. Hierin komt een vorm *Euthe*[1301] voor, maar mogelijk is, dat het hier een eigennaam betreft zonder enig verband met ons woord.
4. W. Pée en P. Meertens, *Systematisch en alfabetisch register van plaatsnamen voor Nederland, de Nederlandssprekende delen van België en Noord-Frankrijk en het Noordwesten der Duitse Bondsrepubliek*. Amsterdam-Antwerpen, 1962.
5. G. Kloeke, Invulkaart voor Noord- en Zuid-Nederland (*Leidse Taalatlas*). Leiden, 1939.
6. Mogelijk is deze plaats te identificeren met Zoerle-Parwijs (K 308) hetgeen i.v.m. *eeuwseling* voortreffelijk zou passen.
7. W. Somerset Maugham, 'De haarloze Mexicaan', in: W. Somerset Maugham, *Verhalen*, p. 89. Utrecht-Antwerpen, 1962 (Prisma 248).

Bibliografie

1. Bloch, O. et W. von Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*³. Paris, 1968.
2. Boer, R.C., *Oudnoorsch Handboek*. Haarlem, 1920.
3. De Bont, *Kempenland* = De Bont, A.P., *Dialect van Kempenland*. Dl. I-III. Assen, 1962-69.
4. De Bont, A.P., 'Eeuwsel en ezel'. *Mededelingen van de vereniging voor naamkunde te Leuven en de commissie voor naamkunde te Amsterdam* 41 (1965), p. 189-191.
5. BGO = Buntinx, J. en M. Gysseling, *Het oudste Goederenregister van Oudenbiezen* (1280-1344), I. Tekst. Tongeren, 1965.
6. Cornelissen = Cornelissen, P.J. en J.B. Vervliet, *Idioticon van het Antwerpsch Dialect*. Gent, 1899-1903. *Aanhangsel*, Gent, 1906. *Supplement*, Turnhout, 1936-38.
7. Dijck, A. van, Bijdrage tot een toponymisch glossarium. In: *Verzamelde Opstellen*. Hasselt, XVII (1942), 233-235.
8. Limb. = Dijck, A. van, 'Het toponiem Euwet'. In: *Limburg*, maandelijks tijdschrift voor Limburgse geschiedenis, oudheidkunde, kunst en folklore. Maaseik, XXXV, 2 (1956), p. 56-62.
9. EnGG = Enklaar, D., *Gemeene Gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*. Utrecht, 1941.
10. *Feestbundel H.J. van de Wijer*. Leuven, 1944.
11. Frings, Th., Germania Romana und Romania Germanica zwischen Mittelmeer, Rhein und Elbe. In: *Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig*. Philol.-hist. Klasse. Bd. 108, Heft 5. Berlin, 1963.
12. *Gedenkschriften betreffende de aloude heerlijkheid Esschen-Calmthout-Huybergen*. Uitg. Oudheidkundige kring Esschen-Calmthout. Essen, 1934-43-50.
13. *Glossarium Harlemense*, *Het*. Uitgeg. door P.G.J. van Sterkenburg. Den Haag, 1973.
14. GoNWK, NWK = Goossenaerts, J., *De Taal van het Landbouwbedrijf in het N.W. van de Kempen*. Gent, 1956-58.
15. Goossens, J., *Semantische Vraagstukken uit de taal van het Landbouwbedrijf in Belgisch-Limburg*. Antwerpen, 1963.
16. GVTV = Gorp, J. van, Plaatsnamen te Lille in 1368 en 1410. *Mededeelingen uitgegeven door de Vla. Top. Ver.* X (1934), 2, p. 25-31.
17. Gorp, J. van, 'Plaatsnamen van Turnhout in 1368'. In: *Bijdragen tot de geschiedenis* XXV en 'Gids voor Kasterlee'. Geciteerd in J. Lindemans, *Toponymische Verschijnselen* (zie nr. 30).
18. GO = *Grimbergse oorlog*, *De* (Uitg. C.P. Serrure en Ph. Blommaert). 2 dln. Gent, 1852-54.
19. CG = Gysseling, M., *Corpus van Middelnederlandse Teksten (tot en met het jaar 1300) reeks I*, 's-Gravenhage 1977.
20. B = Gysseling, M., *Het oudste goederenregister van Bernissem*. Typoscript.
21. Gyss. = Gysseling, M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland,*

Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226). 2 dln. z.pl. Brussel, 1960.

- 22a HVTVa = Helsen, J., 'Iets over aard, plaatsnaam'. *Mededeelingen uitgegeven door de Vla. Top. Ver. X* (1934), 3, p. 45-51.
- 22b HVTVb = Helsen, J., Plaatsnamen uit het Mechelse (a° 1734). *Mededeelingen uitgegeven door de Vla. Top. Ver. X* (1934), 4, p. 61-71.
23. Noorderw. = Helsen, J., *Toponymie van Noorderwijk*. Tongeren, 1944.
24. Heusler, A., *Altisländisches Elementarbuch*⁴. Heidelberg, 1950.
25. Hexham, H., *Het groot woordenboek, Gestelt in 't Neder-duytsch ende in 't Engelsch*. (...). Rotterdam, 1648 (Exemplaar UB-Leiden).
26. IF = *Indogermanische Forschungen* (Strassburg), 1892 ff., na 1918, Berlin.
27. Landb. in Brab. = Jansen, *Landbouwproblemen in Brabant*. Dissertatie Amsterdam, 1955.
28. KvG = *Keuren van Geel*. Uitg. J.A. Eernalsteen. *Oudheid en Kunst XXVI*, 1,2.
29. Kiliaan = Kiliaan, C., *Dictionarium Teutonico-Latinum*. (...). Antwerpen, 1574 (Fotocopie WNT-Leiden).
30. LinTV; Top. Versch. = Lindemans, J., Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt. De namen van het grasland. In: *Handelingen van de (Koninklijke) Commissie voor Toponymie en Dialectologie XIX* (1945), p. 217-318.
31. Lin I, II; Landb. I, II = Lindemans, P., *Geschiedenis van de Landbouw in België*. 2 dln. Antwerpen, 1952.
32. vLEU Elsene-Ukkel = Loey, A. van, *Studie over de Nederlandsche plaatsnamen in de gemeenten Elsene en Ukkel*. Leuven, 1931.
33. Mnl. Spr. = Loey, A. van, *Middel nederlandse Spraakkunst*⁵. Groningen, enz., 1966.
34. *Loquela* (Guido Gezelle). Nr. I-XV. Roesselare, 1881-95.
35. dMBO = Man, L. de. *Bijdrage tot een systematisch Glossarium van de Brabantse Oorkondentaal*. Leuvens archief van ca. 1300 tot 1550. Brussel, 1956.
36. MaAD = Martens, Mina, *l'Administration du domaine ducal en Brabant au moyen age (1250-1406)*. In: *Verhandelingen der Koninklijke Belgische Academie, Klasse der letteren en der morele en staatkundige wetenschappen*. Boek XLVIII, fasc. 3. Brussel, 1953.
37. MaAR = Martens, Mina, *Actes relatifs à l'Administration des Revenus dominaux du Duc de Brabant (1271-1408)*. Brussel, 1943.
38. MaCD = Martens, Mina, *Le censier ducal pour l'ammunie de Bruxelles de 1321*. Brussel, 1958.
39. MTA = Mertens, F.H. en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*. 7 dln. Antwerpen, 1845-54.
40. MoBL = Moors, J., *De Oorkondentaal in Belgisch-Limburg van circa 1350 tot 1400*. Brussel, 1952.
41. Noreen, A., *Altisländische Grammatik*⁴. Halle, 1924.
42. PvB = *Placcaeten*. (...) By de Princen van dese Nederlanden, aen de

Inghesetenen van Brabandt (...) Wtghegeven. (...) 2 dln. Antwerpen, 1648 (Exemplaar WNT-Leiden).

43. Rey-Debove, J., *Étude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains*. Den Haag, enz., 1971.
44. Rocquefort, J.B.B., *Glossaire de la langue romane*. Paris, 1808 (suppl. Paris, 1820).
45. LRN = Roy, J. le, *Notitia Marchionatus Sacri Romani Imperii*. Amsterdam, 1678. *Register*, Brussel, 1781.
46. SchönV = Schönfeld, M., Veldnamen in Nederland. In: *Mededelingen KNAW*, afd. Letterk. 12, nr. 1. Amsterdam, 1950.
47. Schönfeld = *Schönfelds' Historische Grammatica van het Nederlands?*. Herz. door A. van Loey. Zutphen, 1964.
48. Schuermans = Schuermans, L.W., *Algemeen Vlaamsch Idioticon*. Leuven, 1865-70.
49. Stall(aert) = Stallaert, K., *Glossarium van verouderde Rechtstermen, Kunstwoorden en andere Uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche Oorkonden*. Leiden, 1886-93.
50. *Systematisch en alfabetisch Register van Plaatsnamen voor Nederland, de Nederlands-sprekende delen van België en Noord-Frankrijk en het Noordwesten der Duitse Bondsrepubliek* (door W. Pée en P.J. Meertens). Amsterdam, enz., 1962.
51. Taalk. Mag. = *Taalkundig Magazijn of gemengde bijdragen tot de kennis der Nederduitsche taal*, bijeenverzameld door A. de Jager. I → Rotterdam, 1835 → .
52. Tax. = *Taxandria*, tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde. Jrg. I-L. Bergen-op-Zoom, 1894-1943.
53. Plantijn = *Thesaurus Theutonicae Linguae. Schat der Nederduytscher spraken*. Antwerpen, 1573.
54. Ts. = *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. I → . Leiden, 1881 → .
55. Vang. = Vangassen, H., *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Hertogdom Brabant*. Brussel, 1954.
56. Verdam, J., *Middelnederlandsch Handwoordenboek* (fotogr. herdr. van 1932²). 's-Gravenhage, z.j.
57. Versl. en Med. O.V.R. = *Verslagen en mededeelingen (der) Vereeniging tot de uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht*. Nr. 1 → . 's-Gravenhage, 1885 → .
58. MNW = Verwijs, E. en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek I-XI*. 's-Gravenhage, 1885-1952.
59. Vries, J. de, *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch?*. Leiden, 1962.
60. De Vries, Ned. Et(ym.) Wb. = Vries, J. de, *Nederlands Etymologisch Woordenboek*. Leiden, 1971.
61. Weijnen, Onderzoek = Weijnen, A.A., *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant* (diss. Nijmegen), Fijnaart 1937.
62. Weijnen, A.A., *Nederlandse Dialectkunde?*. Assen, 1966.
63. WBD = *Woordenboek van de Brabantse Dialecten*. Assen, 1967 → .
64. WBL = *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (in bewerking).

65. WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. I → . Den Haag, enz., 1882.
66. Wijk, N. van, *Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal*². 's-Gravenhage, 1949.
67. Zgusta = Zgusta, L., *Manual of Lexicography*. Den Haag, enz., 1971.

In 1977 verscheen het *Corpus van Middelnederlandse Teksten (tot en met het jaar 1300)*, Reeks I: *ambtelijke bescheiden* van dr. M. Gysseling ¹⁾.

Hiermee is een eerste stap gezet naar een herwaardering van onze oudste gedokumenteerde taalperiode. De tweede stap is de uitgave van alle literaire handschriften die in origineel van voor 1301 zijn overgeleverd. In februari 1980 is reeds het eerste deel, *Fragmenten*, verschenen.

Deze enorme verzameling middelnederlands tekstmateriaal, geheel gelocaliseerd en gedateerd, vormt een ideale basis voor zowel een grammatika als een woordenboek van het vroegmiddelnederlands.

Om een indruk te geven van de vooruitgang die met het *Corpus* wordt geboekt, kan men wijzen op het feit dat in het *MNW* van Verwijs en Verdam, volgens opgave in de *Bouwstoffen*, slechts max. 284 teksten van vóór 1300 verwerkt zijn ²⁾, waartegenover nu deze overweldigende hoeveelheid voor onderzoek en bewerking ter beschikking komt ³⁾.

Deze bijdrage is bedoeld om een indruk te geven van wat er onder meer van dit nieuwe materiaal te verwachten is.

Nr. 1035 van het *Corpus*-Gysseling is de *Rekening over werken uitgevoerd aan de infirmerie van het Sint-Janshospitaal te Brugge*, d.d. 27 mei 1291, waarvan het origineel zich bevindt te Brugge, Rijksarchief, Aanwinsten, nr. 1906/13.

Hierin troffen we een woord aan, dat noch in het *MNW* — althans niet als ingang — noch in de registers op de *NTg.* of het *Ts.* werd aangetroffen. Een van de in genoemde rekening opgevoerde posten luidt:

Jtem van veisteren ende van tsimadzen . iij lb ix s̄.

Om aan te geven om welke zaken het hierbij gaat, citeren we nog een aantal posten:

Jtem van .c.xxv. voeten pilaren. ende .iiij½ dume. // elken voet .iiij½ s̄. dat es .xxi. lb xix s̄. /

van .v. corbeelen (steunlat of kraagsteen, uitspringende steen) .xx s̄. Jtem van .xiiii. vij s̄. /

Jtem van graden (traptreden) ende van ordunen (hardsteen).

Jtem van dobbleelelen (stevige dwarsbalken) ten boghen int huus.

Jtem van latten ende van staken

Jtem van crucen te houwene

Het gaat hier duidelijk om bewerkte bouwmaterialen (graden, latten, staken, dobbleelelen, veisteren) of om de bewerking zelf (cruken te houwene).

Het zal niemand moeite kosten in *veisteren* 'vensters' te herkennen (voor de betekenis zie *MNW* i.v.) en het lijkt niet te gewaagd om bij de speurtocht naar *tsimadze* uit te gaan van een materiaal of voorwerp dat aan de constructie van een raam te pas komt.

Wat de herkomst van het woord betreft valt allereerst de duidelijk niet-germaanse klankvorm op, zodat aan een romaanse origine gedacht kan worden. Woorden als *dobbleel*, *corbeel*, *ordunen* wijzen reeds in die, met name franse richting.

Nemen we daarbij aan, dat *tsimadze* een min of meer geslaagde poging is om een ontleend woord fonetisch weer te geven, dan moeten, aangezien het noteren van franse klanken met bijv. *ts* of *dz* weliswaar niet ongebruikelijk maar toch beslist geen regel is, onze gedachten uitgaan naar een romaanse taal of dialect, waarin klanken vóórkamen die met *ts*, *dz* benaderend kunnen worden weergegeven.

In aanmerking komen dan bijv. het pikardisch of het italiaans.

De eerste stap is nu, vast te stellen van welk woord *tsimadze* de dertiende-eeuwse vlaamse grafische weergave is.

We menen, dat dit het pik. *cymage* = fr. *cymaise* < lat. *cymatium* 'kroon- of keellijst' kan zijn. (gr. κυματίον 'golfe', en vandaar 'golvend reliëf, kroon-, keellijst' is in het latijn in deze betekenis overgenomen en aldaar geattesteerd sedert Vitruvius, *De architectura re libri X* [27 a. C.]).

Wat de betekenis van de aangehaalde pikardische vorm betreft, Gay, *Glossaire* ⁴⁾, geeft i.v. *cymage*: *cymaise*, *corniche*, *tailloir d'un chapiteau contigu à la naissance d'une vouûte ou d'une voussure*.

Van Houcke, *Ambacht van de loodgieter* ⁵⁾, geeft onder *lijst*: *Halfbol-halfronde lijsten*: *Kiellijst* = fr. *cymaise*; *Ojief* = fr. *doucine*.

Hierbij treft men onderstaande figuren aan.

cymaise

doucine

Wij zouden deze lijsten wellicht onder het ambacht van de steenhouwer verwachten, gezien de oude betekenis van *cymatium* 'capitellum' onderdeel van een zuil, maar *houwen* lijkt de bewerking aan te duiden onafhankelijk van het bewerkte materiaal, cf *MNW*, III 167, i.v. *Houwen*: "temmermanne die consten houwen" en de volgende plaats uit Hugo von Trimberg, *Renner*, 7797: "nu gieng er drin und wolte schouwen wie simz und venster wern gehouwen" [± 1300] (geciteerd naar *DWb* i.v. *sims*) een plaats die met *simz und venster* ons *veisteren ende tsimadzen* opvallend na komt.

Wellicht mogen we bij de constructie van ramen aan een meer algemene betekenis 'lijst, uitstekende rand' denken cf.: "Geg. steven van afflighen rabatten, lijsten, veynsterieren, van cosinen en kapement . . . 20 lb" [Gouda, 1450] zie *MNW* i.v. *vensteriere*.

Keren we terug naar het mogelijke model van *tsimadze*, t.w. pik. *cymage*.

Gay, *Glossaire*, geeft 3 vormen: "pour 2 chimayes et 2 corbiaus de grès, [Artois, 1335] en "Alentour d'icelles nef furent mis et attachiés sappins allendroit des cymages" [*al. chimaiges*] [1555].

Nu is de overgang van lat. *ci* → ofr. *ci-* /si-/, opik. *ci-*, *chi-* /ši/ in het onderzoek

van C.T. Gossen, *Grammaire* ⁶⁾ en *Französische Skriptastudien* ⁷⁾ betrokken geweest. Zijn conclusie is, dat de combinatie *ci-* in anlaut, in het pikardisch aanvankelijk met het grafeem *c* werd aangeduid (*Skriptastudien* p. 229). Door het contact met het zuidelijker frans waar *c-* + frontvokaal als /s/ + frontvokaal uitgesproken werd "hatten die pikardischen Schreiber naturgemäss das Bedürfnis, ihre Lautung graphisch kenntlich zu machen; sie griffen zum Graphem *ch*, das ja im Franzischen zur Bezeichnung des Lautes *é* diente" (a.w. p. 229). Vandaar *chis*, *chius*, *cheli* voor (grafisch) ouder *cis*, *cius*, *celi*, gesproken alle met /š-/ , en vandaar ook *chimage* voor *cimaise* = /ši-/ . (De hier en het volgende gedeelte gebruikte notaties tussen //, maken geen aanspraak op fonetische exactheid maar zijn slechts benaderende grootheden, die dienen om de identificatie der gebruikte grafemen te vergemakkelijken).

Wanneer nu deze pik. *c-*, *ch-* en de franse *c-* (= resp. /š-/ en /s-/) in de vlaamse teksten worden genoteerd, verschijnt een keur van mogelijkheden: *c*, *ch*, *s*, *ts*, *tc*, *tch*. Het in *tsimadze* voorkomende grafeem *ts* voor pik., fr. *ch*, *c* treffen we bijv. aan in:

fr	pik	mnl
<i>cens</i>	<i>chens</i> 1226 (FEW, 1 v <i>cens</i>)	<i>tsens</i> (MNW, 1 v <i>cijns</i>)
<i>cesser</i>	—	<i>tsissen</i> (MNW, 1 v <i>cessen</i>)
<i>cercle</i>	<i>cherle</i> 1501 (FEW, 1 v <i>cercle</i>)	<i>tsirkel</i> (MNW, 1 v <i>cirkele</i>)
<i>cinqüisme</i>	<i>chunqisme</i> (Gossen, <i>Gramm.</i> p 72)	<i>tsinxene</i> (MNW, 1 v <i>cinxene</i>)
<i>cimaise</i>	<i>chimaige</i> (Gay, <i>Glossaire</i> , 1 v)	<i>tsimadze</i>

Als dan de fr. stemloze dentale spirant /s/, (in ons geval) gespeld *c* in het pik. vertegenwoordigd wordt door /š/, gespeld *ch*, dan is het op structurele gronden aanvaardbaar, dat ook de stemhebbende variant fr. /z/, (in ons geval) gespeld -s- in het pik. vertegenwoordigd wordt door /ž/, gespeld -g-: *cimaise* /simɛ.zə/: *chimage* /šimažə/.

Dat wij hier de fonemen /š/ en /ž/ noteren, sluit overigens niet de mogelijkheid uit, dat nog resp. /tš/ en /dž/ gesproken werd, wat eveneens voortreffelijk bij de grafemen *ts* en *dz* zou passen.

De keuze ten voordele van /š/ is gemaakt op grond van de veronderstelling dat de ontwikkeling /tš/ > /š/ zich in de 13^e eeuw heeft voltrokken, cf. bijv. M. Regula, *Hist. Gramm. des Französischen*, I, p. 95.

Wij gaan er hierbij verder van uit dat pik. *cimage* en var. leenwoorden zijn uit het "francisch", de taal van het Isle de France. Immers de "pikardische" ontwikkeling van rom. -altīu- is volgens Gossen, *Grammaire*, p. 93 -ss-, waarnaast vele (grafische) varianten.

Dr. Gysseling wees ons in dit verband nog op pik. plaatsnamen die een franse spelling met -s- /z/ hebben naast een pikardische met -g- /ž/: Belasie [1136] naast

Belagie [1159-75] cf. Gysseling, *Top. Wdb.* p. 117, en Belesaisies [1196] naast Belesaiges [1134 cop. ± 1225] beide uit Bellas Adjacentias, *ib.* p. 120.

Dat de intervokalische -s- als /z/ werd gesproken, zou men kunnen opmaken uit de vorm *coze* naast *cose* (= lat. *causa*) in bijv. *Et pour cou ke ce soit ferme coze et estaule* [1322] naast *Et por chou ke ce soit ferme cose et estaule* [1331] cf. Gossen, *Skriptastudien*, p. 228.

Wordt deze /ž/, gespeld -g- in het mnl. overgenomen, dan is naast *ts* voor /š/ uiteraard *dz* voor /ž/ te verwachten:

/š/ : *ts* = /ž/ : *x*; waaruit volgt dat *x* = *dz*.

Vandaar pik. *chimage* /šimažə/ = mnl. *tsimadze*.

Als bewijs voor deze laatste ontwikkeling kan nog gelden de observatie dat de uitgang -age in bijv. fr. *usage* in het mnl. als (*vs*)*adze* wordt weergegeven (zo *Corpus*, doc. 455 [1282]).

In het *MNW* troffen we nog aan:

mnl. *foraedse*: fr. *fourage*; mnl. *kivaedse* naast *kijvage*. Ook mnl. *fordse*: fr. *forge*; voor -dz- vergelijkte men nog zuidoostvlaams *budze* 'mutsaard' = ofr. *bouge*, Hoebeke, *HCTD*, 41, 131-158.

In een latere pik. gedaante — mogelijk is hier sprake van aanpassing aan het pikardische schriftbeeld — is het woord ten tweede male in Brugge ontleend: "Een cafcoensteen, twee symagen, een scoorsteen", *MNW* III, 1107 [1432-1468].

We vragen ons verder af, of we achter de bij Von Wartburg, *FEW*, i.v. *cymatium* aangehaalde moderne waalse vormen als *simauje* (Namen) en *cemôdje* (Perwez) een verder bewijs voor de uitspraak /(d)ž/ van het laatste consonantfoneem in de noordelijke varianten van fr. *cimaise* mogen zien, en dus een uitspraak /səmo(d)žə/ mogen aannemen. In ieder geval is de vokaalkwaliteit van de eerste lettergreep gereduceerd getuige een vorm als *samaysen*, [Oudenaarde, 1615].

De bovengeschetste verhoudingen kunnen als volgt in een schema worden ondergebracht:

fr.		pik.		mnl.
spelling	klank	spelling	klank	spelling
c-	/s/	ch-	/(t)š/	ts-
-s-	/z/	-g-	/(d)ž/	-dz-
fr. <i>cimaise</i> /simɛzə/;		pik. <i>chimage</i> /šimažə/;		mnl. <i>tsimadze</i> .

Wellicht ten overvloede zij er nog op gewezen, dat wij, met Gossen, ook een uitspraak /š/ aannemen wanneer dit in het pik. niet expliciet door het grafeem *ch* is

aangegeven: *c /š/* was oorspronkelijk een combinatorische variant van *c /s/* voor */i/* en */e/*. We lezen dus ook de oudst geciteerde vorm *cimage*[1335] in het *Glossaire* van Gay als */šimažə/*, hoewel dit niet door het grafeem *ch* is aangegeven.

Op grond van bovenstaande fonologische overwegingen, op grond van het op vele gebieden zeer nauwe contact tussen Vlaanderen en Artesië, wijzend tenslotte op de zowel in de oudste mnl. als in de oudste pik. aanhaling voorkomende koppeling *tsimadzen* en *corbeelen* : *cimages* en *corbiaus* lijkt ons de identiteit van mnl. *tsimadze* en opik. *cimage* genoegzaam aangetoond.

Naast de vorm *tsimadze* zijn er ook evident hiermee verwante mnl., mnd. en mhd. vormen, waarvoor we de mogelijkheden van ontlening uit een andere bron zullen moeten onderzoeken.

Allereerst is daar de vorm *simetze*, Hendrik van Veldeke, *Eneide*, 9447, geattesteerd in de handschriften H, h en M (cf. Gabriele Schieb, *Henric van Veldeke, Eneide; II. Untersuchungen*, p. 279). Deze vorm wordt met zijn varianten *simeze* (ib.) en *simetz*, *Eneit* 9442 (cf. *DWb.* i.v. *sims*) enerzijds herleid tot lat. *simātus* 'platgedrukt', zo Kluge-Götze-Mitzka, *Etym. Wb.* (1967) i.v. *sims*, anderzijds tot lat. *cymatium*, zo O. Schade, *Abd. Wb.* (1872-82) p. 764 b, terwijl Gabriele Schieb (vgl. de hierboven aangehaalde plaats) in navolging van Meyer-Lübke, *Rom. Etym. Wb.* ³, p. 226 ofr. *cimese* (< *cymatium*) hierbij een bemiddelende rol laat spelen.

Hierbij spelen een drietal kwesties. De eerste is de vraag of er een ohd. *simiz* 'capitellum' < lat. *cymatium* heeft bestaan, een in verschillende woordenboeken (Schmeller, Graff, Weigand, Trübner ⁸) figurerende vorm, wiens bestaan de mogelijkheid van ontlening van *simets* en var. aan het 11^e-eeuwse frans onwaarschijnlijk zou maken. De plaats in genoemde woordenboeken blijkt echter steeds — direkt of indirekt — geciteerd naar glossen in de Codex-Cheltenhamensis 9303, (= Steinmeyer-Sievers III, 718 nr. 42).

Dit *simiz* is, zoals G. Schieb, *Untersuchungen*, p. 279, reeds opmerkte niet oudhoogduits, d.w.z. noch oud- (waarschijnlijk 13^e-eeuws) en ook niet hoog- (waarschijnlijk westfaals). Men vergelijke enige andere vormen uit deze codex: *auensterre* (= *hesperus*, 716, nr. 6); *scimeringe* (= *crepusculum*, 715, nr. 7); *swager* (= *socrus*, 715, nr. 42, hierbij is aangetekend *l. swiger*); *wateruat* (= *soriscula*, 717, nr. 6); *bantdoc* (= *mappula*, 717, nr. 7) en *ruggelaken* (= *dorsale*, 717, nr. 10).

Wanneer nu *simiz* niet reeds ohd. is, dan wordt ook de mogelijkheid van ontlening van deze vorm en latere varianten rechtstreeks uit het latijn en nog vóór de hoogduitse klankverschuiving welhaast uitgesloten.

Een uit het laat-lat. *cymatium* ontleende vorm zou bovendien naar het model van *vivarium* : *wîwâri* : *Weiher*; *pîlarium* : *pîlâri* : *Pfeiler*; *spîcarium* : *spîbhâri* : *Speicher* in het nhd. de vorm (*cymatium* : **sîmazi* :) **Seimetz* opleveren ⁹).

Ontlening van hd. *sims* aan het latijn is derhalve onwaarschijnlijk. De tweede vraag is of lat. *simātus* 'platgedrukt' als grondvorm in aanmerking komt. De ontlening moet dan voor de hd. klankverschuiving hebben plaatsgevonden. Los van de kwestie dat deze lat. vorm is aangevoerd om een — niet bestaand — ohd. *simiz* te verklaren, voor de tweede -i- waarvan geen umlautsfaktor aanwezig is, en die overigens de lange *a* niet

zou hebben beïnvloed, moet worden opgemerkt dat men ook hier de ontwikkeling van *-ī-* in open syllabe tot *-ei-* zou verwachten, dus *sīmātus*: *sīmrz*: **Seirmetz*

Men zou eventueel, naar het model van lat *sināpī* > *senf*, door *a*-umlaut *sīmātus* > *semß*¹⁰⁾ kunnen verwachten

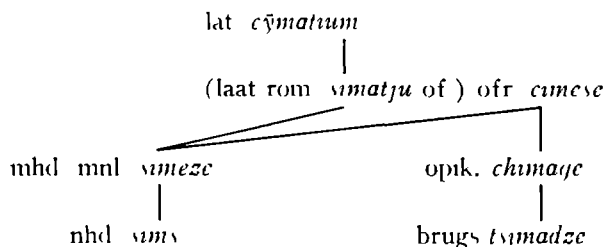
Dit, naast de hieronder nader geadstrueerde waarschijnlijkheid van een ontlening uit het ofr *cimese*, sluit voor ons deze mogelijkheid uit

Het derde punt is dan de door G. Schieb reeds voorgestelde ontlening uit het ofr *cimese* [1160, Benoît] (cf. Dauzat e a. *Nouveau dictionnaire étymologique*, 1 v *cimaise*). Het is aan te nemen dat de intervokalische *-s-* stemhebbend was. Althans het feit dat de geassibileerde stemhebbende dentale spirant in het pik met *-g-* wordt genoteerd tgo *-ch-* voor de stemloze variant, kan op een afwijkende uitspraak wijzen. Aangezien *-ch-* tgo *-g-* gewoonlijk de oppositie stemloos / stemhebbend weergeeft, een observatie, die gesteund lijkt door mnl *ts* naast *dz* in de overeenkomstige posities, lijkt het dat in ofr *cimese* de *c-* stemloos, de *-s-* stemhebbend is geweest. Hiervoor kunnen dan in het mnl (Veldeke) ter onderscheiding resp. de symbolen *s* en *z* zijn gebruikt. Het is de vraag of het ofr de slot-*e* in *cimese* louter grafisch was of nog een /e/ of /ə/ aanduidde.

Blijkens de mhd vormen is de slot-*-e-* in ieder geval spoedig geapokopeerd, zodat de oorspronkelijk intervokalische *-s-* in de auslaut kwam, waar de oppositie stemloos / stemhebbend werd geneutraliseerd. De terugtrekking van het accent van de tweede naar de eerste lettergreep tenslotte is verantwoordelijk voor de syncope van de *-e-* vandaar ofr *cimese* = mhd /mnl *simes(e)* > nhd *sims*.

De sporadische spelling met *-tz-* (*simeuze*, Veldeke, *Eneide*, 9447) lijkt een verkeerde interpretatie van het grafeem *-z-* door latere hoogduitse afschrijvers. Wellicht ten overvloede zij er nog op gewezen dat hd *sims* uit het *frans*, niet uit het *pikardisch* is ontleend. Immers de pikardische vorm, die op zijn beurt uit het fr. werd ontleend, blijkt de grafemen *-s-*, *-g-* voor lat *-altīl-*, waar het pik. normaal *-ss-* heeft, is *chimage* waarbij men bezwaarlijk mhd /mnl *simez* kan doen aansluiten.

Men stelle zich de ontstane situatie voor als in onderstaand schema

Naast mnl *tsimadze*, [Brugge, 1291] en mnl *simeze*, Veldeke, treffen we nog een derde mnl vorm aan t w *zeems*, [Utrecht, 1456]

MNW, VII 870 geeft 1 v *Seemsch* "Wel niet hetzelfde woord (als *seemsch* 'leder') zal bedoeld zijn *Rek d Buurkerk*, 156 (a 1456) "van twee zeems, die leggen op de pijlres after choor" en vervolgt "doch vgl. boven de plaats uit *Buurk*, evenwel *pylre* is dan

vreemd". De laatstgenoemde plaats uit *Buurk.* bevat *zeemsch* met de betekenis 'lederen'. Het is duidelijk dat dit *zeems* het mnl. utrechtse equivalent is van brugs *tsimadze* en Veldeke's *simeze*. Bij de utrechtse vorm sluiten aan de volgende plaatsen uit de *Rek. v. Nijmegen*, III, p. 146 en V ¹¹⁾, p. 129.

Nijmegen [1523]: "Van meister Ysbrant gekofft dat zeemsell mit 4 piilres, . . ."
 id. [1534]: "den steen dwelck steet boeven buyten der Hezelpairten, mytten sempselen dairby behoerende . . ."

Deze *-sel*-afleidingen troffen we verder nog aan in Schiller-Lübben i.v. *gesemsel*, terwijl ook, als lemma naast het simplex *semese*, het *-ōdi*-adjectief *semseden* voorkwam ¹²⁾.

Bremen [z.j.]: "Item 12 gl. 4 mannen, de steen sneden to semezen to den toernen".
 Wismar [1576]: "2 m. vor 1 quarter semsen".
 Lübeck [z.j.]: "Willen de kunthormaker schappe maken vppe den koep, de scholen se mit semseden listen maken".
 Münster [16^e e.]: "So sollen sie die kercke nieder brecken wente up dat leste gesemsel".

De hier voorkomende ontleningsvorm blijkt op grond van drie argumenten ouder te zijn dan zowel de brugse vorm als die bij Veldeke:

1. De terugtrekking van het accent op de initiale syllabe,
2. het stemhebbende karakter van de initiale spirant en
3. de rekking in open syllabe van de nieuwe hoofdtoneige klinker.

Aangezien de rekking in open syllabe [10^e-11^e e.?] ouder is dan de eerste franse attestatie [12e e.] kan mnd. mnl. *zeems* bezwaarlijk aan het ofr. zijn ontleend. Wellicht mogen we voor deze vorm uitgaan van een rom. **simatju*, in ieder geval een vorm uit het grensgebied laatromaans-vroeg oudfrans.

De hier beschreven vormen zouden daarmee de oudste ontleningslaag vertegenwoordigen.

Om de geschiedenis compleet te maken kunnen we nog wijzen op een vierde variant, die we aantreffen

1. bij Kiliaan, *Etymologicum*, echter pas sinds de 3^e druk [1599] i.v. *semeyse .j. standvincke*. Dit lemma *stand-vincke* wordt verklaard als "stand vliet der schouden, Antes camini, mutilus infumibili angularis: eminens lamina, regula siue planea in camini latere;
2. Stallaert, *Glossarium*, 2,24 i.v. *caefbalck*: Nemaer vermach elck van de ghebueren wel daerinne [nl. in eenen gemeenen muur] werckelic te werckene met caven, stantvlieten, samaysen, caefbalcken, .. [Oudenaarde, 1615].

Voor deze betekenis 'vooruitstekende rand van een schoorsteenmantel' nd. *keper*, fr. *chevron*, d. *Käpfer* cf. J. Sigart, *Glossaire Wallon* ¹³⁾, i.v. *cimaite*: "tablette de

cheminée" ... fr. *cimaise*, moulure; en verder *DWb* i.v. *Gesims*: onder e): gesims, leistenwerk, zieraten bei einfassung der ... fenster, kamine.

Het is duidelijk dat Kiliaan dit woord kennelijk aan nederlandse bron heeft ontleend blijkens zijn spelling met een *e* in de eerste lettergreep.

Tenslotte, en we citeren een werk dat we reeds eerder aanhaalden, Van Houcke, *Ambacht van de loodgieter*, i.v., heeft het ndl. het woord *cimaise* nog een keer ontleend: "CIMAAS var. SIMAAS (W-VI.) = fr. *cimaise*".

Deze vorm is tenslotte, blijkbaar via E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige Termen* [1953], in de dikke Van Dale [1976] opgenomen: "cimaas' (< Fr.), m., timm.) lijst met een bol en een hol profiel, vloelijst". Overigens noemt Haslinghuis het gebruik van de term *cimaas* verouderd.

De lotgevallen van lat. *cymatium* in de nederlandse gewesten kunnen als volgt chronologisch worden weergegeven.

1. Oudste ontleningslaag, vóór 1100: rom. **simatju* (of toch reeds ofr. *cimese*) > germ. *simeze* > mnd. mnl. *zeems* (oudste gedateerde plaats *zeems*? [Utrecht, 1456] en *semsen* (m.v.) [Wismar, 1576]).
2. Tweede ontleningslaag, (identiek met 1. indien beide uit het romaans zijn ontleend) 12^e eeuw: ofr. *cimese* = mhd., mnd. *simeze* > nhd. *sims*. (oudste plaats Veldeke, *Eneide* 9447).
3. Derde laag; 1291: opik. *chimaige* = mnl. *tsimadze* (oudste, enige plaats, [Brugge, 1291]).
4. Vierde laag, 16^e e.: nfr. *cimaise* = nl. *semeyse* (plaatsen: *semeyse* Kiliaan [1599], volgens F. Claes s.j. vermoedelijk uit vlaamse bron, en Stallaert, *samayse* [Oudenaarde, 1615]).
5. Jongste laag, sedert de 19^e e.: nfr. *cimaise* = ndl. *cimaas* (cf. Van Houcke [1901], overgenomen door Haslinghuis, waaruit Van Dale [1976] het op zijn beurt ontleende).

Wij zijn aan het einde van ons betoog gekomen en geven de resultaten en enige nevenuitkomsten van ons onderzoek nog eens in het kort weer.

1. Mnl. *tsimadze* heeft nu een plaats in de nederlandse lexicologie. De oorsprong, betekenis en de verhouding tot de verwante vormen werden opgehelderd.
2. De oorsprong van het verwante d. *sims*, mhd. *simez* is onderzocht, doch niet helemaal opgehelderd.
 - a. Ontlening aan het fr. moet ernstig worden overwogen.
 - b. Ontlening aan lat. *simātus* (zo Kluge c.s.) is weinig waarschijnlijk.
3. De opvatting over *sims* en var. bij Kluge, *Etym. Wb.* 20. Aufl. i.v. *Sims*: "Den andern germ. Sprachen fremd geblieben" en "den andern germanischen Sprachen fehlt das Wort" in *DWb* i.v. *sims*, moet in het licht van mnl. *zeems*, mnl. *zeemsel* herzien worden.
4. *MNW* kan een nieuw artikel opnemen t.w. *zeems* 'kapiteel' [Utrecht, 1456] = hd. *sims*, mnd. *sem(e)se*.

Noten

1. M. Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse Teksten (tot en met het jaar 1300)*, 's-Gravenhage 1977; dit werk dat bij de uitgeverij M. Nijhoff is verschenen, in de reeks *Bouwstoffen voor een Woordarchief van de Nederlandse Taal*, is door de toevoeging van vier woordindices volledig toegankelijk gemaakt voor taalkundig onderzoek.
2. Cf. Het Vroegmiddelnederlands Woordenboek (VMNW), in: *Lexicologie*. Opstellen voor F. de Tollenaere, Groningen 1977 p. 216.
3. M. Gysseling, 'Naar een corpus der Middelnederlandse teksten tot 1300', *Hand. Znl. Mij.* 18, 181-188. M. Gysseling, 'Het corpus der Middelnederlandse teksten tot 1300. Ervaringen en problemen'. *HCTD*, 39, 77-89.
4. Gay, Victor, *Glossaire archéologique du Moyen Age et de la Renaissance I-II*. Paris 1887 (= 1885)-1928.
5. Houcke, Alfons van, *Ambacht van den loodgieter en zinkbewerker*. Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, Gent 1901. (Vak- en kunstwoorden. Nr. 6).
6. Gossen, Charles Théodore, *Grammaire de l'ancien picard*. Klincksieck, Paris 1970. (Bibliothèque française et romane. Serie A: manuels études linguistiques; 19).
7. Gossen, Carl Theodor, *Französische Skriptastudien*. Untersuchungen zu den nordfranzösischen Urkundensprachen des Mittelalters. Wien 1967. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, 253. Band).
8. Weigand, F.L.K. *Deutsches Wörterbuch I-II*. Fünfte Auflage. Herausgegeben von Herman Hirt. Giessen 1909-1910. Schmeller, J. Andreas. *Bayerisches Wörterbuch*. ... I-II. Stuttgart-Tübingen 1827-1837. Graff, E.G. *Althochdeutscher Sprachschatz oder Wörterbuch der althochdeutschen Sprache* ... 6. Berlin 1842. *Trübners deutsches Wörterbuch* 6. Begründet von Alfred Gösse. In Zusammenarbeit mit Eduard Brodführer und Alfred Schirmer herausgegeben von Walther Mitzka. Walter de Gruyter & Co., Berlin 1955.
9. Verdere voorbeelden van *-atium* zijn ons onbekend, tenzij men toponiemen bewijskracht wil geven: Gysseling, *Top. Wdb.* p. 1018: *Viusatium*[1036], *Viosaz* [1035-39], ndl. *Wezet*, fr. *Visé*. Voor *cymatium* wijst dit op een tussenfase **simaz*, die zou passen tussen ohd. **simazi* en mhd. *simez*, cf. mnd. **semet* naast *wezet*. Mnd. *sem(e)se* is derhalve waarschijnlijk aan het romaans ontleend.
10. De volgens deze theorie klankwettige vorm *semß* is inderdaad enige malen geattesteerd; in deze vorm in Diefenbach, *Glossarium* 374³, naar een in 1517 te Leipzig gedrukt *Promptuarium*; *DWb* i.v. *sims* geeft nog *semps*.
11. *Rekeningen der stad Nijmegen 1382-1543*. Deel III: 1521-1526. Uitgegeven door H.D.J. van Schevichaven en J.G.J. Kleijntjens, s.j., L.C.G. Malmberg, Nijmegen 1912. *Rekeningen der stad Nijmegen 1382-1543*. Deel V: 1532-1534. Uitgegeven door J. Kleijntjes en L. Sormani, L.C.G. Malmberg, Nijmegen 1916.
12. Van het grondwoord *simese* noteerden we de volgende oudere samenstellingen

en afleidingen: 1. *seemsel* [Nijmegen, 1523] 2. *gesims* reeds mhd. (later ook in het tsjechisch ontleend: *gzyms*) 3. *geseemsel* [Münster, 16e e.] en 4. *seemsede* dat op een *-ôdi*-adjectief wijst, maar natuurlijk pas na de ontlening van *semese* kan zijn gevormd.

13. Sigart, J. *Glossaire étymologique montois ou dictionnaire du wallon de Mons et la plus grande partie du Hainaut*. Émile Flateau, Bruxelles-Leipzig 1866.

De geest van den wijze richt zich naar rechts, maar de geest van den dwaas naar links.

Pred. 10,2

Het *MNW* geeft een grote verscheidenheid aan betekenaren voor "links", waarvan blijkens een recent onderzoek van het Dialectenbureau¹⁾ alleen een variant van een der minst frequente t.w. *linc* (*MNW* IV 661) nog levend is; daarnaast zijn *loft* (Friesland) en *slinks* en var. (vnl. Zeeland, Vlaanderen, Brabant, Limburg) dialektisch nog bekend.

De gewone mnl. woorden voor "links" zijn *sline* en *lucht(er)*, terwijl *MNW* IV 661 verder nog opgeeft het zuid-oostelijke *winster*, de in de Theutonista voorkomende vormen *loorts*, *loyrts*, *luerts* (Zie ook *MNW* IV 778), en tenslotte nog *hoede* en *hoene*.

Bij de opsomming i.v. *linc* wordt nog niet genoemd mnl. *suchter* (*MNW* VII 2399), waarmee de bewerker enige problemen had.

Het mag opvallend heten, dat van de acht opgegeven benamingen er liefst vier, t.w. *loorts*, *hoede*, *hoene* en *suchter*, onverklaard zijn. *MNW* III 475 neemt overigens aan dat *hoene* een schrijffout is voor *hoede*.

In deze bijdrage wil ik een poging doen de voor het nederlandse taalgebied opgegeven vormen *hoede*, *hoene* en *suchter* te verklaren.

De overige zijn (voorlopig) verklaard in het *IEW* 964 (*lucht(er)* < * (s)leup / bh- cf. eng. *left*); *IEW* 1147 (*winster* < * *uenistro*- cf. oi. *vāma*- 'links'); *IEW* 959 ((s)link < * (s)le-n-g- cf. oi. *langa*- 'lam'). *Loorts* (*loyrts*, *luerts*) is ook op nederduits en hoogduits gebied opgetekend: nederr. *lorz*, *lurz* (*MNW* IV 661; voor een verklaring zie H.M. Heinrichs, *Festschrift-Cordes* II, 112-119), beiers *lërz*, *lërc* (Kluge, *Etym. W.* 433). De nederlandse vormen sluiten hierbij aan.

Ook mnl. *avesc*, dat blijkens *MNW* en *WNT* I i.v. *AAFSCH* 'slinks' in de moderne betekenis kan aanduiden, laat ik buiten beschouwing, evenals *klook* op de kaart van Van Ginneken.

Laten we ons derhalve beperken tot *hoede* / *hoene* en *suchter*.

A. Hoene

MNW, III 475 geeft: "... en de rechteren (hant) wylle dat men em bare, en de hoene hant en wyl neet baren ... , < 16^e e. > *Wilk. v. Humst.* 25, 38 (Pro Excol. dl. 3) — Het woord kan niets anders beteekenen dan *linker*, doch de vorm is onverklaard. Zou misschien hetzelfde woord bedoeld zijn als het bnw. *hoede*, dat insgelijks de bet. *linker* heeft, en is *hoene* misschien verschreven voor *hoede*?"

Hierbij zijn een paar opmerkingen op hun plaats:

De bewerker van het *MNW* voegt in het aangehaalde citaat — dat overigens nederduits, niet nederlandse is — achter "rechteren" het woord *band* in, maar bewijst daarmee alleen deze tekst mis te verstaan. Immers *rechteren* is hier subst. n.l. *iudices*,

en de aangehaalde tekst betekent zoveel als: " . . . en de rechters willen, dat men hem aanklaagt en de beledigde partij wil niet klagen . . . ".

Hoene hangt samen met het ww. *bonen* 'in woord en daad beledigen', cf. de artikelen *bonebant*, *bonemensche*, in Schiller-Lübben, 2,294, waar overigens in het boven aangehaalde citaat *bonebant* (niet *hoene bant*) gelezen wordt en cf. Lasch-Borchling, *Mnd. Handwb.* I,2 p. 349: *hōnebant*, *hōnelûde*.

Hiermee kan het artikel *hoene* 'links' uit het *MNW* verdwijnen²⁾.

B. Hoede

MNW III 460 geeft: " . . . deen ter rechter hant, dander ter hoeder, *Wap. Rog.* 1560 — Er moet hier klaarblijkelijk een bnw. gebruikt zijn met de beteekenis *linker*; synon. van mnl. *luchter*, gelijk in het gelijkkluidende verhaal, *Rijmb.* 24861, ook staat. Het woord is van elders in het Germ. onbekend; maar kan verwant zijn met het woord voor *linker* in de kelt. talen, nl. *ciotan*, *ciotog*, manus sinistra; gal. *ciotach*."

Ook wat dit *hoede* betreft is er m.i. sprake van een interpretatiefout. De tekst in de uitgave van E. von Kausler³⁾, die als bron van het *MNW* is gebruikt, luidt als volgt:

	Dewangelie maect ons vroeder
1560	Dat Sebedeus kinder moeder
	Cristumme leide voer hant,
	Dat hare II sonen bi hem behoeder
	Sitten mochten ten hemelschen voeder
	In dat zaleghe lant,
1565	Deen te rechter hant, dander ter hoeder
	Niet sprac te hem der salicheit spoeder,
	So ict bescreuen vant,
	Ne waer ten twee keerdi die scouder
	Ende warp hem lieden sinen loeder,
1570	Dat was der passyen bant,
	Die cort was becant.

Hierbij is op p. 427 van Kausler's editie aangetekend: "1565 *hoeder* ist dem Zusammenhange nach nothwendig: linker" en het is deze betekenis, die tenslotte in het *MNW* is terechtgekomen. Maar is de betekenis "linker" zo "nothwendig"? Het zij toegegeven, dat deze voor de hand ligt, maar van alle heteroniemen van 'links', en dat zijn zoals we hierboven zagen: *slinc*, *luchter*, *loorts*, *winster*, *suchter*, past er geen in het rijm. Komt nu als een deus ex machina het verlossende *hoeder* 'links', dat verder nergens is geattesteerd en in geen enkele verwante taal is aangetroffen, de schrijver te hulp? Ik meen dat hier niet het antoniem van 'rechts' gebruikt is, maar een algemeen antoniem tw. 'ander', en wel in zijn westvlaamse (ingweoonse) vorm: *oeder*, met een anorganische *h-*, als *hu*, *huwer*, *hute(n)*, *bel*, *bent* (passim) in deze tekst.

Voor *hoeder* < *ôpar* < **onpar* < **anpar*, cf. osa. *ôðar*, eng. *other*. Gallée, *Vorstudien zu einem Altnd. Wtb.* i.v. *ôðar* geeft: *en land van Medebikie ende othar van Suththorpe*,

en, *ib* p 526 "*thia othera*" 'aliu' Voor het westelijke nederlands zijn te vergelijken de bekende gevallen als *ons uus, gans goes, mond mude, *bans- boes* enz

Het ingweoonse *oeder* 'ander' hoeft ons dus juist in deze westelijke tekst niet te verwonderen Westelijke kenmerken zijn nog in deze tekst bijv *ou i p v oe* voor gutturalen (*louch lachte*), de prokope en prothesis van *h, beede beide* De verklaring van (*h*)*oeder* als 'ander' heeft het voordeel dat geen — overigens onbekend — woord *boeder* 'links' hoeft te worden aangenomen en dat de schrijver van de Wapene Rogier beter tot zijn recht komt Ten eerste vindt hij *n l* een oplossing voor het probleem om de tegenstelling rechts links uit te drukken, zonder het hier niet passende woord 'links' of heteroniemen te gebruiken, ten tweede vermijdt hij hierdoor het gebruik van tweemaal 'ander' in dezelfde zin *dander ter ander*, ten derde lijkt mij hier toch sprake van een etymologisch spelletje met een dialekt-(= spreektaal-)vorm en een algemene (= schrijftaal-)vorm

Zijn bovenstaande overwegingen juist, dan kan ook het artikel *hoede* uit het *MNW* verdwijnen

C. Suchter

Meer zekerheid lijkt er te bestaan aangaande *suchter* *MNW* VII 2399 heeft het lemma van een sterretje voorzien en merkt op "Waarschijnlijk heeft in het *hs* overal gestaan *luchter* 'linker', waarvan de *l* met een lange *s* is verward "

De citaten in *MNW* t a p luiden

- 1 "Dander linie (*in de hand*) die es groot ende es middelst, ende es die suchter vanden drie hoecke"
- 2 "daer si (*de lyn*) vergadert met der suchtere van den driehoecke"
- 3 "die hoec die es ghemaect met den (*l der*?) suchter linie, ende met der fundament linie, dit heet de suchter hoec
- 4 "Vander rechter linie ende vander suchtere linie"

Ook Stallaert, 2, 177-1 *iv* LUCHT, LUCHTER, LUFTER laat zich in soortgelijke bewoordingen uit "De uitgever dezer *chiromantie* dacht niet aan 't rechte woord *luchter*, en zag er 't woord *lyder* in "

Al deze plaatsen zijn geciteerd uit de *Chiromantie* van Meester Jan Yperman, uitg door F A Snellaert in *Belgisch Museum* X (1846), p 266-284

Nu zijn beide veronderstellingen, van *MNW* en van Stallaert, onjuist in het handschrift staat wel degelijk een *s*

vergelijk de *van* **suchter** met de *l* in **alfe** —

en "de uitgever dezer *chiromantie*" (F A Snellaert) dacht *n l* wel aan *luchter* en was zich van de betekenis "linker" wel degelijk bewust "*Suchtere* Het was verscheidene jaren geleden dat ik het afschrift van Willems gelezen had, en herinnerde my het stuk

alleen als my belangryk te hebben voorgekomen onder het opzicht van zeden en taalkunde. Ik gaf hetzelfde aan den drukker zonder het te lezen, en verklaarde het woord *suchter* met de overtuiging dat het niet misschreven was, en in de onwetendheid dat de handwaerzeggerij niet onverschillig op beide handen gedaen wordt. Uit deze en uit andere plaetsen blykt het evenwel dat *suchter* gelyk staet met *luchter* (linker) het zy dit eene schryffout is, het zy de schryver daervoor zyne reden had; want in Willems afschrift is het bestendig met eene *s* gespeld.

De bedoelde lyn wordt anders ook de gezondheids lyn geheeten." (*Belgisch Museum* X (1846), p. 275, noot 2.)

Ook in de recente uitgave van de *Chiromantie* door L.J. Vandewiele, *Scient. hist.* 8 (1966) 181-202, wordt steeds *suchter* met een *s* gelezen, evenwel de eerste keer met de aantekening (a.w. p. 188 noot 20): "dit woord komt niet voor bij Verdam; het betekent linker en zal wel een ander vorm zijn van *luchter*, linker. Op andere plaatsen wordt de *suchtere* lijn ook middellijn geheten."

Het is wat ongelukkig, dat deze verklarende noot twee onjuistheden bevat. De eerste is natuurlijk, dat het woord wél bij Verdam voorkomt (Vandewiele heeft waarschijnlijk het *Handwoordenboek* geraadpleegd, dat de vorm inderdaad niet geeft), de tweede is dat de *suchter* linie niet óók middellijn wordt genoemd. Het is alleen zo dat de *suchter* linie (*vanden drieboecke*) tegelijkertijd de *middelste linie* (*vander hant*) is, en dat is heel iets anders.

Wat nu de etymologie betreft is er een goede kans dat we hier te doen hebben met de mnl. opvolger van onl. *swifter* < germ. **swiftar* 'links'.

Gysseling gewaagt in zijn *Top. Wdb.* 949 van "Swifterbant (gouw op de Veluwe) Suifterbant, 793 kop. begin 10^e; Suiftarbant 796 kop. begin 10^e. Vergelijken we hiermee *Testerbant* (< **tehtar* 'rechts' cf. lat. *dexter*) dan ligt de betekenis 'links' voor de hand. *tehs(tar)*- treffen we nog aan in bijv. *Tessel*, *Texel* < **tehsłō*; *Testerep* < **tehs(tar)-raipa-* en *Tessengerlo* < **tehs(wandra)-lauha-* **swiftar* misschien in PN *Süchteln* (Gysseling, *Top. Wdb.* 944) *Suftele*, 1136; *Suphtele*, 1123-47; ... *Suchtele*, 1159.

Twee welbekende klankwetten hebben dus hier op nederlandse bodem gewerkt: "onder bepaalde, niet met zekerheid vast te stellen omstandigheden ging *wī*, *wē* in *u* over" (Schönfeld p. 61) cf. **swestar* > *zuster*; *swelc*, *swilc* > *zulk*; *twisken* > *tussen* en vervolgens de overgang van *-ft-* tot *-cht-*: **swiftar* > *suftar* > *suchter*.

Dit **swiftar*- kan op zijn beurt weer samenhangen met Ie. **sey(i)-/syei-* (IEW 1041), waarvan het een "labialerweiterung" zal zijn, dus **syip-*, zoals oi. *savvǫ́*, oksl. *šyŕi* 'links' thematisch, met *-o-*, van **seyi* gevormd zijn, dan wel *-jo-* afleidingen bij **sey-*.

Samenvattend kan ik van de besproken vormen *hoene*, *hoede* en *suchter* opmerken:

hoene: dit is mnd. *hōne* en betekent 'beledigd' cf. Schiller-Lübben i.v. *honebant*.
 hoede: *hs.*: *hoeder*, m.i. de ingwaeoonse vorm voor *ander*, *osa. ôðar*, west-mnl. (*h*)*oeder*.

suchter: géén schrijffout voor *luchter*, maar de mnl. vorm van germ. **swiftar*-, onl. *swifter*- (cf. *Swifterbant*).

Dit zou betekenen, dat *boene* en *boede* uit het *MNW* kunnen verdwijnen en dat *suchter* in ere wordt hersteld.

Noten

1. Cf. Vragenlijst 50 (1975) nr. 10 (11 en 12).
2. Het is een speling van het lot dat het huwelijk 'met de linkerhand', het morganatisch huwelijk in een der oudste germaanse teksten, de *Lex Salica* (\pm 510) met ditzelfde woord *hone*- wordt aangeduid: **haunma*:- 13, 9 C 6 *bonema*, H 10 *bonomo* 'huwelijk van een vrije met een onvrije' cf. M. Gysseling, De Germaanse Woorden in de *Lex Salica*, *Versl. Med. KANTL* 1976/1 p. 60-109, speciaal p. 80.
3. E. von Kausler, *Denkmäler* III (2. Teil: Altniederländische Gedichte vom Schlusse des XIII. bis Anfang des XV. Jahrhunderts). Leipzig 1866.

1. De ontleningstheorie van Bennet

In 1969 publiceerde William H. Bennet in *Language* een artikel onder de titel "Pre-Germanic /p/ for Indo-European /kʷ/ (Bennet 1969).

Hierin formuleert hij zijn standpunt ten opzichte van de incidentele reflexen van ide. *kʷ* in het germaans als *f*: "All attempts to explain them in terms of phonologically definable processes are flatly contradicted by the reflexes themselves" (Bennet 1969:243). Als alternatief biedt hij een aantal — hoewel minder aantrekkelijke — mogelijkheden tot verklaring: "Rather, they are due partly to borrowing ... and partly to contamination" (Bennet 1969:243).

Gevallen van ontlening ziet hij in 'vier' en 'vijf': **fēdwōrez* < keltisch **pet(w)or-* in *petorritum* 'wagen met vier wielen' in plaats van het anders te verwachten **hwēdwōrez* < ide. **kʷetyōres*, resp. **fimf(e)* < brittan. **pimpe* (cf. OWelsh *pimp*) in plaats van te verwachten **fintve* < ide. **penkʷe*.

Contaminatie neemt hij aan in het geval got. *wulfs* < **wulfaz*, dat enerzijds op **uļkʷ-* (cf. oi. *vrkáh* 'wolf'), anderzijds op **uļp-* (cf. lat. *vulpes* 'vos') zou teruggaan.

Nu moet de ontlening van germ. **fēdwōrez*, **fimf* aan het keltisch **pet(w)or-*, **pimp-* enerzijds zeer vroeg gebeurd zijn, of, zoals Bennet stelt in het pre-germaans, in ieder geval, vóór de klankverschuiving en de terugtrekking van het accent op de initiale syllabe, anderzijds kan de ontlening pas hebben plaatsgehad in een relatief laat stadium van keltisch, en wel na de splitsing in dialecten met *p* < ide. **kʷ* (cf. owelsh *petguar* 'vier' < ide. **kʷetyōr-*), resp. *k* < ide. **kʷ* (cf. oiers *ceth(a)ir* 'vier').

In deze zienswijze hebben dan de volgende ontwikkelingen plaatsgehad:

1. (italo-)keltische overgang van *p-kʷ* tot *kʷ-kʷ*: ide. **penkʷe* > lat. *quinque*, oiers *cōic*.
2. keltische splitsing in *p-* en in *k-*dialekten: oiers *cath(a)ir*, *cōic* 'vier, vijf, owelsh *petguar*, *pimp*.
3. pre-germaanse ontlening van de vormen uit het *p*-keltisch: **pēt̪wōr-*, **pimp-* > pregerm. **pēt̪wōr-*, **pimp-*
4. germaanse klankverschuiving: **pēt̪wōr-*, **pimp-* > **fēpwōr-*, **fimf-*.
5. wet van Verner, auslautgesetz: **fēpwōr-*, **fimf-* > got. *fidwor*, *fimf*.

1.1. Kritiek op de ontleningstheorie

Bezwaren tegen deze opvatting kunnen gezocht worden in de relatieve chronologie van de verschillende fasen, en in het feit dat de Germanen behalve het woord voor 'vier' als **petwōr-* ook de ablautvariant **petur-*, germ. *fidur-* moeten hebben ontleend en deze bovendien feilloos in alle samenstellingen hebben leren toepassen, zonder de samenstelling als zodanig over te nemen: got. *fidur-dogs* 'vierdaags' < kelt. **petur-* + germ. *-dōg-s?*, got. *fidur-falps* < kelt. **petur-* + germ. *-falp-s?*. Dit, terwijl alle ide. talen op **kʷetyōr-*: *kʷetur-* wijzen, dat, afgezien van de anlaut, in het germaans precies **(kʷ)ēdwōr-*: **(kʷ)ēdur-* oplevert. Het behoud van de oude suffixale ablaut schijnt er veeleer op te wijzen, dat alleen de anlaut problemen veroorzaakt, zodat alleen de anlaut

een verklaring behoeft. Bij ontlening wordt veel te veel binnen het germaans gehaald, wat geen verklaring door middel van ontlening nodig heeft.

Bovendien lijken de westelijke Germanen, die gedurende dat vrij late stadium van het keltisch aan de Rijn met deze *p*-Kelten in contact stonden, deze vorm niet overgenomen te hebben, immers het latere westgermaans wijst eerder op **pekʷōr* > **fēgwar* > **feowar*, oe. *fēower*, osa. *fiuwar*.

Hierbij lijkt het optreden van de intervokalische **kʷ* veroorzaakt door een oorspronkelijk anlautend *kʷ*. Precies omgekeerd als in het keltisch wordt hier *kʷ-tʷ* tot *kʷ-kʷ*, vandaar pre-germaans **kʷekʷōr*- zoals Van Helten, *IF* 18 (1905/6) p.94 reeds veronderstelde. Het probleem lijkt dus duidelijk alleen de anlaut te betreffen. Ook hier kunnen we het beste teruggrijpen op een oude verklaring, n.l. dat de anlaut van *fidwor* zou zijn overgenomen van het volgende telwoord *fimf*, zodat voorafgaand aan *saihs*, *sibun* met twee stemloze dentale spiranten, een paar ontstond met twee stemloze labiale spiranten. (cf. ook Zupitza 1896:7, Devlaminck 1977:113). Parallellen zijn bijv. oksl. *devęti* (i.p.v. **nevęti*) 'negen' naar *desęti* 'tien' en lit. *devyni* (i.p.v. **nevyni*) 'negen' naar *dęsimi* 'tien'.

Nu de veronderstelde *p*-keltische grondvormen onvoldoende aanknopingspunten lijken te bieden voor *vier* en *vijf*, terwijl daarnaast contaminatie als oplossing voor het probleem wolf tamelijk gratuiet is, wil ik in het vervolg alsnog een oplossing proberen te formuleren "in phonologically definable processes".

Evenals Foley (1977:42) wil ik me daarbij allereerst beperken tot de groep woorden met sonant + ide. *kʷ*. Uit de lijst van Zupitza (1896:59 e.v.) komen dan in aanmerking met *hw*: got. *arhvazna* 'pijl', ide. **arkʷ*- (cf. lat. *arquitenens* 'boogschutter'), got. *fairhvus* 'wereld', (onzekere etymologie; ide. *perkʷ*- (cf. lat. *querquus* 'eik' e.d.?), **peihvo* 'donder' ide. **tenkʷā* (oksl. *tpča* 'donderbui' < **tonkʷiā*); got. *fimf* 'vijf', ide. **penkʷe* (lat. *quinque*, lit. *penki*); got. *wulfs*, ide. **ulfkʷos* (oksl. *vlūkŭ*, oi. *vrkáp*).

2. De assimilatie-theorie

2.1. wolf, vijf

Streitberg geeft in zijn *Urgermanische Grammatik* (1895) p. 110-112 drie germ. representanten van ide. *kʷ* : 1) = germ. *hw* (lat. *sequor* : got. *saihvān*); 2) = germ. *h* (-**sekʷ-ti* > germ. *-*sihti*, ohd. *siht* 'het zien'); 3) = germ. *f* (lat. *quinque* : got. *fimf*).

Deze opvatting heeft in haar algemeenheid (afgezien van theorieën als van Bennet en van Foley) tot op heden stand gehouden. Krahe-Meid, *Germanische Sprachwissenschaft* I (1969) p. 84 geven de volgende driedeling: 1) got. *hw*, elders in anlaut *hw*, 2) in inlaut *h* en 3) "Schon vor der Lautverschiebung hatte *qʷ* sich einem im gleichen Wort stehenden Labial assimiliert und war zu *p* geworden, das dann wie altes *p* zu *f* verschoben wurde." De enige twee voorbeelden van de laatste ontwikkeling waren en bleven ide. **ulfkʷos* > germ. **wulfaz* en ide. **penkʷe* > germ. **fimf*.

Met name de laatste ontwikkeling is mijns inziens onjuist en te beperkt geformuleerd. Ik hoop dit aan te tonen aan de hand van twee germ. woorden voor

'links', t.w. 1. germ. **lenkwa-* = ohd. *lēnka* 'de linkerhand', ndl. *links* en 2. germ. **lumfti-* = oe. *lyft*-, mnl. *luchter*-, nd. *lucht*, *locht*, *luft*.

Uitgangspunt hierbij is, dat in de gevallen waarin ide. labiovelair buiten discussie vaststaat, steeds woordparen optreden waarvan het ene lid een velaire klank vertoont, het verwante woord daarentegen *f*.

Ide. **ṷlkʷos* : **ṷlkʷī-* 'wolf' : 'wolvín',

Ggm. **wulfaz* : *wulgwiz*, oijsl. *ulfr* : *ylgr*
of:

Ide. **pénkʷe* : **penkʷ-ró-s* 'vijf' : 'vinger'¹⁾ ;

Ggm. **fimf* : *fiŋg(w)raz*, got. *fimf* : *figgrs*

2.2. *links*, *luchter*

Een gelijkaardige afwisseling treedt nu ook op in het onderzochte paar **lumfti-* : **lenkwa-*, zodat het de moeite waard lijkt te onderzoeken in hoeverre deze twee tot dusver steeds gescheiden gehouden woorden ook op één noemer zijn terug te voeren, en wel op een gemeenschappelijke grondvorm met een ide. labiovelair.

Als grondvorm zou ide. **lengʷ-* in aanmerking komen met daarnaast een afleiding op —*tijos*, welk suffix dan aan de Ø-fase zou worden gehecht: **lŋgʷ-tijos* > ogm. **lunhtijaz* > ggm. **lumfti-* > wgm. **lūft-* ndl. *lucht*, nd. *luft* 'links'.

De hier gereconstrueerde stam **lengʷ-(o)-* (> germ. *linkwa-*, fem. **link(w)o* > ohd. *lenka* 'linkerhand') met de betekenis 'links' of een semantisch aanvaardbaar verwant begrip is niet in *IEW* opgenomen. Mogelijk is lat. *languēo* en de nasaal-loze vorm *laxus* < resp. *langʷ-*, *lagʷso-* 'slap (zijn)', hiermee in verband te brengen. *IEW* 959 rangschikt beide lat. vormen onder *(s)*lēg-* maar deze wortel bevat niet de labiovelair waar lat. *languēo* op wijst. Toch is **lengʷ-* met een betekenis 'buigen, bungelen' en vandaar 'gebogen → krom' niet ondenkbaar: **lenk-*, **leng-* met deze betekenis zijn in *IEW* p. 676 opgenomen. Terwijl de aldaar geciteerde vnl. balto-slavische vormen over het precieze karakter van de velair *k* of *kʷ*, *g* of *gʷ*) niets kunnen bewijzen, zijn de aangehaalde germ. vormen die hierover wel iets zeggen, qua betekenis zover weg (oe. *loh* 'Riemen'; oijsl. *lyng* 'Heidekraut') dat een andere herkomst niet uitgesloten is. Mayrhofer, *Etym. Wb. d. Altindischen III*, p. betwist de verwantschap van oi. *lāngati* met deze familie. Naast of in plaats van *leng-*, *lenk-*, is een ide. *lenkʷ* / *lengʷ* denkbaar dat 'buigen, bungelen' betekent: hierbij *lonkʷos* 'boog', *lonkʷa*, *lonkʷ-ia* 'bocht'. Wortels met variabele velaire auslaut zijn niet zelden: **sleng-* / *slenk-* *IEW* 961; *sleng-* / *slenk-* en **sleug-* / *sleuk-* 964; **sterg-* / *k-*; *(s)*teug-* / *k-* 1032. Ook hier is vaak een labiovelair te overwegen: oijsl. *slyngva* zou op **slengʷ-*; germ. **slangwjan* (cf. De Vries, *Altn. E. W.* i.v.) kunnen berusten; zw. dial. *slu(v)* < **slūhwō* zou op < *(s)*leukʷ-* kunnen teruggaan. Men vergelijk ook het lat. *torqueō* 'draaien' met het oksl. *trakŭ* 'band', die net zo goed bij een **terkʷ-*, als bij het opgegeven **terk-* kunnen behoren. In ieder geval is **lengʷ-* niet uitgesloten; op grond van lat. *languēō*, oijsl. *slyngva* is een vorm *(s)*lengʷ-* zelfs aannemelijk. Naast **lengʷ-o-s* (= slav. **lēg* 'buigzaam', russ. *ljaga* 'gewricht'), staat **lŋgʷ-ti-jo-s*, dat na assimilatie van de *gʷ* (*kʷ*) tot *hv* voor de *t* van het

suffix in het germ. **lunlvitjaz* oplevert. Voor dit type adjectief cf. gr. ἑναντίος, lat. *nuntius* < **noventios*, germ. **fuŋxtjaz* = hd. *feucht*.

Hierboven is voor *lunlvitjaz* een verdere ontwikkeling in het germaans tot **lumfti-*aangenomen. Hoewel deze overgang van *nlvt* tot *mft* geen andere is dan die van ide. **penk^u-tos* > germ. **finlvitaz* > got. *fimsta-* ontbreekt hier de "im gleichen Wort stehende(n) Labial" onder invloed waarvan de *lv* zich tot *fz* zou hebben ontwikkeld; een geval van afstands-assimilatie onder invloed van de beginconsonant. Nu zijn er drie mogelijkheden:

1. de *f* in (*lucht*,) *luft*, berust niet op een labiovelair
2. de *l* van (*lucht*,) *luft* is een zgn. 'dikke' (= gelabialiseerde) *l*
3. de assimilatie-regel, met als conditionerende factor de beginconsonant, is onjuist.

Indien *links* en *luft*-samenhangen, kan de verhouding tussen velair en labiale fricatief (-*k*- en -*f*-) dezelfde zijn als tussen -*g*- en -*f*- in ono. *ylgr*: *ulfr* en got. *figgrs*: *fimf*, in gevallen dus waar labiovelair zeker is. Willen we deze mogelijkheid als waarschijnlijk aanhouden, dan moeten de beide andere fout zijn. Van twee *l*-fonemen in het germ. is niets gebleken, terwijl reeds Zupitza (1896:47) op onhoudbaarheid van de "labialisatietheorie" wees. Bennet (1969:244) valt hem hierin bij, maar wijst erop dat Zupitza de theorie (weliswaar terecht) afwees, maar zonder een alternatief te bieden. Ik zou, uitgaande van een nog germaanse labiovelair, de volgende regel als alternatief willen presenteren: *lv* wordt *f* na liquida of nasaal en gevolgd door 1) een stemloze consonant 2) korte vokaal *a, e, i* in de auslautsyllabe.

$$lv \rightarrow f \quad \left/ \begin{array}{l} +kns \\ +son \end{array} \right. - \left\{ \left(\begin{array}{c} c \\ +syll \\ -lang \\ -rond \end{array} \right) \neq \right\}$$

Deze regel die in het oergermaans, in ieder geval vóór de Ersatzdehnung (*Vnh* → *V̄h*) geplaatst kan worden, dient strenger geformuleerd te worden dan Foley (1977:42) doet conform een door hem bespeurde, 'natuurlijke' ontwikkeling, waarbij klanken met secundaire articulatie meer gecondenseerd verschijnen na 'sterkere' klanken: "Gothic *hw* converts to *f* though only after a strong consonant (nasal or liquid)." In Foley's formulering blijft got. *fairhvis*, waarvoor dan **fairfus* te verwachten ware, een uitzondering. Men kan de regel ook zo formuleren dat de features van de *lv* als het ware samengedrukt werden tussen *m*, *n*, *r*, *l* en consonant of tussen *m*, *n*, *l*, *r* en niet homorgane vokaal (*i*, *e*, *a*), terwijl het labiale element voor wel homorgane vokaal (*u*, *o*) daarin werd opgenomen, waardoor het velaire gedeelte (*h*) samenviel met oude *h*, die later in die positie geëlideerd werd: Men vergelijk de volgende vormen waar de *lv* of *hw* op de syllabe-grens kwam te staan, waarbij het dorsale element bij de eerste lettergreep bleef en vervolgens verstomde, het labiale element daarentegen de anlaut

ging vormen van de tweede syllabe: oijsl. *fiørve* < *ferhv-, *qrvar* < *arhvōr-. De toevoeging aan de regel dat de vokaal, volgend op *lv* in de slotsyllabe moet staan (die onderhevig was aan de Auslautgesetze) verantwoordt got. *arhvaznos*. Got. *þeithvo* < *tenk*ā* valt af vanwege de eis dat volgende klinker kort moet zijn.

Een schijnbare uitzondering is nu nog got. *leihts* (cf. Boer 1924:124; Streitberg 1974 (= 1895):111) indien dit teruggaat op a_1 *leng*h-ti-o-*. Hier schijnen evenwel gr. *ἐλαχύς*, oi. *lagbus*, lit. *leñgvas* eerder op a_1 *lñgh-u-*, * a_1 *lengh-uo-* te wijzen dan op een oorspronkelijke labiovelair; de vorm met labiovelair * a_1 *l(e)ng*h-* zou gr. *ἐλαφ*-opleveren dat inderdaad geattesteerd is: gr. *ἐλαφρός* 'licht'. De germ. vorm schijnt dus ide. * a_1 *lengh-ti-* voort te zetten > germ. **linhti-*, > *liht*, got. *leiht*.

Deze overgang van germ. *lv* > *f* onder bovenomschreven omstandigheden wordt ook door Szemerényi (1970:58) zonder dat hij overigens op de details ingaat, in het germ. geplaatst (en niet als Bennet en Krahe-Meid in het ide.): *wulfs* < **wulhwas*, *fimf* < **finhw*.

Lijkt de aldus geformuleerde regel niet meer op moeilijkheden te stuiten, dan stellen we vast, dat met deze regel zowel *wolf* en *viñf* (waarvan de meest uiteenlopende oplossingen geboden zijn) als *links*, *luchter* verklaard kunnen worden. Van **leng*o-* germ. *liñkwa-* zijn overgeleverd: ohd. *lenka* 'de linker hand', ahd. *linc*, *lenc*; mnd. *linc* 'linker'. Van **lñgh-ti-*, germ. **lunhti* > **lumfti* zijn overgeleverd: mnl. *lucht* mnd. *luft*, *lucht*, oe. *lyft*- in *lyft-adl* 'verlamming', van een voltrap **leng*ti-* germ. *linhti-* > ingweoons **liht-* misschien meng. *leoft*, neng. *left* 'links'.

2.3. *zacht*: rijnl. *senk*

Een dergelijke regel biedt daarnaast de mogelijkheid de etymologie van nl. *zacht*, du. *sanft* te herzien, dat door Kluge (Mitzka) 1967 op germ. **sam-pia-* wordt teruggevoerd. Evenwel levert -*mp-* normaal -*md-* > -*nd-* op: *skam-pa*- ohd. *scanta*, ndl. *schande*, **sum-pa*: mnd. *sund*; *him-po*: ohd. *hinta*, ndl. *binde*. Voor *sam-pia-* was derhalve **sende* te verwachten. De -*f-* wordt wel verklaard als "overgangsklank tussen *m* en dentaal" (De Vries, *NEW* i.v. *zacht*) als in got. *swum(f)sl*, ohd. *kumft* 'komst'. Afgezien van het feit dat kennelijk moeilijk is uit te maken wanneer deze overgangsklank wel (**kum-pi* > ohd. *kumft*) en wanneer niet (*skampa*- ohd. *scanta*) wordt ingevoegd, is bij de formulering van De Vries het eind zoek, want noch vóór *db* (**samdha-* > *zand* niet **samft*), noch vóór -*s* (ndl. *komst* niet *komfst* (*swumfsl*)), noch vóór -*p* (ndl. *binde* niet **himfte*) geldt de regel blijkbaar. Het enige ndl. (en eng.) voorbeeld is *zacht*, *soft*, zodat dit geval beter anders verklaard kan worden. De regel kan misschien voor het hd. en got. gelden, maar dan nog alleen vóór *s*: got. *swumfsl*, ohd. *gaswumfstin* 'natatibus' en evt. ohd. *chumft* < **kum-st* cf. onl. *cuomst*, mnd. *kum(p)st*. Ohd. *chumft* kan niet op **kum-pi-* teruggaan omdat dit **kunt* oplevert (cf. **skaman*: **skam-pa-* wordt ohd. *scamen*: *scanta*). Het hd. moet derhalve een jonger *sti*-suffix gehad hebben net als overigens de nauw verwante talen: ndl. en nd. Dit *sti*-suffix is ook normaal in het ohd. bij stammen op -*l*: *swellan*: *swulst*; op -*n*: *kunnan*: *kunst*; op -*m*: -*neman*: *fernumst* naast *fernumft*, *queman*: *kunst* naast *chumft*. Waarschijnlijk is -*ms-* tot *mf* (later *nf*) geworden om homonymie te vermijden: *kum-st-*

(bij *queman*) en *kun-st* (bij *kunnan*) zouden in *kunst*, *brum-st* (bij *premen*) en *brun-st* (bij *brennan*) in *brunst* samenvallen. Wanneer nu *sanft* niet uit **sam-pa-* (> **samd*, **sand*) is af te leiden, (we zouden immers **sam-sta* moeten aannemen) en ook niet uit dat **sam-st-*, (dit zou in het ohd. wel kloppen maar dat zou in het nl. **samst* (cf. *komst*) opleveren) dan moet *zacht*, *sanft* een andere verklaring hebben. Hiervoor dient nu de mogelijkheid van een verklaring d.m.v. *lv* zich aan: germ. **sanlv-ti-* > **samfti* > ohd. *senfte*, oe *seft*, mnl. *seecht*. Semantisch kan aansluiting gezocht worden bij de wortel ide. *sengw-* 'zinken, wijken'. Uit de betekenis 'terugwijkend' ontwikkelt zich de betekenis 'zacht'; uit die van 'bezonken', 'tot rust gekomen', 'rustig, vriendelijk, mild'. cf. *wijken*: *week* adj. 'zacht'. Van deze wortel is ook een **songw-io-* > **sank(w)ja-* > mhd. *senk* denkbaar, dat in de 15^e eeuw verschijnt in een Rijnlandse tekst, t.w. *Morant und*

Galie ² [ed. E. Kalisch 1921] vers 4735 ev. "Galie reyne vrouwe / Gesencket oren rouwe / Ind de sweir gemude / Durch vrs selfs gude".

Als varianten zijn *senfftet*, *gesenftet* bekend. Hierbij tekenen Frings en Linke in hun uitgave van *Morant und Galie* (Berlijn 1976) p. 416 aan: "gesencket (ist) Verschreibung oder eine ungewöhnliche Verwendung. Es sei erinnert an ndrhein. *senk(t)* 'sanft', Wb. 7. 735, mit *k* aus *ch* ... vor *t*, s. Th. Frings, Flämisches *Kachtel*, Beitr. Sonderbd. 82, 1961, S 373 P. Evenwel zijn uit Rijnlandse bron naast *senk(t)* ook *senk* en *sent* opgetekend, zodat bij dit woord kennelijk ook geldt *X* → *k* / -*t*; *X* → Ø / -*t* en *t* → Ø / - ≠ Bovendien staat in *gesencket* *k* niet voor *t*, zodat de *k* niet uit *X* verklaard kan worden. Deze problemen zijn te omzeilen door naast een -*tjo-* afleiding (ohd. *samfte*) ook een -*jo-* afleiding (cf. *link*: *luchter*) aan te nemen, die zou uitmonden in rheinl. *senk*. Vormen als *senkt* zijn dan te verklaren als *sa(n)ft X senk*. Een andere mogelijkheid zou velarisering van *sent* tot *senk* zijn, maar hiervoor is allereerst een vorm *semfte* (Wachtendockse psalmen) nodig, met een variant *sembte* (*ft* → *bt*; ibidem) waarin vervolgens de *b* geëlideerd wordt *semte*, waarna assimilatie optreedt (*sent(e)* in het rijnl. geattesteerd) en tenslotte velarisering: *senk*. Hierbij geldt dan weer, dat *senk* in deze tekst het enige geval van velarisering zou zijn (cf. *bekande*, *schande*, *kint*, *synt*) en dat -*kunft*, -*nunft*, *Brunft* in het rijnl. geen velarisering kennen, cf. het *Rheinisches Wtb.* op deze woorden. Er is dus alle reden om de mogelijkheid van een authentiek *senk* te overwegen.

Zacht / *sanft* kunnen, hoe dan ook niet op *sam-p-* teruggaan (*skamp-* > *schande*) en de oplossing germ. **sanlv-ti-* < ide. *songw-ti-* wint aan waarschijnlijkheid als hiernaast een *senk-* < germ. **sankwja-* < ide. **songw-io-* zou staan, zodat een paar als **link*: **lūft*, *finger*: *fimf*, *ylgr*: *ulfr* zou ontstaan. Dit *senk* dat anders een aparte verklaring zou vereisen (velarisering?, Verschreibung oder ungewöhnliche Verwendung?) past exact in dit systeem. De klankwettige pendant op -*ti* **sanlv-ti-* levert, geheel volgens de hierboven geformuleerde regel **samfti* op, dat tot *semfte* (Wachtendonckse Psalmen) wordt. De ingweoonse variant hierbij is mnl. *saechte* (met *ā* naar het bijwoord **samfto*), later verkort tot *zacht* en oe. *sēfte*, adj.; *softe* adv., nu *soft*.

Of rijnl. *senk* werkelijk **sengw-o-* voortzet of toch een vroege velarisering van uit *sembte* via *semte* ontstaan *sent* is, laat ik graag aan de Rijnlandspecialisten over. De hier aangedragen verklaring berust op een systematische afwisseling van *ng* / *k*: (*n*)*f* in

verwante woordparen en zou voor *senk* : *sanft* kunnen gelden. Bovendien kan het in *IEW* i.v. *seng* 'fallen, sinken' voorkomende **sinhti-*, ags. *sēhte* sumpfig, mhd. *sīht(e)* 'sehr feucht' nu op goede gronden (de ide. vorm was waarschijnlijk *seng^{u-}*) van dit artikel naar het semantisch meer aanvaardbare *seik^{u-}* 'ausgiesen, seihen, rinnen, träufeln' worden overgeheveld.

3. Slotbeschouwing

Woorden met een oorspronkelijk ide. labiovelair verschijnen in het germaans afwisselend met *f* of *g/k*: ono. *ulfr*, 'wolf' *ylgr* 'wolvín'; got. *fimf* 'vijf' *figgrs* 'vinger'.

De verklaring voor de "afwijkende" *f* werd gezocht in assimilatie aan de anlautende labiaal. Foley formuleert een regel waarbij de labiovelair na *r*, *l*, *m*, *n*, in *f* wordt samengebald:

$$hv \rightarrow f \left/ \begin{array}{c} [+kns] \\ [+son] \end{array} \right. -$$

Deze regel is inadequaat voor bijv. got. *fairhus*. Een regel die alle gevallen dekt zou als volgt kunnen luiden:

$$hv \rightarrow f \left/ \begin{array}{c} [+kns] \\ [+son] \end{array} \right. - \left\{ \left(\begin{array}{c} C \\ [+syll] \\ [-lang] \\ [-rond] \end{array} \right) \neq \right\}$$

Deze regel wordt vóór de Ersatzdehnung gesitueerd. Behalve voor de bovengenoemde gevallen (*wolf*, *vijf*) voldoet deze regel voor ide. **leng^{u-}* waaruit met verschillende suffixen ndl. *links* (= *leng^{u-}o-* en ndl. *luchter* 'links' (= *lng^{u-}ti-o-*) zijn af te leiden en voor duits *sanft* : rijnlands *senk*, uit resp. germ. *sanhtvi-* en *saŋkwja-* (ide. *song^u(ti)o-*). Hd. *seicht*, dat, als de gegeven verwantschap met **seng^{u-}* juist was, **sinft* zou moeten luiden, kan wellicht beter bij **seik^{u-}* worden ondergebracht.

De fin *wolf*, *vijf* is derhalve geen reeds indoeuropese assimilatie aan een anlautende labiaal maar een germ. variant van *hv* na sonant en vóór korte, ongeronde klinker of stemloze consonant.

Noten

1. cf. Meillet, *MSL* 9, 151.
2. Op deze plaats werd ik geattendeerd door Prof. H.M. Heinrichs (Berlijn).

Bibliografie

1. W.H. Bennet, (1969) Pre-Germanic /p/ for Indo-European /k^w/, in: *Language* 45 p. 243-247
2. R.C. Boer, (1924²) *Oergermaansch handboek*, Haarlem.
3. B. Devlaminck et Jucquois, G., (1977) *Compléments aux Dictionnaires étymologiques du Gotique*, Leuven.
4. J. Foley, (1977) *Foundations of Theoretical Phonology*, Cambridge.
5. *IF* *Indogermanische Forschungen*.
6. F. Kluge, (1967²⁰) *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearb. von W. Mitzka, Berlin.
7. *MSL* *Mémoires de la Société de linguistique de Paris*.
8. J. Pokorny *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*.
9. O. Szemerényi, (1970) *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*, Darmstadt.
10. J. de Vries, (1971) *Nederlands etymologisch woordenboek*, Leiden.
11. E. Zupitza, (1896) *Die germanischen Gutturale*, Berlin.

Thisco gebiezzet mir sine cuomst
Exp Willerammi I,2

Walther MITZKA gibt in seiner Bearbeitung der 20. Auflage von Friedrich KLUGES *Etymologischem Wörterbuch der deutschen Sprache* (1967) i.v. *künftig* folgende Etymologie von hd. *-kunft*: "Verbalabstrakt zu kommen (got. *qiman*) mit germ. *-pi-*, idg. *-ti-* gebildet wie Gift, Staat, Schuld usw. Zur Einschlebung des Gleitlauts *fin* in die Gruppe *mp* vgl. *Brunft*, *Vernunft*, *Zunft*." Auch die etymologischen Wörterbücher von Reclam und Duden (was das *f* betrifft implizit i.v. *sanft*) schließen sich dieser Herleitung an.

FRANCK — VAN WIJK (1971 = 1912) i.v. *komst* sagen nur, daß das Verhältnis zwischen niederländisch *komst* und deutsch *-kunft* nicht klar sei. DE VRIES (1971) meint i.v. *komst*, das niederländische Wort sei mit *-sti*, das deutsche mit *-ti* gebildet.

Es gibt aber Bedenken gegen die hier angeführte Herleitung von ahd. *chumft* aus *kum-* (*qum*) + *pi*. Man kann sich fragen, warum in die Gruppe *-mp-* ein *f* eingeschoben sein soll, obwohl dies normalerweise im Ahd. nicht geschieht, vgl. **skam-pa-* > ahd. *scanta*, nicht **schamfta*, **rampa* > ahd. *rant*, nicht **ramft*², **himpo* > ahd. *hinta*, nicht **himfta*. Es ist nicht klar, weshalb das *p* in *-mp-* im Ahd. nicht einfach als *d/t* erscheinen sollte³, wie — übrigens gleichfalls ohne Gleitlaut — in *mund* (< *munp-*), *chund* (< *kunp-*) und in Fällen wie dem oben erwähnten *scanta*, *hinta* usw. Wenn der Auslaut in *chumft* ein unverschobenes *-t* nach Spirant *f* ist, wie etwa bei *gift* < **gef-ti* < **ghebb-ti-*, dann sind wir gezwungen anzunehmen, daß der Spirant *f* schon vorgermanisch war, und dem wiederum widerspricht klar das Gotische (*ga-qumþs*).

Auch die Etymologie, die SEEBOLD (1970, S.316) suggeriert ("ahd. *kumft* 'Ankunft' . . . (**m(p)-t-* > *mft*)"), scheint nicht richtig zu sein, weil zwischen *m* und *d* < *p* eher ein *b*-Einschub zu erwarten wäre (**-kump-* > **kumbd*), was nach der hd. Lautverschiebung allerdings zu **kumpt* und selbstverständlich nicht — mit nochmaliger Verschiebung — zu **kumft* führen würde. Dieses eingeschobene *p* kann auch nicht vorgerm. sein, denn das Gotische kennt es nicht.

In den aufgezeichneten Formen *numpft* (Pariser Hs.) *cazumpftit*, *zumpften* (ib.) scheint mir die Annahme von *-p-* als Übergang zwischen *m* und *f* wahrscheinlicher zu sein als die von verschobenem *-pf-* aus vorahd. *-p-* in **kumpt*. Wie gesagt, kann das nicht richtig sein: germ. **qum-pi* > vorahd. **kum-d* (evt. **kumbd-*) > ahd. **kunt* (evt. **kumpt*).

Das Ganze wird noch heikler, wenn man diesen Gleitlaut auch in anderen Wörtern außerhalb der Gruppe von Verbalabstrakta, wie z.B. in *sanft*, annimmt. Das hat dann nämlich zur Konsequenz, daß dieses "Lautgesetz" auch für das Niederländische und Englische gelten muß, wo **sam-pi-* > **samfti* > ahd. *senfte*, anl. *semfte*, mnl. *saefte*, *saechte*, ae. *sēfte* allerdings der einzige Fall wäre.

Unglücklicherweise sind die genauen Bedingungen für den *-f*-Einschub nirgends⁴

klar formuliert (nicht bei STREITBERG (1974=1895), BOER (21924), KRAHE-MEID(1969) oder BRAUNE-MITZKA (1967)). Letztere (p. 123-A1) halten das *f* in *zumft*, *kumft* für germanisch, aber anl. *cuomst*, got. *-qumps*, an. (*sam*-)kund zeigen klar, daß das *f* erst nach-gemeingermanisch sein kann.

DE VRIES (1971) meint i.v. *zacht*, daß das *f* zwischen *m* und Dental eingefügt wurde, was diesem Vorgang theoretisch einen zu großen Anwendungsbereich zubilligt. Das Niederländische und das Englische kennen nur je einen Fall, *zacht* resp. *soft*, während das Hochdeutsche nicht einmal 10 Fälle aufweist: *preman* 'brüllen': *brumft*; *queman*: *chumft*; *neman*: *nunft* 'Aufnahme', vgl. auch *fernumftig* 'verständlich'; *zeman*: *zumft* 'Gemeinschaft, Konvent'; *swim(m)an*: *sunft* 'Sumpf, weiter *semfti* 'Leichtigkeit', *semfte* adj. 'leicht' und *rampft*, *rampht* 'Einfassung'. Das Gotische kennt noch *swumfsl* (zu *swiman*).

Die lautlichen Schwierigkeiten und das unsystematische Anwenden der Formen mit und ohne *f* rechtfertigen die Annahme, daß es nie einen *-f*-Einschub gegeben hat. Das heißt, daß ahd. *chumft* nicht wie got. *gaqumps* gebildet ist, *sanft* eine ganz andere Herkunft hat (siehe *Glot* 4 (1978) 283-88) und daß die Gruppe *mp* im Althochdeutschen wie im Niederländischen einfach zu *nt*-, *nd*- wird: *scanta*, *rant*, *binta* resp. *schande*, *rand*, *binde*. Dafür gibt es folgende Argumente.

Vorerst darf es merkwürdig genannt werden, daß man zunächst mit Kunstgriffen (*f*-Einschub) versucht hat, die ahd. Form mit der gotischen in Einklang zu bringen, wobei man die näher verwandten Sprachen, das Niederdeutsche und das Niederländische, übersehen hat. Denn letztere weisen doch klar *-sti*-Suffix auf: anl. *cuomst*, mnd. *kumpst*; mnl. *brunst* (zusammengefallen mit *brunst* zu mnl. *brennen*). Das Niederdeutsche kennt aber ebenfalls Formen mit (*m*)*f*: mnd. *vornunft* und *vornumst*, as. *mistumft* (altsächsische Beichte) 'Zwist'.

Dazu kommt, daß im Althochdeutschen selbst die vergleichbaren Verbalabstrakta auf *-l*, *-n*, *-r* und sogar manche auf *-m* das *-sti*-Suffix haben: *swellan*: *swulst*; *wellan*: *wulst*; *chunnan*: *chunst* (hierbei als Variante *chumft*, wie bei *queman* neben *chumft* auch *kunst* belegt ist); *brennan*: *brunst*; *g(i)unnan*: *unst*; *biginnan*: *bigunst* 'Beginnen, Beschäftigung'; *belan* 'verbergen' oder *hullan* 'bedecken': *hulst* 'Decke'; *rinnan*: *runst* 'Flußbett'; *spanan* 'antreiben, verlocken': *spanst* 'Verlockung, Verführungskunst'; und auf *m*: *queman*: u.a. *kunst*; *neman*: *fernumst*.

Da also das Ahd., Anl. und Mnd. bei Verbalstämmen auf *-l*, *-r* und *-n* gewöhnlich *-sti*-Suffix aufweisen, das Anl. und Mnd. oft, das Ahd. manchmal auch bei denen auf *-m* das *-sti*-Suffix kennen, liegt es auf der Hand, die Variante *-ft(i)* im Ahd. zuerst unter diesem Aspekt zu betrachten. Denn in *-mft* aus *-mst* wäre das *f* < *s* als Assimilation an das vorhergehende *m* zu erklären⁵. Die Assimilation verhinderte drohende Homonymie: Da *m* vor Dental zu *n* wurde (wie in *scanta* < **skam-pa*), konnten *kum-st* und *kun-st* in *kunst* zusammenfallen, vgl. ahd. *kunst* 'Ankunft, Kommen' und 'Kenntnis, Wissen'. Auch *brum-st*- (zu *premen* 'brüllen') und *brun-st*- (zu *brennen*) wären zusammengefallen, wie das ja im Ndl. auch tatsächlich geschehen ist: mnl. *brunst*, *brunst* 'brand, gloed' und 'paar(de)drift'. Wie man sich den Vorgang vorstellen

muß, wird klar illustriert an der Form ahd. *giswumfstin* 'natatibus', wo vor den -st-Suffix (also nicht vor *þ*, wie man sich das etwa bei *kum-þi*-dachte) ein *f* den labialen Charakter des *m* sozusagen abschirmt gegen Delabialisierung, wie das auch aus dem got. *swumfsl* hervorgeht. Nachdem **kumst* durch die Verwandlung von *s* in *f* (*kumft*) von *kunst* differenziert worden war, konnte *m* noch in *n* übergehen, weil das labiale Merkmal im *f* erhalten blieb (*kunft*). Der Nasal und der Spirant haben also die Merkmale +labial und +dental ausgetauscht: *ms* > *nf*.

Einige Bemerkungen über das -sti-Suffix müssen aber noch folgen. Woher hat das kontinentale Westgermanische das -sti-Suffix (gegenüber z.B. -þi- im Gotischen)?

Erstens war im Urgermanischen neben dem -þi- schon ein lautgesetzliches -sti- vorhanden bei den Stämmen auf -s: **keusan*: ahd. *chust*, got. *gakusts*; **fra-leusan*: got. *fra-lusts*; **-nesan*: got. *ganists*; **kreusan*: got. *krusts*; **dreusan*: got. *us-drusts*.

Dies falsch abgetrennte Suffix -sti- hat sich im Westgermanischen analog verbreitet über die Stämme auf Dental, wo sonst -ss- entstanden war: got. *gaqiss* 'Verarbreitung'; ae. *gecwiss* 'Verschwörung', got. *us-stass* 'Auferstehung'.

Dies geschah etwa nach dem Modell **baup-t* > **bauss*, aber analogisch (*nam-t*) *baust*.

So finden wir im Westgermanischen zu **bladan* ae. *blæst*, ahd. *last* (statt **(h)lass* < **blap-ti*) und ae. *hyrst* 'Schmuck', ahd. *brust* 'dass.' zu **breudan* (statt **bruss* < **brud-þi*).

Dieses neue Suffix hat sich schließlich auch bei den Stämmen auf Nasal und Liquid verbreitet und zwar vielleicht schon im Gemeingermanischen (got. *ansts* zu -*unnan*, (*ala*-)*brun-st-s* zu *brennan*).

Zusammenfassung und Schlußfolgerung

Das Germanische hat vom Indogermanischen zur Formung von Verbalabstrakta u.a. das Suffix -ti- geerbt, das im Germanischen als -þi- erscheint (got. *ga-qumþs*). Nach -s- bestand eine Variante mit (unverschobenem) -ti- (-*nesan*: got. *gani-st-s*). Ein von diesem Formen falsch abgetrenntes -sti- Suffix hat sich schon im Gotischen allmählich verbreitet über Stämme auf Dental, wo lautgesetzlich -ss- entstand (got. *ga-qiss*). So hat sich auch z.B. eine 2. Person Sing. Ind. Prät. auf -st statt -ss- in dieser Gruppe gebildet: **baup-t* > **bauss*, analogisch aber *baust*. Zu **bladan* gehört ahd. *last* statt *lass* < **blad-ti*.

Im kontinentalen Westgermanischen, doch auch schon im Gotischen, hat sich dies -sti-Suffix auch auf Stämme mit schließendem Nasal und Liquid ausgedehnt: got. *ansts* zu -*unnan*; (*ala*-)*brunsts* zu *brennan*; wgm. **kumst* zu **kweman*, vgl. ahd. **chumst*, mnd. *kum(p)st*, anl. *cuomst*.

Im Ahd. ist das *s* an das *m* zu *f* angeglichen worden, weil die sonst normale Assimilation von *m* vor Dental zu *n* (vgl. **skam-þa*- > ahd. *scanta*; **kum-st*- > ahd. *kunst*) zu Homonymen geführt hätte: **kum-st*- und **kun-st*-, *brum-st*- und *brun-st*- fielen dann zusammen. Wgm. **kum-st* wurde also zu ahd. *kumft*, später mit regressiver Dissimilation zu nhd. *kunft*. Ahd. *chumft* ist demnach nicht wie got.

gaqumps gebildet, weil für **qum-p-* ahd. (-*kumd* →) *kunt* zu erwarten wäre (*skam-p-* > *scanta* oder — vor *s* — ahd. *finstar* < **pimsra-*), sondern wie mnd., anl. *kum(p)st*, *cuomst* abgeleitet.

Noten

1. Das diesem Beitrag vorangestellte Zitat und damit die Form *cuomst* ist der (*Expositio*) *Willerammi Eberspergensis Abbatis in Canticis Cantorum* (hg. v. W. SANDERS, München 1971) entnommen, die bekanntlich von manchen Forschern (z.B. W. SANDERS, M. GYSSELING) als altniederländisch angesehen wird, obwohl die hochdeutsche Vorlage im gesamten Text noch ins Auge springt. Auf S. 175 seines Buches *Der Leidener Willeram*, München 1974, meint SANDERS: "Für die *st*-Bildung *cuomst* 1,2 (*cúonft* W), die Schilter und Schertz für "fehlerhaft" hielten, sei nur darauf hingewiesen, daß mnl. *comst(e)* [seit 1236, W.P.I., nl. *komst* (auch im Mittelniederdeutschen) die dort [im Niederländischen] normale Form gegenüber hd. *Kunft* darstellt." Die Form kann man also mit einigem Vorbehalt altniederländisch (± 1100) nennen.
2. Ahd. *ramft* ist ebenfalls belegt, doch muß altes *-sti*-suffix haben; siehe hierzu das weitere über *-mft* Gesagte. Eine erst germanische Wortbildung **qum + pi-* kann man nicht annehmen, weil got. *-qumþs* genau ai. *gáti-*, gr. *βασι-*, lat. *venti-* < **gʷm-ti-* entspricht, also schon eine idg. Prägung ist. Auch dem Gedanken an analoge Wiederherstellung nach dem Verb **kweman* widersprechen **skaman* und ahd. *scanta*. Also scheint in ahd. *chumft* das *m* jedenfalls nicht unmittelbar vor *-þ* gestanden zu haben.
3. Wenn germ. **-k(w)um-þ-* (wie in got. (*ga-*)*qumþs*) vorliegt, dann ist ahd. *-d-*, wenn **-k(w)um-d-* (wie in an. (*sam-*)*kund*), dann ist ahd. *-t-* zu erwarten.
4. Ältere Vorschläge — wie z.B. die VERNERS (*ZfdA* 21 (1877), 425ff.) — bleiben außer Betracht.
5. Für eine generative Betrachtungsweise des umgekehrten Prozesses *-(Sonant) + ft-* > *-(Sonant) + st-* vgl. J. van Bakel, *Een omstreden assimilatie en wat fonologische theorie*, in: R. Jansen-Sieben, S. de Vriendt, R. Willemijns, *Spel van Zinnen*. Album A. van Loey, Brussel 1975, p. 285-297.

Bibliographie

- BOER (²1924) R.C. BOER, *Oergermaansch handboek*, Haarlem.
- BRAUNE — MITZKA W. BRAUNE, *Althochdeutsche Grammatik*, 20. Aufl. (1967) bearb. von W. MITZKA, Tübingen.
- FRANCK — VAN WIJK *Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal*, 2^e druk door Dr. N. VAN WIJK, (1971 = 1912) 's-Gravenhage.
- Glott Leids taalkundig bulletin.
- KRAHE — MEID (1969) H. KRAHE, *Germanische Sprachwissenschaft*, 7. Aufl. bearb. von W. MEID, Berlin.
- SEEBOLD (1970) E. SEEBOLD, *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch der germanischen starken Verben*, The Hague-Paris.
- STREITBERG (1974 = 1895) W. STREITBERG, *Urgermanische Grammatik*, Heidelberg.
- DE VRIES (1971) J. DE VRIES, *Nederlands Etymologisch woordenboek*, Leiden.

Middelnederlandse vormen

In Document 827 [Aalst, 1289] uit M. Gysselings *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)* verlenen de schepenen van de stad Aalst aan het hospitaal aldaar het lepelrecht op het graan. Dat lepelrecht hield in "dat een boede ... van den hosphitale, moet ghaen te elken sacke die int corenhus steet, ende nemen voetstaende, ene, ghoepsschene corens, van elken siistre, van alse meneghen sacke alse hi dar vint".

Dit *ghoepsschene*, dat noch in het *MNW*, noch in het *MnlHw.* of in Stallaert, en evenmin in het *Zuidoostvlaandersch Idioticon* van Teirlinck of het *Vlaamsch Idioticon* van Schuermans voorkomt lijkt een soort lepel te zijn. In dezelfde tekst komt het nog één keer voor, nu in de spelling *goepsscene*: "Niemand mag zijn zak graan verkopen" ... dese vorseide boede van den hosphitale hine moete hebben ghenomen zin recht vore, dat es ene goepsscene van elken sustre ...".

Verder komt een woord met deze spelling in het gehele *Corpus* niet voor, zodat nadere gegevens om tot een preciezere omschrijving te komen ontbreken. Zo op het eerste gezicht zou het een samenstelling van **goep(s)-* en *sc(h)ene* kunnen zijn, waarbij voor het eerste lid, wegens de constante spelling met dubbel *s* de vorm **goeps* de voorkeur verdient.

Een *goeps* komt echter in de genoemde woordenboeken evenmin voor, waar tegenover staat dat het in het *Corpus* nog twee maal optreedt, eenmaal als PN: "Ende deeruachtechede op den houtbriel, dat heet Willem goeps steen" (Gent, 1298) en eenmaal als *goepsen* in: "Marie vanden viuer. ende betkin vanden viuere soluerunt. ij. modekine euenen ende iij goepsen ende .i. hoen" (Petegem-bij-Oudenaarde, begin 14^e eeuw).

Als we *goeps*, dat kennelijk als appellatief fungeert even buiten beschouwing laten, hebben we nu naast *ghoepsschene*, *goepsscene* (acc. sing.) een *goepsen* dat een telbaar substantief schijnt te zijn. Is dit meervoud, dan kan een enkelvoud **goeps* afgesplitst worden, dat ook als eerste lid van de samenstelling *goeps-sc(h)ene* kan optreden.

In de Nachträge van Schiller-Lübben troffen we echter aan: "gespe, gepse, göpse, dracca (dragma) i. implecio manus, en goepsen".

Deze laatste vorm stamt uit de *Vocabularius Saxonicus* uit de Stadtbibliothek te Mainz Hs. I 603 nr. 4, waarvan de taalschat, naar P. van Sterkenburg in zijn proefschrift *Het Glossarium Harlemense* ¹⁾ p. 137 meedeelt, door Rooth Noordnederrijns, door Diefenbach Westfaals, door Borchling Westfaals, door Walter Westfaals-Nederlands en tenslotte door Lamers ²⁾ Oostmiddelnederlands, met name Windesheims wordt genoemd.

Hiermee is de vierde vorm uit het Nederlands taalgebied geattesteerd: *en goepsen*; tevens is door de toevoeging van het onbepaald lidwoord duidelijk dat het hier een

enkelvoud betreft van het type: *seisene*, *elsene*, *versene*, *alemoesene*, en tenslotte is de betekenis 'implecio manus' bekend: een handvol. Deze past precies in alle aangehaalde citaten. Bovendien wordt een duidelijk verband gelegd met een andere groep woorden met dezelfde betekenis t.w. *gespe*, *gepse*, *göpsse*. Op de verdere mnd. en mnl. varianten kom ik hieronder terug.

Belangrijk is nu de juiste lokalisering van het woord *goepsen* uit de *Voc. Sax.* Op p. 126 van zijn proefschrift komt Lamers tot de conclusie dat de *Voc. Sax.* uit een "noordoostelijk Sallands gebied van Zwolle langs de IJssel" stamt. Hij onderkent daarnaast het voorkomen van een vlaams-brabantse woordenschat in een van de leggers: *zoken* (*lacto*); *zuken* (*lacteo*); *spikelbaere* (met oostelijk *ae* voor *o(o)*, maar met vl.-brab. dissimilatie; cf. *braesbalghe*, Mechelen 1485/6) (*terebrum*); *barve* (*silurnus*); *bekel* (*lucius*); *das* (*taxus*). Op grond van de lokalisering van de ons bekende gevallen uit het *Corpus*, die alle vlaams zijn, en op grond van het feit dat in oostelijk Nederland een ander type t.w. *gaps*, *geps* thuis hoort, zoals hieronder zal blijken, mag wellicht ook het woord *goepsen* naar de vlaams-brabantse legger verwezen worden.

T.a.v. de spelling met *-ssc(h)-* voor te verwachten *-s-* is het volgende op te merken. Voor de vorm *goepsen* is een grondvorm germ. **gaup(i)znō* denkbaar, cf. mnl. *versenen* < ide. **pērsna* > germ. **ferznō* = got. *fairzna*, ohd. *fersana*; mnl. *seisene* < germ. **segisnō*, **segasnō* = ohd. *segasna*, *seginse*. Vergelijkbare vormen met een oorspronkelijke *-s-*, hebben in het mnl. soms spellingen met een onetymologische *-sc(h)-*:

Een zwaert dat in die scheide nederhinc tot sijnen verschenen, Delftse Bijbel II Sam. 20, 8 [1477]; *die u enige almoschene* (< Mlat. *almos(i)na*) *bidt, Lutg.* II 1475 [1280]; *Hi dede sijn swert in herschen baden, Troyen* 4531 [1400-50]; *dat hem in die herschenen sanc, Lanc.* II 26748 [14^e e.].

Aldus zou naast *goepsen* een spelling *goepschen* weliswaar niet gewoon zijn, maar toch niet geheel alleen staan.

Op grond van het bovenstaande mag aangenomen worden dat *g(h)oeppsc(h)ene* geen samenstelling is, maar een simplex *goepsen(e)* cf. *Voc. Sax.* en *Corpus* p. 2873.

In MNW III 580 komt nog een vorm *hoopsene* voor in de betekenis 'handvol': *Nemt .ij. hoopsenen gersten; ende daer in werpt ene hoopsene tarwijn gruu; hier met so minget .i. hoopsene gruu* (geciteerd naar *De Medicina van Johan Yperman* uitg. dr. L. Elaut, Gent 1972, vers 41, 1401 en 2731). Elaut tekent bij vers 41 aan: *hoopsene*: hoopje, handvol. MNW i.v. vermeldt: "Het geslacht blijkt niet. Waarschijnlijk eene afleiding van hoop, doch van elders is het woord niet bekend". De *Medicina* van Yperman, in de volkstaal geschreven t.b.v. zijn zoon (evenals de *Cyrurgie*) draagt duidelijk alle kenmerken van het westvlaams, en westvlaams is precies die variant van het Nederlands, waar de *h* i.p.v. *g*, zij het zelden in de schrijftaal doordrong, cf. Van Loey, *Mnl. Spr.* II bij 112 A 6, Weijnen, *Ned. Dial.* § 77: *horeelmakers* i.p.v. *gareelmakers* te Hulst.

Germ. **gaup(i)znō* heeft derhalve in het mnl. 3 varianten: één klankwettige: vl.-brab. *goepsen*, *Voc. Sax* 1410-20 en oostvlaams *goepsen*, Petegem-bij-Oudenaarde [begin 14e e.]; één klankwettige met wvla. overgang van *g* > *h*: *hoopsene*, Yperman

[±1450] en één klankwettige met een spellingsvariant *s* > *sc(h)*: aalsters *g(h)oeppssc(h)ene*.

Gaps

Ook uit de noordoostelijke dialecten is een woord bekend met de betekenis 'handvol'. Kiliaan [1599] vermeldt reeds: Gaps/gaspe. fris. j. handvol. Manipulus.

Het *WNT* geeft: "GAPS — ook GAPSE, in de Graafschap GEPSE — znw. vr., mv. *gapsen*, reeds bij Kiliaan als zoodanig vermelde benaming van een *handvol*, t.w. van de hoeveelheid, die men hetzij in ééne hand, hetzij in de beide aan elkander gehouden opene handen omvatten kan. Vooral in Groningen, Gelderland en Overijssel bekend ... Een gaps rogge. Een gaps geld".

Gallée, *Wb. v. b. Geld.-Overijselsch Dial.* [1895] heeft: *gapse, gepse* of *güps* vr. de beide handen bij elkaar gehouden.

Ook de combinatie van *gaps* en *rogge* in *WNT* is opvallend. Daartegenover staat dat het woord uit een geheel andere hoek van ons taalgebied stamt en bovendien een *-a-* bevat.

Ook de fri. vormen bevatten een *-a-*: *gaps* 'greep, handvol'; *gasp*, zoveel als men tusschen de gevouwen (geargaspe) handen kan bevatten' (Dijkstra, *Friesch Wb.*³) [1900].

Deze verschillende vormen zouden echter op ablautvariatie (cf. *kil*: *koel* < **kalja-*: **kōlja-*; *haak*: *boek*) terug kunnen gaan. Dat houdt dan wel in, dat we *goeps* als /*γu*-*ps*/ moeten lezen en niet als /*γo*-*ps*/. Dit brengt echter weer nieuwe moeilijkheden met zich mee, immers wvla. *hoopsene* wijst ondubbelzinnig op /*o*:/.

WNT i.v. GAPS vermeldt onder het kopje etymologie: "Gaps, nnd. *gapps*, *gappse*, *gepps*, *geppse* Stürenb. 68); *geps* (Kaltschmidt 324); zd. *gepsche* (Schmeller-Fromann I, 929); in Essex *jaspen* (Halliwell 944), is eene afleiding van *gapan* (II, i) in den zin van *openstaan*, en geeft dus de geopende hand of handen te kennen. Verder verwant zijn onrd. *gaupn* (Jonsson 168); ohd. *coufan* (Graff 4, 177); mhd. *goufe* (Ben. I, 559); zd. *gâuffen*, *gâuffel* (Schmeller-Fromann I, 874), de holle hand of de holte der samengehouden handen".

De ohd. en ono. vormen wijzen op germ. **gaup*- evenals wvla. *hoopsene*, en daarmee ook *goepsen* terwijl de ndl.nd. *gaps*-, *geps*- vormen op **gap*- **gip*- teruggaan, cf. Franck-V. Wijk, De Vries.

Nu kan mnl. *goeps* zowel bij de groep *gaps*, wegens *-ps-* aansluiten, als bij *gauf*- wegens de spelling *oe* = /*ō*/ < *au*. Voor dit laatste pleit de vorm mhd. *gofse* 'pugillus; *Handvoll, bohle Hand*' bij Starck-Wells, *Althochdeutsches Glossenwörterbuch*, 233, die noch door *MNW*, noch door Schiller-Lübken met deze groep in verband is gebracht. Hij komt voor volgens Starck-Wells bij Steinmeyer-Sievers I, 644, 27, waar inderdaad staat (r. 25-27): *Pugillum: vustfolla, uustfolla, uuost uolla, fûsuolla, Gofse*. Verder wordt als vindplaats opgegeven Graff, *Althochdeutscher Sprachschatz*, IV, 176 maar daar heb ik de vorm niet aangetroffen. In IV, 177 wordt wel de groep GAUFAN behandeld, maar ook hier is *gofse* niet vermeld, wel: mittelhhd. *gouf*, *goufe*.

Middelnederduitse vormen

In Schiller-Lübben II, 82 wordt nog vermeld: "*gespe und gepse* f. (vgl. *wespe und wepse*) (*göps*), *die Hohlung der beiden zusammengefügtten Hände, soviel man darin halten kann*.

... — do wurt de schepel gemeten und wordt groeter woll eine gude *gespe* full gefunden".

De hierboven reeds aangehaalde vorm *goepsen* wordt in Lamers' proefschrift verder niet besproken, wel echter *Gaspe* (littineus) voor de etymologie waarvan hij naar Franck-Van Wijk i.v. *gesp* verwijst. Daar wordt de groep *gesp* (dialectvarianten *geps(e)*, *gips(e)*, *gasp(e)*, mnl. *ghespe*, *ghispe*) met de betekenis 'gesp, haak' behandeld, waarna ook de groep *gasp*, *gaps*, zoals die in Kiliaan staat, daarmee in verband gebracht wordt. Ook MNW II, 926 heeft een lemma *gaspe* 'haak; gesp' waarbij naar Kiliaan s.v. *gasp*, *gaps* 'handvol' wordt verwezen.

Op de etymologieën van Franck-Van Wijk en MNW kom ik hieronder terug.

De moderne (vnl. neder-)duitse vormen zijn evenwel *göps(ch)e*, *göpsche*, *göppelsche* 'was man mit beiden höhlen Händen fassen kann' Woeste, *Wörterbuch der Westfälischen Mundarten* [1930]; *göps*e 'eine doppelte hohle Hand voll' *Bremisch-Niedersächsisches Wörterbuch* [1767]; *göpsch* 'die hohle Doppelhand' J.F. Danneil, *Wörterbuch der Altmärkisch-plattdeutschen Mundarten* [1859]; *göpsche* 'hohle Doppelhand' W. Schleef, *Dortmunder Wörterbuch* [1967]; *göpsche* 'eine Hand voll' J. Leithaeuser, *Wörterbuch der Barmer Mundart* [1929]; *gäspe/göspe* 'Mass trockner Dinge, eine doppelte hohle Handvoll' Adelung, *Grammatisch-Kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart* [1796]. Het *Mnd. Handwb.* van Lasch en Borchling geeft: *gespe*, *gepse*, *göps*e, *göps*e, vormen die ook Schiller-Lübben geven. Vgl. nog: Occurrit inter praestationes ecclesiasticas, quas vocamus *Misskorn* e.gr. ein gestrichener Scheffel durch den Bolten un 2-3 Göpsen voll darauf, (*Nachträge* i.v. *gespe*).

De vormen met *-sche* lijken derhalve van later datum, zoals ook E. Kück in zijn *Lüneburger Wörterbuch* s.v. opmerkt: "Neben *Göppsch* (aus *göps*-ke) kommt noch das ältere *Göpps* vor (mnd. *göps*e, gerundet aus *geps*e, *geps*e aus *gapse*).

Kück ziet derhalve de volgende lijn: Germ. **gap-* (cf. *gäpen*) met *-s*-formans: *gaps*. Van hieruit zijn de oostnederl. en nederd. vormen te verklaren. Dan, met umlaut, *geps* (< **gapsjō*?) en vervolgens, met ronding *göps*.

Bij een dergelijke opvatting blijven mhd. *gofse* (Starck-Wells), mhd. *göps*e (Lasch-Borchling), rhein. *Gaufse* (*Rheinisches Wörterbuch*), *jopsel*, *jopsel*, *χəps*e, *γəps*, enz. (ib.) buiten deze groep. Zij wijzen samen met mnl. *goeps* eerder op een **gaup-*, waarvan we de stam ook aantreffen in ohd. *gaufan* (Graff IV, 177), *goufana* (Steinmeyer-Sievers I, 387, 39; IV 219 A3), mhd. *goufe* (Steinmeyer-Sievers III, 253, 24).

We stellen nu vast dat mnl. *goepsen* (*goepsc(h)ene*, *hoopsene*), dat eerst geïsoleerd leek te staan, een parallel heeft in mnd. *göps*e, mnd. *gofse*, rheinl. *γəps* (en var.).

Ten tweede sluit ook hier de betekenis 'handvol' en 'inhoudsmaat van twee handenvol' van de laatstgenoemde vormen precies aan bij de maataanduiding die we

als betekenis van *goepsscene* vonden en bovendien wordt zij ook hier speciaal toegepast op een maat van droge waren.

Ten derde: het (m)nl. (m)hd. kennen nog een vorm met precies die betekenis: *gapse*, *geps(ch)e* (en var.).

Hierbij dringt de vraag naar de onderlinge relatie zich op.

Verdere germaanse vormen

De groep *gōps-* is verwant met on. *gaupn* 'hohle Hand' < germ. **gaupanō* cf. De Vries, *Altn. E.W.* i.v., die ook de vormen uit de moderne Skandinavische talen vermeldt. Als verwante vormen geeft hij verder: "ahd. *goufana*, mhd. *goufen*, *gouf* 'hohle hand', vgl. auch mnd. *gepse*, *gespe*, *gōpse*, nhd. *gäpse*, nnl. *gaps* 'die beiden hände voll' (diese also < **gapsōn*, **gipsōn*).

Een dergelijke opstelling is natuurlijk hoogst onbevredigend. We hebben een groep woorden met nagenoeg (op het vokalisme na) dezelfde vorm en met dezelfde betekenis, die door Kück en De Vries in twee of drie van elkaar onafhankelijke subgroepen worden verdeeld **gaupanō*; **gapsōn*; **gipsōn*. Hierbij zou dan nog komen het door mnl. *goepsen*, mhd. *gofse*, mnd. *gōpse* veronderstelde *gaup(i)znō*, cf. ook ohd. *gvosena*, Steinmeyer-Sievers III 253, 24 en *gosne*, ib. III 362, 63 (indien < **gofsne*).

Uit dit materiaal komt een germ. stam **gaup-* naar voren met een tweetal afleidingen:

1. *-anō-*: on. *gaupn*: ohd. *goufana* mhd. *goufe*, *gōfe* (*Lexer*)
2. *-isnō-*: mnl. *goepsen*: (*Voc. Sac.*), ohd. *gvosena*, mhd. *gosne* (= *gofsne*, *gopsne*?), *gofse*, mnd. *gōpse*, mhd. *gouspe* (*Lexer*).

De nd. en hd. vormen *gōpsche* enz. lijken op 2. terug te gaan aangezien zij de nd. en hd. verkorting voor dubbele consonant ondergaan: *gaupisnō* > mnd. *gōps(ch)e*.

Daarnaast is over de auslaut het volgende op te merken:

De groep **(i)znō* heeft in de laatwestgermaanse dialecten verschillende vereenvoudigingen ondergaan. Allereerst is een hieruit ontstaan *-ene* als meervoudsmorfeem opgevat, zodat geleidelijk ook vormen zonder *-ne* ontstonden. Men vergelijk mnl. *seisene*, waarnaast *seisen*, *seise* en tenslotte nnl. *zeis*; mnd. *seisene*, *seise*; ohd. *segesne* mhd. *seisene*, *seise* (ook *seinse* > nhd. *sense*). Hiernaast is een ahd. **goufsene*, mhd. *goufse* en een osa. **gōpsene*, mnd. *gōpse*, mnd. *gōps* wat de uitgang betreft wel te plaatsen.

Daarnaast is de consonantgroep hd. *-fsn-* op verschillende manieren vereenvoudigd (cf. ook Braune Mitzka, *Abd. Gr.* §103a).

f	s	n	
+	+	+	cf. mnl. <i>goepsen</i>
<hr/>			
+	+	-	mhd. <i>goufse</i>
+	-	+	ohd. <i>goufana</i>
-	+	+	ohd. <i>gvosena</i> , mhd. <i>gössen</i>
<hr/>			
+	-	-	mhd. <i>goufe</i>
-	+	-	mhd. <i>gouse</i> , nhd. rhld. <i>jös</i>

De vorm mhd. *goufse* zou derhalve ohd. **goufsene* kunnen voortzetten, zoals mhd. *goufe* ohd. *goufana* voortzet. Dit ohd. *goufana*, mhd. *goufen*, *gouf* wordt door De Vries exemplarisch gegeven voor de haast onontwarbare kluwen van vormen, afleidingen en regionale varianten zoals die in *DWb.* i.v. *GAUFen GAUFE* gegeven wordt, echter met de opmerking: "eine verwirrende formenfülle, die zudem auf keinen fall hier erschöpft ist, in den grundzügen aber in hohes alter zurückgeht, wie die sache selbst in ihrer höchsten einfachkeit für höchstes alter des wortes bürgt".

Hieronder valt dus ook de groep *gaps*, *geps*, met dezelfde betekenis en met dezelfde vorm op het vokalisme na. Ik geloof hier niet in een afleiding uit **gapsōn* of **gipsōn* (Franck-Van Wijk, De Vries) noch in rechtstreekse samenhang met het werkwoord *gapen* (*WNT*). De vormen gaan, net als *goepsen* waarschijnlijk rechtstreeks terug op **gaup(i)znō*. Daarvoor zijn de volgende argumenten aan te voeren:

In het osa. (onl. en ofri.) komt incidenteel een als ingweoons bestempelde klankontwikkeling voor van germ. **au* > osa. **ā*, cf. Krogmann (*Grundriss*, 1970 p. 240): **bauma-* > osa. *bām* (Heliand C); **brauda-* > osa. *brād* (Oxford-, St. Peterglossen); **rauda-* > osa. *rād*; **flauda-* > osa. *flāt* (St. Peterglossen). Aldus is naast een onl. *gōps-* < **gaup(i)znō* een osa. *gāps-* denkbaar, waarvan de *ā* vervolgens in het mnd. voor dubbele consonant verkort wordt tot *ā*: *gaps*, cf. ook osa. *sāfto*, mnd. *saftē*. Krogmann (*Grundriss* 1970 p. 240) vermeldt nog te Osnabrück ± 1500: *tho hape* naast *tho happe*; te Eberfeld 1552: *affgekafft*; te Oldenzaal 1441: *wederkap*.

Cf. ook *zode* < **saupō*, ofr. *sātha* m. 'zode', *sāthdike* 'dijk van graszoden'; mnl. *saddijc*, *saddic*, *zaddik* (*MNW* i.v.), noordhollands *saddijk*, nd. *sode*, *sade*, cf. Lerchner, *NWG* 236; ook *Koog* < **kauga*, ofr. *kāch*, onl. *caech* [1116], in *Cache* [1105-1119] (*Ts.* 65 (1948) 124).

Wat de vormen met umlaut betreft zijn een paar opmerkingen op hun plaats.

Ik heb de *-i-* in **gaup(i)zno* tussen haakjes gezet, hoewel ik meen dat ze in de gereconstrueerde vorm thuishoort. Evenwel zou ingevolge de synkope-wet van Sievers de *-i-* reeds vóór de werking van de umlaut verdwenen moeten zijn, zodat alle vormen met umlaut onverklaard zouden blijven. Omgekeerd moeten we uit de vormen zonder umlaut afleiden, dat wel synkope heeft plaatsgevonden, bijv. in ohd. *goufana*, of dat ze stammen uit een gebied dat geen umlaut op lange vokalen kende, bijv. oostvla. *goepsscene*. De vormen zonder umlaut zijn dan klankwettig in die zin, dat de *-i-* gesynkopeerd is volgens de wet van Sievers, terwijl geen synkope heeft

plaatsgevonden (en dus wèl umlaut) in vormen als *geps*, *göps* e.d. Immers dat Sievers talloze uitzonderingen toelaat kan blijken uit onderstaande lijst van vormen die door het uitblijven van synkope toch umgelautet zijn:

1. comparativi: hd. *grösser*: **grautiza-*; *böher*: **haubiza-*; *süsser*: **swōtiza-*.
2. woorden met het suffix *-ipo*: ndl. *helft*: **halbipō*; *lengte*: **langipō*; *geneugte*: **ganōgipō*, cf. ohd. *ginuogida*; ohd. *engida*: **angwipō*.
3. woorden met het suffix *-ila-*: ndl. *hiel*: **hančila-*; *bengel*: **hangila-*; *enkel*: **ankila-*; hd. *Beutel* (met nd. *-t-*) 'beitel': **bautila-*, hd. *Gürtel*: **gurdilō*.
4. woorden met het suffix *-ista-*: ndl. *bengst*: **hangista-*; *herfst*: **harbista-*.
5. leenwoorden uit het (m)lat.: ndl. *engel*: **angilu-* < lat. *angelus*; *mergel* < mlat. *margila*; *estrik* < lat. *astricus*.

Vergelijkbaar met bijv. het paar *gouse*: *geuse* is, wat de volgorde van de synkope en umlaut betreft het paar ohd. *anchal*: *enchil* 'enkel', dat enerzijds wel syncope en dus geen umlaut heeft: **ankila-* > **ankla* > **anchl* > *anchal* (cf. Braune-Mitzka, *Abd. Gr.* § 65), anderzijds geen syncope en dus wel umlaut: **ankila-* > **anchil* > *enchil*.

Aldus zijn ook de vormen mhd. *gofse*, mnd. *gōpse* naast elkaar te verklaren. Voor hd. *o* vóór labiaal cf. Braune-Mitzka *Abd. Gr.* § 46 A3. Naast umlaut van *ō* < **au*, is ook umlaut van *ā* < **au* mogelijk. Cf. Krogmann, o.c. 241: "Während im Altsächsischen Palatalumlaut nur bei Westgerm. *a* festzustellen ist, das zu *e* geworden ist, sind im Mittelniederdeutschen auch *ā*, *u*, *ō*, *ū*, und *ou* analogisch auch *o* ... umgelautet. — Der Umlaut von *ā* wird im 13. Jh. nur selten bezeichnet. Erst im 14. Jh. setzt sich die Schreibung *e* durch. Es heisst dann *grēve* 'Graf' ... *mēler* 'Maler', *nēme* 'nähme'. Naast osa. **gāpse* staat dan mnd. **gēpse*, van waaruit door verkorting *gaps(e)* en *geps(e)*. Van de laatste vorm is door ronding vóór labiaal weer *gōps(e)* mogelijk.

Ronding is enerzijds een hd. verschijnsel dat mede de overgang van mhd. naar nhd. kenmerkt. Zij kan optreden in de nabijheid van *l* en *sch*, van labialen en affrikaten (cf. Paul, Moser, Schröbler, *Mhd. Gr.* par. 22). Anderzijds is dit verschijnsel ook aan het nd. bekend (cf. Krogmann o.c. 142). Hier treedt ronding van *i* tot *ü* en van *e* tot *ö* op in gesloten lettergreep vooral onder invloed van labialen.

Er ontstaat dan volgend beeld:

	Oud-		Middel-		Nieuw-
			-umlaut	+ umlaut	verkorting
Hd.	* <i>goufsna</i>	→ <i>gvosna</i>	<i>gousen</i>	<i>geuse</i>	<i>gose</i>
		→ <i>goufana</i>	<i>goufen</i>	* <i>gōufe</i>	
	* <i>gouspna</i>	→ * <i>gouspana</i>	<i>gouspen</i>	<i>geuspe</i>	<i>gospe</i>
Md	* <i>gōfsna</i>	→ Rh <i>gōfſsne</i>	<i>gofsefn</i>		
Nd	* <i>gāpsna</i>	→ * <i>gāpsne</i>	* <i>gāpse(n)</i>	* <i>gēpse(n)</i>	<i>gaps(e)</i> , <i>gepse</i>
Nl.	* <i>gōpsna</i>	→ * <i>gōpsne</i>	<i>goepsen</i>		
(Fr	* <i>gāpsna</i>	→ * <i>gāpsne</i>	* <i>gāpse(n)</i>	* <i>gēpse(n)</i>	<i>gaps(e)</i> , <i>geps(e)</i>

De voornaamste vormverschillen zijn:

1. Wat het vokalisme betreft:
 - a. Monoftongering in onl., ond. en ofri. (incidenteel tot \bar{o} ook in ohd.; tot \bar{a} in het Tirooms (cf. *DWb.* i.v. *Gaufe* 2c)): onl. **gōpsene*, ond. ofri. **gāpsene*, ohd. rh. *gōsne* [\pm 1100]
 - b. Umlaut: ond., ofr. **gēpsene*, mhd. *geuse*.
 - c. Verkorting: mnd. mnl. *gaps(e)*, *gepse*, mnd. *gōpse*.
 - d. Ronding: mnd. *gōpse* (< *gepse*?).
2. Wat de groep -*fsn*- (dus alleen de hd. variant) betreft:
 - a. Vereenvoudiging tot -*fn*-: ohd. *goufana*.
 - b. Vereenvoudiging tot -*sn*-: ohd. *gvosena*.
 - c. Vereenvoudiging tot -*fs*-: (zie evenwel 4b) mhd. *gōfse*.
 - d. Vereenvoudiging tot -*f*-, (zie evenwel 4b) mhd. *goufe*.
 - e. Vereenvoudiging tot -*s*-, (zie evenwel 4b) mhd. *gouse*.
3. Wat de met 2c overeenkomende groep betreft:
 - a. Metathese tot -*sp*-: mhd. *gouspen*.
4. Wat de auslaut betreft:
 - a. Uit -(a)na ontstaan -(e)ne > -(e)n: mnl. *ghoepsscene*: mnl. *goepsen*.
 - b. Uit -(e)ne ontstaan -(e)n > -e: mhd. *gauffen*: mhd. *goufe*.
 - c. Uit -en ontstaan -e verstomt: mhd. *goufe*: nhd. *gauf*.

De metathese (in 3a) is al zeer oud omdat zij de klankverschuiving van *p* tot *f* verhinderde: mhd. *gouspen* naast mhd. *gofse* (cf. *trefse*: *trespe* 'dravik'; *wefse*: *wespe* 'wesp').

De variant *gaps*, *geps* (en *gōps* voorzover hier sprake is van ronding) hoort in het nederduitse taalgebied thuis, daar dus, waar de \bar{a} < **au* ook te verwachten is.

Ik meen dat het bovenstaande voldoende rechtvaardiging geeft voor de veronderstelling van een germ. **gaup(i)znō*. Hiermee vervalt dan de samenhang met het werkwoord *gapan*, en daarmee ook de etymologie van *MNW* en *Franck-Van Wijk* i.v. *gaspe* resp. *gesp*.

Immers deze laatste zouden op **gapsōn*, **gipsōn* terug gaan. Terwijl *gapan* en daarmee *gaps* erbij gehaald worden om via de oudere betekenis 'openstaan' een brug te slaan naar de groep **geps*- is deze omweg niet nodig wanneer we van twee verschillende groepen uitgaan: **gipsōn* 'gesp' en **gaup(i)znō* 'handvol'. Waarschijnlijk zijn ze wel hogerop verwant via de ide. wortel **ġhē* met een afgeleide stam **ġhē-b* 'gapan', en mogelijk een **ġhēu-* / **ġhōu-*, met dezelfde -*b* 'erweitert': **ġhōu-b* 'openstaan' 'handvol', waarvan germ. **gaupiznō*.

Niet-germaanse vormen

Buiten het germaans lijkt alleen het baltisch een parallel op te leveren: lit. *žiùpsnis*, lets *zupsnis*, *zúksnis*, *zuksnis*⁴⁾. Over de verhouding oijsl. *gaupn* tgo. faroer. *geykn*, nieuw-gotlands *gaukn* cf. Zupitza, *Germ. Gutt.* p. 18, die *k* uit *p* aanneemt op grond van lit. *žiùpsnis*, dat 'voreinzelsprachiges' *-p-* (*b*) veronderstelt. Lets *žuksnis* 'bundel' naast *zupsnis* vertoont echter dezelfde afwisseling, zodat zijn argument vervalst, tenzij men èn voor het noordgermaans èn voor het baltisch een incidentele overgang van *-ps-* tot *-ks-* in dit woord aanneemt.

Fraenkel, *Lit. E. W.* 1315, geeft als betekenis: 'so viel man auf einmal fassen kann, eine halbe Handvoll; ein wenig, hohle Hand', terwijl Kurschat, *Litauisch-Deutsches Wörterbuch* IV 2760 als betekenissen geeft: 1) 'wieviel man mit zwei Fingern fassen kann, die Prise, das Bisschen; 2) das Büschel; 3) die Handvoll, der Armvoll, das Bündel, Pack. Bovendien geeft Kurschat nog de variant *žiùpsnys* < **gheupsnjos* naast **gheups-ni-s* > *žiùpsnis*. Verdere verwanten zijn niet bekend. Er is dan eventueel een ide. **gheub-is-n-* te reconstrueren, met een ablautvariant **ghoub-is-n-*, met *b* wegens ohd. *goufan-*, oijsl. *gaupn* en met de betekenis 'handvol' en daaruit ontwikkelde betekenissen als 'hoeveelheid van ongeveer een handvol' 'een bussel' 'een beetje'. De lit. *-p-* kan gezien worden als een assimilatie: *-bs-* > *-ps-*.

Zwitsers gepse

Tot slot nog een paar opmerkingen over het zwitserse *gepse* 1) Kreisrunder ... Zuber 2) 'Zuber zum Waschen des Essgeschirres' 3) Käszyber 4) grosser, runder, hölzerner Schöpflöffel. Als varianten worden in het *Wörterbuch der schweizerdeutschen Sprache* i.v. *gepse* o.a. gegeven *Gäps*, *Göpse*, *Gäpsche*, *Göpsi*. Dit woord, hoezeer het ook in vorm en betekenis overeenkomt met de bovenbehandelde woorden, kan hiermee niet identiek zijn wegens de — in dat geval — onverschoven *-p-*, cf. ahd. *goufana*, mhd. *gofse*. Het gaat terug op ohd. *gebiza*, *gebita* 'paropsis, catinus, obba; Schüssel, Schale, flaches Gefäss', dat op zijn beurt weer als een ontlending uit het latijn wordt beschouwd: mlat. **gabita* < lat. *gābāta* 'schotel' [Martialis, 1^e e. n. Chr.] cf. *FEW* 4, 13: "Die gallorom. formen beruhen auf **gabita*, und zu ihnen stimmen die vom germ. entlehnten formen: ahd. *gabiza*, süddeutsch *gebse*, add. *gebita*". Deze laatste vorm o.a. in de Trierer Glossen 104^b: *geuita* 'capita'.

Samenvatting

Mnl. *g(h)oeppsc(h)ene* [1289] is een grafische variant (cf. *herschene* : *hersene*) van *goepsen* /*γōpsən*/ 'handvol', 'hoeveelheid gelijk aan een hand, beide handen vol', dat in Petegem-bij-Oudenaarde [± 1310] (*Corpus-Gysseling* p. 2873) en in Vlaanderen-Brabant [1410-20] (*Voc. Sax.*) geattesteerd is. Een andere mnl. met name westvlaamse variant zou het bij Yperman voorkomende *hoopsene* [± 1450] kunnen zijn (cf. *boreelmakers* : *gareelmakers*).

De vorm zou terug kunnen gaan op een germ. **gaupiznō*, van waaruit door vereenvoudiging van de ohd. ontstane groep *-fsn-* enerzijds ohd. *goufana*, anderzijds *gvosena* (voor de *-a-* tussen *f* en *n*, cf. Braune-Mitzka, *Abd. Gr.* § 65), rh. *gōsnel* [± 1100].

Ook ono. *gaupn* kan als **gaupiznis* (> *gaupRnR* > *gaupn*) hierbij aansluiten. Met deze variant **gaupiznis* is te vergelijken lit. *žiuþsnis* < **ġheub-is-ni-s* 'handvol'.

Een germ. **gaupiznō* is in drie varianten overgeleverd:

- a) een ingweoonse, met *au* > *ā*: osa. ofri. **gāps(a)na*.
- b) een continentale, met *au* > *ō*: onl. md. **gōps(a)na*.
- c) een continentale, met *au* > *ou*: ohd. **goufs(a)na*.

Door umlaut, verkorting en morfologische wijzigingen (-ene > -en > -e > 0, cf. *seisene*, *seisen*, *seise*, *zeis*) is een veelheid van vormen ontstaan, die, doordat het woord nauwelijks tot de schrijftaal is doorgedrongen, pas laat gekanoniseerd is, met name in de verschillende (dialekt)woordenboeken die de plaatselijke variant vastlegden.

Noten

1. P.G.J. van Sterkenburg, *Het Glossarium Harlemense*. Een lexicologische bijdrage tot de studie van de Middelnederlandse lexicografie, diss. Nijmegen 1975.
2. Cf. H.A.J.M. Lamers, *De Vocabularius Saxonicus*. Onderzoek naar de herkomst van Hs. I 603 nr. 4 van de Stadtbibliothek te Mainz, diss. Nijmegen 1977 p. 124 e.v.
3. W. Dijkstra, *Friesch Woordenboek*, Leeuwarden 1900, i.v. *gasp* meent dat *gaps* 'handvol' en *gasp* 'zooveel als men tusschen de gevouwen handen kan bevatten' twee verschillende woorden zijn: "Iets anders dan gaps z.d."
4. Het moet niet op voorhand uitgesloten geacht worden, dat alle genoemde vormen teruggaan op ide. *ǵh%ub-isnā, *ǵh%ub-isnis
 - a) Germ. *gaupiznō* > 1) ohd. **goufsna*, ohd. *goufana*, *gvosena*. 2) osa. **gāpsna* cf. mnd. *gapse*, 3) onl. **gōpsna*, cf. mnl. *goepsen(e)*.
 - b) Germ. *gaupizniz* > **gaupRnR* (auslautwetten, syncope: cf. **ailidaR* > *eldr* 'vuur', **bābistaR* > *bestR* 'paard'). Zowel *nR* (cf. **tennR* > *tenn* 'tanden') als *Rn* (cf. **raRn* > *rann* 'huis', got. *razn*) > *nn*; *nn* tenslotte > *n* cf. Heusler *Altisl. Gr.* § 188.
 - c) Balt. *žiūbisnis* > lit. *žiūpsnis*. Voor het uitstoten van suffixvokalen cf. lit. *kėlinės* > *kėlnės* 'broek'; *kailiniai* > *kalniai* 'bontjas'; *vėtušas* > *vėčas* (č = tš) 'oud'; voor de assimilatie cf. lets *ruduks* > *rutkus* 'radijs'. Cf. J. Endzelīns, *Comparative Phonology and Morphology of the Baltic Languages*, p. 36.

Bibliografie (Literatuurverwijzingen voor zover de gebruikte afkortingen niet voor zichzelf spreken:)

J. Endzelīns, *Comparative Phonology and Morphology of the Baltic Languages*, The Hague-Paris 1971.

J.H. Gallée, *Woordenboek van het Geldersch-Overijsselsch Dialect*, Deventer z.j. [1895].

Krogmann, *Grundriss* = Willy Krogmann, Altsächsisch und Mittelniederdeutsch, in: *Kurzer Grundriss der germanischen Philologie bis 1500*. Herausgegeben von Ludwig Erich Schmitt, Band 1, Sprachgeschichte, Berlin 1970.

A. Kurschat, *Litauisch-Deutsches Wörterbuch*, IV Bände, Göttingen 1968-1973.

Lerchner, NGW = Gotthard Lerchner, *Studien zum Nordwestgermanischen Wortschatz*, Halle (Saale) 1965.

Wörterbuch der schweizerdeutschen Sprache (...) Bearbeitet von Friedrich Staub, Ludwig Tobler und Rudolf Schoch. Frauenfeld 1885.

Een dialect-geografisch onderzoek naar de onderlinge verhouding van de verschillende mnl. vormvarianten van *dinsdag* en *woensdag* (en hun relatie tot de hedendaagse cultuurtaalvormen)

0. Inleiding
1. Dinsdag
 - 1.1. Stand van het onderzoek
 - 1.2. Het 13^e-eeuwse materiaal
 - 1.3. Kritiek op De Vries-Heeroma
 - 1.3.1. *dīs*-
 - 1.4. Kritiek op de zienswijze van Van Haeringen
 - 1.5. Nieuwe voorstellen
 - 1.6. Morfo-semanticke aspecten
 - 1.6.1. **tisna*-
 - 1.6.2. **tīs*-
 - 1.6.3. *t*- versus *d*-
 - 1.7. Overige vormen
2. Woensdag
 - 2.1. Stand van het onderzoek
 - 2.2. Het 13^e-eeuwse materiaal
 - 2.3. Formele aspecten
 - 2.3.1. *w*-varianten
 - 2.3.1.1. De groep *wōdanes*-
 - 2.3.1.2. De groep *wōdines*-
 - 2.3.1.3. *woens*-/ *wuuns*-, umlaut of spontane palatalisatie
 - 2.3.2. *g*-varianten
 - 2.3.2.1. *goens*- in de diaspora
 - 2.3.3. *woens*-/ *goens*-
 - 2.4. Overige vormen
 - 2.5. Samenstellingen
3. Besluit
4. Bibliografie
 - 4.1. Lijst van aangehaalde werken
 - 4.2. Bronnenlijst

0. Inleiding

Nadat ten laatste in de vierde eeuw na Christus de romeinse weekindeling door de Germanen was overgenomen, waarbij, m.u.v. *zaterdag* (**saturnes-daga*-) de dagen van de week germaanse namen kregen, duurt het tot de 13^e eeuw, voordat deze nieuwe namen in voldoende mate zijn overgeleverd, om met enige vrucht de verschillende zelfstandige vertalingen, dan wel vormvarianten aan een dialectgeografisch onderzoek te kunnen onderwerpen. Niet alle germaanse stammen hebben dezelfde vertaling gekozen. Vooral *dinsdag*, *woensdag* en *zaterdag* zijn in dit opzicht opvallend.

Voor *dinsdag* is hierbij te denken aan:

- 1) **tīwes-daga*- (ohd. *ziestac*, oe. *tīwesdæg*)
- 2) **þingsos-daga*- (ndl. *din(g)sdag*, volgens de gangbare etymologie)
- 3) *Aftermontag* (in Zwaben)
- 4) *Ergetag* en var. (in Beieren en Württemberg).

Woensdag kent de volgende varianten.

- 1) **wōdines-/wōdanes-daga*- (ndl. *woensdag*, eng. *wednesday*)
- 2) **gōdines-/gōdanes-daga*- (ndl. dial. *goensdag*, du. dial. *gudenstag*)
- 3) **midja-wikō*- (fri. *midswiek* (Schiermonnikoog); ohd. *mittawecha*)

Zaterdag spant de kroon met:

- 1) *saturnes-daga*- (nl. *zaterdag*, eng. *saturday*)
- 2) *sa(m)bato-daga*- (ohd. *sambaztac*)
- 3) 'zon-avond' (ohd. *sunnūn-āband*, oe. *sunnen-æfen*)
- 4) ono. *laugardagr* (etymologie formeel niet duidelijk)
- 5) **þwahu-daga*- (ono. *þvāttdagr*).

Bij *dinsdag* speelt allereerst de kwestie van de etymologie, die nog steeds niet op bevredigende wijze is opgelost. Daarnaast en daarmee ten nauwste samenhangend is er voor het Nederlands het probleem van de verhouding tussen de dialectvarianten *dinsdag*, *dingsdag* en *dijssendag* onderling, en hun eventuele relatie tot de groep *tīwes-daga*-.

Woensdag kent binnen het Nederlandse taalgebied de nog steeds niet bevredigend verklaarde variant *goensdag*, die echter ook in het Rijnland en Westfalen voorkomt. Ook de juiste plaats van westnederlands *weun(e)sdag* in de reeks van verschillende varianten staat nog niet helemaal vast.

Mede omdat in het geval van *zaterdag/samstag* enz. de interferentiestrook buiten de grenzen van ons taalgebied ligt, wil ik mij hier beperken tot de punten die ik bij *dinsdag* en *woensdag* heb aangestipt. Daar is echter nog een reden voor die ik hieronder zal uiteenzetten.

Wat *dinsdag* betreft sluit mijn onderzoek aan bij het bekende artikel van J. de Vries "*Dinsdag*" (Ts. 48 (1929) 145-184, waarin ook oudere literatuur).

Woensdag sluit aan bij "Zur Geographie und Geschichte von 'Ostern, Samstag, Mittwoch' im Westgermanischen" van Th. Frings en J. Niessen (*IF* 45 (1927) 276-306) en G. Kloeke's "*Woensdag*" (Ts. 55 (1936) 148-156). Ook K. Heeroma (Ts. 56 (1937) 241-265 en 58 (1939) 198-239) heeft zich met beide woorden beziggehouden.

Behalve het artikel van Frings-Niessen zijn de genoemde bijdragen in hoofdzaak gebaseerd op modern materiaal. Herhaaldelijk spreken genoemde auteurs daarbij hun spijt uit over het ontbreken van betrouwbaar materiaal uit de oudere perioden. Welnu, dit materiaal is met de publicatie door M. Gysseling van het *Corpus van Middelnederlandse Teksten (tot en met het jaar 1300)*, Reeks I, Ambtelijke Bescheiden, in ruime mate ter beschikking gekomen. Als vanzelf dringt zich dan de vraag op in hoeverre de conclusies die De Vries, Frings-Niessen, Kloeke en Heeroma getrokken hebben, overeind blijven, welke nieuwe gegevens er voor de dialectgeografie naar voren komen en welke conclusies uit een diachrone ordening van de gegevens getrokken kunnen worden. Hierbij lijkt mij de presentatie van het 13^e-eeuwse materiaal zelf een doel dat geen nadere toelichting behoeft.

Een verzameling ambtelijke bescheiden is natuurlijk ideaal voor de studie van de namen van de dagen van de week, omdat het merendeel, met name de oorkonden, gedateerd is volgens een systeem waarbij de slotformule van de oorkonde jaartal en dag bevat: Dit was ghedaen jnt jaer ons heren als men scrijft .m. cc. ende / XVIIJ. up den woensdach na sente martins daghe [Aardenburg 1278]. Niettemin bleken de ca. 2100 ambtelijke bescheiden toch een bezwaar te vertonen, nl. dat zij geconcentreerd zijn op het zuidwestelijke gedeelte van ons taalgebied: West- en Oostvlaanderen, West-Brabant, Zeeland, Zuid-Holland. Voor het overige gedeelte van ons taalgebied was ik genoodzaakt naar aanvullende bronnen te zoeken uit de 14e tot de 17e eeuw. (zie 5.2.).

Van het aldus verzamelde materiaal heb ik steeds twee kaarten getekend; één van de 13e eeuw alleen en één van de 13e t/m de 16e eeuw.

Op grond van dit materiaal bleken nieuwe inzichten mogelijk in de problemen rond *dinsdag* en *woensdag* voor zover zij voor het Nederlands van direct belang zijn. Van een beschouwing over *zaterdag* heb ik afgezien, enerzijds omdat hiervoor veel materiaal uit het Fries en het Duits verzameld moest worden, waardoor in nog mindere mate het *Corpus* als basis voor het onderzoek kan gelden, anderzijds omdat eventuele resultaten voor het Nederlands slechts zijdelings van belang zijn.

De geschiedenis van *dinsdag* en *woensdag* van hun eerste optreden in onze taal (resp. 1262 en 1260) tot de huidige schrijftaalkvormen bleek niettemin al voldoende stof tot discussie op te leveren.

1. Dinsdag

Ook in 't Nederlandsch is Dingsdag of, wil men, Dinksdag de ware vorm, en niet de op een onmogelijke etymologie steunende wanspelling Dinsdag.

H. Kern, *Ts.* 24, 259

1.1. Stand van het onderzoek

Het germaans heeft voor de derde dag van de week als vertaling of equivalent van het latijnse *dies Martis* gekozen voor **tiwes-dagaz*, cf. ohd. alem. *zîstac*, oe. *tiwesdæg*, ono. *tysdagr*, ofri. *tîsdei*.

Daarnaast zijn verscheidene lokale, althans op beperkter gebied voorkomende zelfstandige vertalingen of benamingen bekend: mnl. *dinxdag*, *dinsdag* en *dîsendag*, hd. (frankisch-saksisch) *dienstag*, (beiers-würtembergs) *ergetag*, (west-zwabisch) *zinstag*; en oostzwabisch *aftermontag*. *Zinstag* lijkt een compromisvorm tussen alem. *zîstac* en frankisch *dienstag*; de vorm *aftermontag* spreekt voor zichzelf. Voor *ergetag* cf. E. Kranzmayer, *Die Namen der Wochentage in den Mundarten von Bayern und Österreich*, Wien und München 1929 p. 25-36.

Mnl. *dinxdag*, *dinsdag*, *dîsendag* en hd. *dienstag* worden gewoonlijk als varianten van één en dezelfde vertaling gezien. De meest populaire etymologie is die, welke uitgaat van **Thingsos-dagaz*, waarin *thingsos* de genitief is van een veronderstelde bijnaam van de god Mars t.w. *thingsus* 'die van de volksvergadering', een vorm die samenhangt met het woord **þing-* 'volksvergadering'. Dit *thingsus* zou zijn aangetroffen op een wijsteen uit de eerste helft van de 3^e eeuw na Christus, gevonden bij het tegenwoordige Housesteads in Engeland aan de zgn. Hadrianuswal. Het opschrift luidt: "Deo Marti Thingso et duabus Alaesiagis Bede et Fimilene et n(umini) Aug. Germ. cives Tuihanti v.s.l.m.". Men moet zich realiseren, dat dit de enige plaats is waar de naam van de god *Thingsus* wordt vermeld. Een andere, gelijktijdige inscriptie verschaft wel meer informatie over de dedicanten, maar voegt aan onze kennis over *Thingsus* niets toe: "Marti et duabus Alaisiagis et n(umini) Aug. Ger(man)i cives Tuihanti cunei Frisiorum Ver. Ser. Alexandriani votum solverunt libentes m."

De inscriptie van Brougham-castle: "Deo Belatvcadro amvro sivitus tingso" is bij mijn weten tot op heden onverklaard, waarmee dit *tingso* (overigens niet *thingso*) geen bewijskracht heeft. Een uitvoerige toelichting op deze inscripties geeft J. de Vries, *Altg. Rel. Gesch.* II p. 11-13 en *Ts.* 48 (1929) p. 145-147, waarbij hij ook zijn kritiek formuleert op de zienswijze, dat *dinsdag* en var. met dit *thingso* gevormd zouden zijn. Deze bestaat in de volgende argumenten: 1. Als gezegd is de naam *thingso* slechts eenmaal overgeleverd. 2. De lezing is niet geheel zeker: *thingso* of *thincso*. Heeft men inderdaad met een -s- afleiding van *thing-* 'volksvergadering' te doen, dan zou volgens Van Helten, *PBB* 27 (1902) 137 *thinhs*o te verwachten zijn. 3. Een -s- afleiding is in het Germaans nauwelijks productief geweest. Als suffix "für persönliche concreta" kent Kluge, *Nom.St.* par. 28 het alleen voor diernamen en in par. 215 betreft het alleen adjectieven. Hier is echter het suffix niet -su- maar -sa- en -se-. 4. Het is volstrekt niet

zeker dat *thingso* een germaans equivalent van *Marti* zou zijn. Evenals bij de Gallische inscripties gebruikelijk is, kan het als epitheton de plaats van verering (*Budenicus*, *Cemenelus*, *Rudianus*, *Vesontius*) aanduiden of een prijzende toevoeging zijn (*Loucetius*, *Mogetius*, *Olloudius*). (Dit laatste zou overigens de traditionele theorie eerder bevestigen dan ontkrachten, W.P.) 5. In samenhang met het vorige punt is het opvallend dat het woord voor Mars (t.w. *Thingsus*) van de legionnaires uit Twente (*cives Tuibanti*) later een zo grote verspreiding heeft gehad, dit te meer daar de Friezen, waarbij zij kennelijk waren ingedeeld (*cunei Frisiorum*), een ander woord hadden: *tīesdei*. 6. De latere mnl. variant *dīsendach* is moeilijk uit **thingsos-daga* te verklaren. Daarvoor zou een germ. var. **pīhs-* aangenomen moeten worden, die niet is geattesteerd, zodat vanuit het slechts éénmaal geattesteerde *thincso* ook nog niet eens alle varianten van dit woord (*dings-*, *dins-*, *disen-*) verklaard kunnen worden.

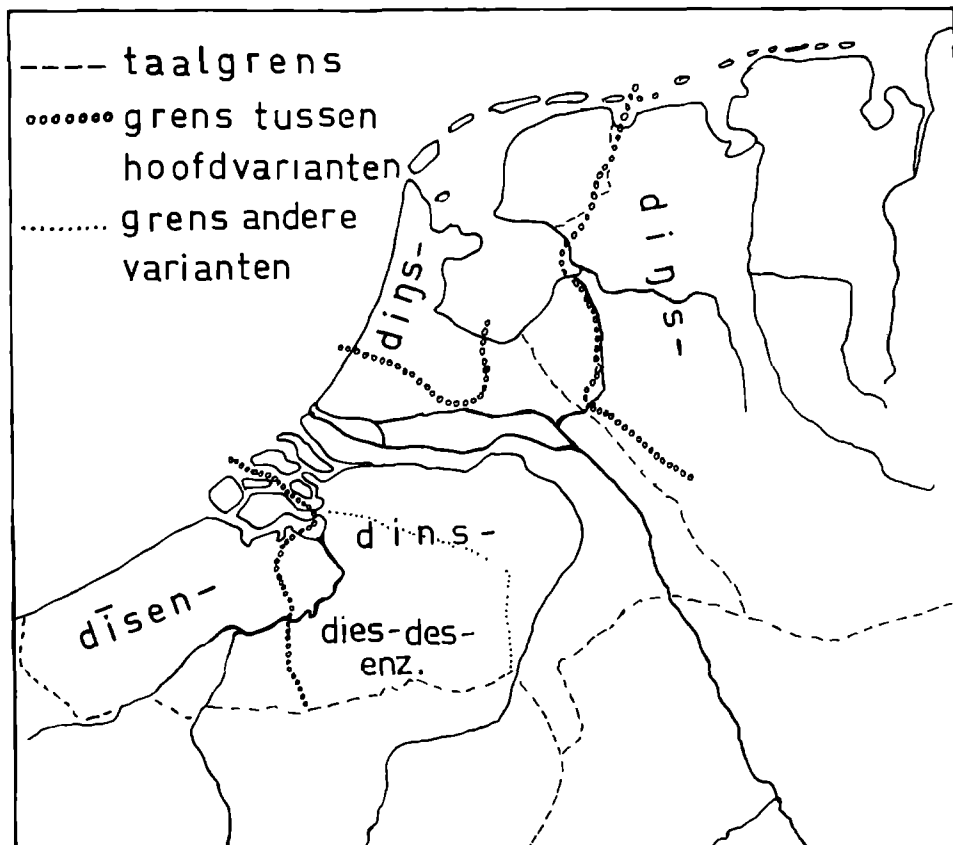
Voor De Vries is dat alles voldoende om ernstig aan de gangbare etymologie te twijfelen (*a.w.* p. 151).

Men zou daar nog aan kunnen toevoegen, dat de dagen van de week eigenlijk niet naar de goden, maar naar de naar hen genoemde planeten of in het algemeen naar hemellichamen (cf. *zon-*, *maandag*) zijn vernoemd, zodat het, als dit besef nog leefde, wel erg onwaarschijnlijk zou zijn, dat een lokale bijnaam van een god (**Thingsus*) ook op de naar hem genoemde planeet (**Tīwaz* ?) zou zijn toegepast.

De Vries ontwikkelt vervolgens zijn eigen zienswijze en draagt de nodige argumenten aan om een mnl. **dies-dach* te reconstrueren, dat de nederlands-duitsche (rijnlandse) equivalent zou zijn van het in de rest van Germania voorkomende **tīwes-daga-*, met *d-* i.p.v. *t-* onder invloed van lat. *divus* of *deus*, als een poging tot verchristelijking (*a.w.* p. 183).

De voornaamste argumenten zijn: 1) uit het moderne kaartbeeld (cf. de kaart van De Vries in *Ts.* 48 (1929) na p. 184, waarvan hier een vereenvoudigde versie is opgenomen: kaart 1.) komen drie hoofdvormen naar voren a) met gutturale nasaal: *dīŋs-*, b) met dentale nasaal: *dīns-*, c) zonder nasaal: *dīs-*, ieder in gesloten geografische gebieden. Van deze vormen is *dīs-* de oudste. 2) De vormen met *-ŋ-* zijn — behalve in de "sassische" gebieden — door gutturalisering uit die met *-n-* ontstaan; de vorm met *-n-* heeft haar *-n-* te danken aan de invloed van vormen met nasaal als *sonnen-*, *manen-* en *woens-*. Een oorspronkelijk *dīs-* wordt dus *dins-*. 3) In het oosten is onder invloed van het woord *dingsdach* 'dag van het (ge)ding' een secundair *dingsdach* 'dinsdag' ontstaan. 4) Dat *dīs-* inderdaad het oudste is bewijst het westvlaams, immers *dīs-* < *dins-* zou in het westvlaams *dīs-* geluid hebben, aangezien woorden met oorspronkelijk *-ns-* òf duidelijk genasaleerde vokaal hebben òf zelfs *-ns-* behouden hebben; *dīs-* zonder enig spoor van nasalering moet daar dus oorspronkelijk zijn. Alleen de *d-* van *dis-* < *dīwes-* naast de *t-* van **tīwes-* in de andere talen, vormt dan nog een probleem. De Vries stelt echter enige (latijnse) woorden voor (zie hierboven) die een dergelijke wisseling bevorderd kunnen hebben. Aldus ontstaat *dings* < *dins* (gutturalisering) < *dīs-* (nasalering o.i.v. *sonnen-* enz.) < *dīwes-* < *tīwes-* (incidentele klankschifting). De drie laatste fasen *dings-*, *dins-*, *dīs-* staan in het mnl. nog naast elkaar.

KAART 1

naar de vries ts 48 (1929) na p.184

Met deze zienswijze is Van Haeringen het niet eens. In het Supplement op Franck-Van Wijk's *Etymologisch Woordenboek* p. 34 meent hij: "De geogr. verbreiding en ouderdom van de -n-, resp. -ng-vormen laten zich echter met deze — ook overigens vrij gecompliceerde — verklaring kwalijk verenigen. De oude etymologie geeft van de feitelijke vormen zóveel eenvoudiger rekenschap, dat het niet gewenst is die op te geven." Overigens laat ook Van Haeringen daarbij de mogelijkheid open, dat een mnl. *dīs*- inderdaad op *tīwes*- berust.

Daarentegen meent Heeroma *Ts.* 58 (1939) 228: "Prof. J. de Vries heeft m.i. overtuigend aangetoond, dat men voor het hele westgermaanse gebied van dezelfde grondvorm *tīwesdag* moet uitgaan. Deze grondvorm is regelmatig bewaard in zuidduits *zīstag*, in fries *tisdei* en in engels *tuesday*, minder regelmatig in vlaams *dijssendag*."

Het zijn tenslotte deze twee zienswijzen, De Vries-Heeroma enerzijds en Van Haeringen anderzijds, die in de Nederlandse etymologische woordenboeken zijn terechtgekomen. Heeroma (t.a.p.) schijnt bovendien nog te suggereren, dat vervolgens vanuit Keulen een *dings*-laag over de oudere *tīs*-/*dīs*-laag is heen-geschoven. Hoe precies wordt niet duidelijk; evenmin hoe *dīs*- dan aan zijn *d*- komt. Immers hier is geen *dings*-laag overheen geschoven, want in *dīs*- ziet hij een westelijke relictvorm bij een *westingweoonse* vernieuwing. Zijn voorstel "compromisvorm" voorziet hij van een vraagteken (p. 229).

Alvorens nu deze zienswijzen aan de hand van het nieuwe materiaal te bespreken geef ik in de volgende paragraaf het volledige gelokaliseerde en gedateerde bestand van *dinsdag*- en *woensdag*opgaven, zoals dat uit het *Corpus* kon worden samengesteld.

1.2. Het 13^e eeuwse materiaal

Het hiervoor beschreven onderzoek heeft voornamelijk plaatsgevonden aan de hand van modern materiaal. De Vries *Ts.* 48 (1929) p. 160 motiveert dit door te stellen dat "de gegevens, die de woordenboeken en spraakkunsten verschaffen . . . uit den aard der zaak onvoldoende [zijn] om de spreiding der verschillende vormen na te gaan." Daarom is hij verplicht om naar modern materiaal te grijpen. Daartegen kan worden aangevoerd, dat ook in 1929 reeds verscheidene oorkondenboeken en talrijke losse oorkonden gepubliceerd waren — ik noem slechts Van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche Huis I en II*, Amsterdam-'s-Gravenhage 1866-1873 — en, als gezegd, oorkonden lenen zich bij uitstek voor het onderzoek van de namen van de dagen van de week. Zij zijn immers veelal gelokaliseerd, gedateerd en de datum staat in de laatste regel.

Wij zullen zien in hoeverre het historische materiaal De Vries, Kloeke, Heeroma e.a. in het gelijk stelt. Immers door de publicatie in 1977 van het *Corpus van Middel nederlandse Teksten (tot en met het jaar 1300)* door M. Gysseling is een overzicht mogelijk van de verschillende vormen van de onderzochte namen *dinsdag* en *woensdag*. Voor *dinsdag* en var. bleken 161 bewijsplaatsen aanwezig te zijn (oudste plaats 1262); voor *woensdag* 149 bewijsplaatsen (oudste plaats 1260). Aangezien de

namen van de dagen van de week eerst sedert de 13^e eeuw zijn opgetekend, is hier meteen de oudst bereikbare situatie gegeven.

Ter aanvulling van deze gegevens heb ik verder gebruik gemaakt van een aantal publicaties betreffende de periode 1400-1600, waarvan aan het eind een lijst wordt gegeven (4.2.). Het 13^e-eeuwse materiaal volgt hieronder. Eerst is de variant gegeven in zijn authentieke spelling, echter met weglating van het steeds terugkerende element *-da(e)g(h)*, *-dag(h)es*, *-daechs*, maar wel veelal met behoud van de proklitische genitief-*s*, vervolgens de plaats van optekening, jaartal van optekening en bladzijde en regelnummer in het *Corpus*. (N.B. het materiaal van *woensdag* is onder 2.2. opgenomen). HGK = Holland, grafelijke kanselarij; VGK = Vlaanderen, grafelijke kanselarij, BHK = Brabant, hertogelijke kanselarij.

a. type *dins-* (5):

<i>dins-</i>	Arkel of Utrecht [1284] 765,40; Wateringen [1287] 1222,39.
<i>sdeins-</i>	Zeevergem [1292] 1763,12.
<i>sdijns-</i>	Mechelen [1293] 1864,30.
<i>dyns-</i>	Maastricht [1294] 2002,44.

b. type *dinsen-* (16):

<i>densen-</i>	Erps [1294] 2005,12; [1299] 2608,33.
<i>sdensen-</i>	Aalst [1296] 2308,46.
<i>deinsen-</i>	Grimbergen [1296] 2331,4.
<i>diinsen-</i>	Brugge [1262] 76,29.
<i>dinen-</i>	HGK [1299] 2684,21.
<i>dinse-</i>	Brugge [1288] 1278,44; [1295] 2155,32 en 2156,32.
<i>dinsen-</i>	Brugge [1269] 133,15 en 137,43; [1278] 398,31; Gistel [1293] 1855,3.
<i>sdinsen-</i>	Brugge [1285] 1068,2; Oostkamp [1295] 2229,39.
<i>dinssen-</i>	Gent (Sijsele) [1296] 2292,20.

c. type *dāsen-* (60):

<i>dicen-</i>	Kortrijk [1294] 2122,9; Brugge [1298] 2483,19.
<i>disem-</i>	Oudenaarde [1293] 1640,43.
<i>disen-</i>	Oudenaarde [1294] 1641,3; 1641,9; [1293] 1641,15; 1641,19; 1641,23; Mechelen [1286] 1093,32; [1290] 1467,29 en 1468,29; [1292] 1806,36; 1843,41 en 1846,30; [1295] 2157,39; [1296] 2338,10; [1297] 2360,43; [2 ^e h. 14 ^e e.] 1796,41; 1806,13; 1860,38 en 1864,11; [midden 14 ^e e.] 1467,11 en 1468,14. Assenede [1298] 2480,8 en 2480,13; Eeklo [1288] 1311,41; [1290] 1431,35; Grimbergen [1296] 2253,2; Erps [1298] 2489,5.
<i>disens-</i>	Mechelen [1292] 1797,13.

- sdicen-* Mechelen [1293] 1861,12; Gent [1294] 2107,18; [1297] 2458,1 en 2461,29; Roeselare [1298] 2550,21.
- sdisen-* Brugge [1282] 625,32; Oudenaarde [1283] 309,45; [1292] 1637,15; 1637,28; 1638,18; 1638,43; 1639,8; 1639,12; 1639,20; 1639,25; [1293] 1639,36; 1640,24; 1642,14; [1294] 1643,21; [1296] 315,36; [1300] 316,20; [1303] 312,12 en 312,26; Gent [1291] 1529,16 en 1530,22; [1296] 2317,29; [1297] 2394,4; Geraardsbergen [1294] 1983,22; Dworp [1297] 2415,10; Assenede [1298] 2480,31.

d. type *dings-* (12):

- dienxs-* Dordrecht [1292] 1784,7.
- dings-* HGK [1282] 631,4.
- dinx-* HGK [1287] 1198,31; [1289] 1362,22; [1291] 1520,24; [1292] 1757,30 en 1762,2; [1295] 2197,37; Middelburg [1293] 1948,7; Holland [1297] 2420,24.
- dingbes-* HGK [1290] 1442,7.
- dinges-* HGK [1282] 494,37.

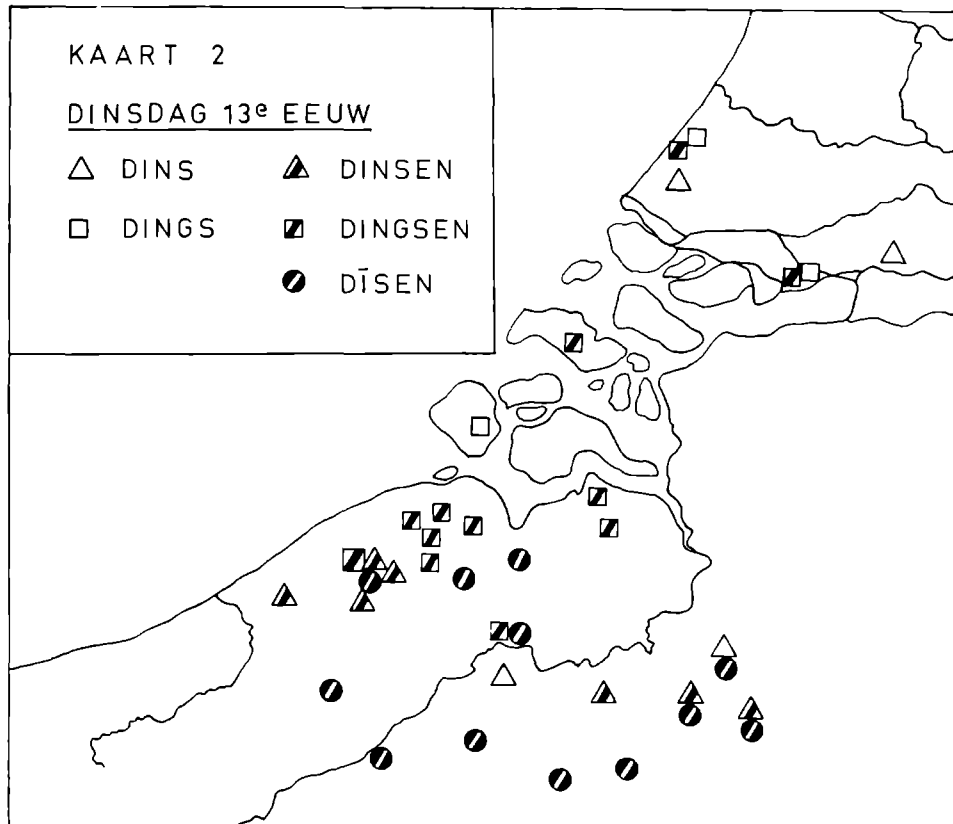
e. type *dingsen-* (68):

- dincen-* HGK [1297] 2408,22.
- dincse-* Brugge [1273] 260,12.
- dincsen-* Brugge [1279] 430,33; [1288] 1288,35 en 1294,1; [1291] 1646,5; Dordrecht [1286] 1121,23; [1287] 1246,26.
- dinxcen-* Brugge [1288] 1328,27; Dordrecht [1289] 1357,30; [1291] 1662,40.
- dinxen-* Aardenburg [1275] 291,26; [1294] 2092,33; [1295] 2158,35; Brugge [1284] 970,28; [1285/86] 1109,35; 1110,7 en 1111,43; [1291] 1575,43; [1292] 1798,9; [1298] 2509,4; HGK [1289] 1352,32; [1290] 1441,35; [1293] 1865,39; [1295] 2179,28; [1297] 2421,9; [1299] 1352,45; [1299] 1762,18; 2629,4; 2629,33; 2630,28; Elmare [1282] 662,23 en 662,40; Sluis [1294] 1986,28; Hulst [1299] 2669,5; Zieriksee [1300] 2775,10.
- dinxsen-* Brugge [1274] 272,33; [1279] 431,37; [1291] 1654,35 en 1661,18.
- sdincen-* Kloosterzande [1293] 1863,2.
- sdinchen-* Brugge [1289] 1400,37.
- sdincsen-* Maldegem [1277] 379,31; [1296] 2255,35; [1299] 2619,34; Oostburg [1289] 1411,46; Brugge [1292] 1807,34; [1293] 1954,9; [1298] 2502,33.
- sdingchen-* Brugge [1295] 2164,17.
- sdinxen-* Brugge [1270] 148,34 en 189,11; [1282] 675,7; [1284] 827,9; 847,7; 873,8; 940,3; [1290] 1486,12; [1291] 1566,39 en 1656,1;

KAART 2

DINSDAG 13^e EEUW

△ DINS	▲ DINSEN
□ DINGS	▣ DINGSEN
	● DISEN

1.3. Kritiek op De Vries — Heeroma

Zowel voor De Vries als voor Heeroma geldt dat zij op grond van het verzamelde moderne materiaal conclusies trekken over de historische verhoudingen, die voorbijaan aan mogelijke veranderingen in de perioden die voorafgaan aan hun beschrijving. Vooral Heeroma, die als "internationaal dialectgeograaf" (*Ts.* 58 (1929) p. 238) het woord *expansie* niet bepaald vermeden heeft, verklaart het moderne kaartbeeld zonder rekening te houden met de mogelijkheid dat dit in de loop der eeuwen wel eens aanzienlijk gewijzigd zou kunnen zijn, met name door het opdringen van westelijke, of in het algemeen van zgn. ABN-vormen. Zowel De Vries (*Ts.* 48 (1929) p. 160) als Heeroma (*Ts.* 58 (1929) p. 238) beroepen zich op de gebrekkigheid van hun materiaal, maar ik meen dat hun terecht kan worden aangewreven, dat zij het in hun tijd reeds verzamelde historische materiaal niet benut hebben. Hierboven is reeds op publicaties gewezen, die het onderzoek zonder bovenmatige moeite een steviger historische basis hadden kunnen geven. Van De Vries kan gezegd worden dat hij zich, gezien zijn ontoereikend materiaal, niet aan speculaties waagt.

Heeroma poneert in zijn sterk suggestieve betoogtrant een aantal stellingen omtrent *dinsdag* (*Ts.* 58 (1939) p. 227-230), die slechts schijnbaar op materiaal berusten, maar bij nadere beschouwing alleen op dat gedeelte van het materiaal, dat zijn theorie onderbouwt. Enige voorbeelden: Hij rekent de kuststrook tot "de gebieden die van dit woord [tw. *dinsdag*] een vanouds nasaalloze vorm kennen . . ." (*a.w.* p. 227). Uit mijn materiaal blijkt dat uitgerekend de kuststrook één nasaalloze vorm oplevert (Brugge, 1298) tgo. alle andere *met* nasaal. Men vergelijkte Heeroma's kaartje 5 (p. 227) met mijn kaart 2.

"De *-en-* in deze laatste vorm [tw. *dijsendach*] is zonder bezwaar te verklaren door analogie met *zonnendag* en *manendag*" (*a.w.* p. 228). Het materiaal levert inderdaad wel eens *zonnen-* en *manen-* op, echter staat naast 20% *zonnen-* 80% *zon-*, naast 30% *manen-* 70% *maan-*, dit, terwijl *dis(en)* steeds met *-en-* voorkomt. Zo er enige analogie is opgetreden, dan hebben *sonnen-* en *manen-* hun *-en-* van *disen-*. Ik kom hier verderop in deze paragraaf nog op terug.

Dingsdag is volgens Heeroma oudtijds de meest voorkomende vorm "niet slechts in Holland en oostelijk Nederland, maar ook bv. in Brabant." Dit "bewijst" hij door te verwijzen naar "het sterk brabantse getinte (sic !) woordenboekje van Berckelaer (1556)" dat "bv. nog *Dyncxdach*" geeft. Alsof met het citeren van één enkele 16e-eeuwse vorm bewezen is dat in Brabant "oudtijds" *dingsdag* de meest voorkomende vorm was. Het materiaal wijst uit dat *disendach* in Brabant verreweg het meest frequent voorkwam. *Dinxsdach* is er nauwelijks geattesteerd. Men zie in dit verband stelling XXI bij het proefschrift van Weijnen: "De methode, waarop K. Heeroma Hollandse Dialektstudies kaartjes voor Middeleeuwsche toestanden ontwerpt, is geheel en al onbetrouwbaar. Het verdoezelen van geschreven vormen is

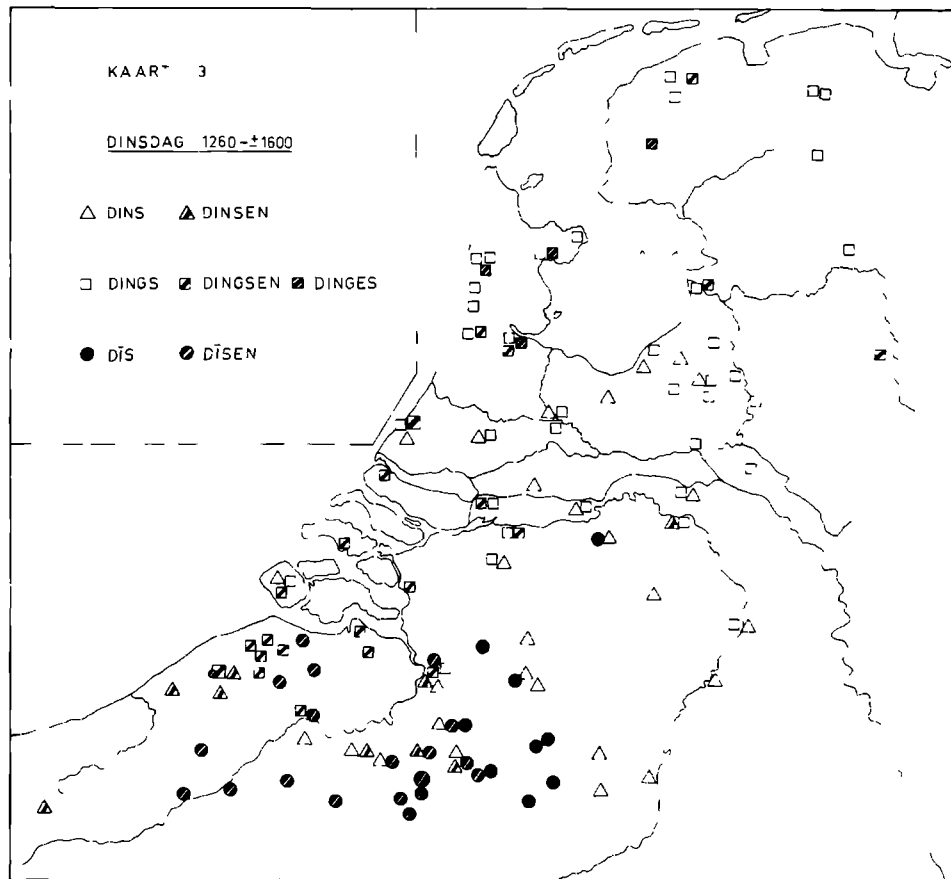
KAAR⁺ 3

DINSDAG 1250-±1600

△ DINS ▲ DINSEN

□ DINGS ▣ DINGSEN ▤ DINGES

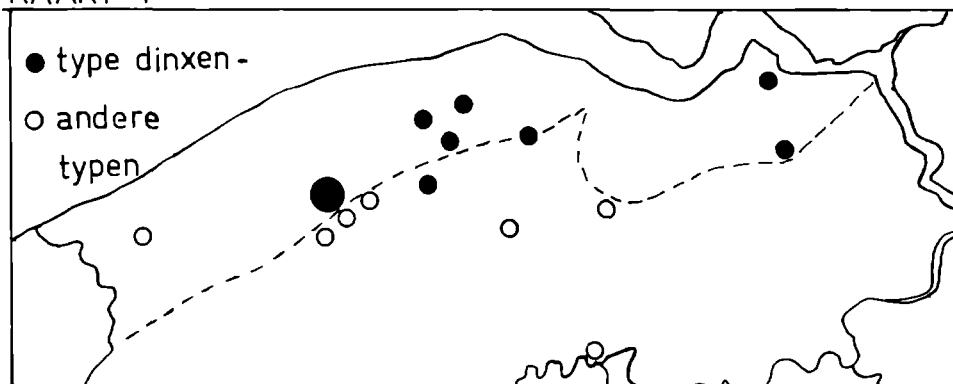
● DĪS ◐ DĪSEN

veel te subjectief." De bewering dat Vlaanderen behoorde tot de gebieden die vanouds de nasaalloze vorm van *dinsdag* kenden, baseert Heeroma op het materiaal van De Vries (zie kaart 1), zoals ook zijn opmerking over de analogie van de *-en-* in *disen-* waar *sonnen-* en *manen-* reeds bij De Vries te vinden is. Daarentegen geeft De Vries voor Brabant *destax*, een vorm die beter aansluit bij de historische feiten: *dīsendach* > *dijssendach* > /dɛisən-dax/ > *dessen-* (verkorting) > *des-* (analogie: *zon-*, *maan-*, *woens-*).

Het materiaal uit de 13^e eeuw zoals dat op kaart 2 en dat uit de 13-16^e eeuw zoals dat op kaart 3 is uitgezet, sluit niet aan bij de bevindingen van De Vries-Heeroma. Duidelijk komt hier een uiterst zuidwestelijke strook langs de kust naar voren met *dinxen-*. Van de opgetekende Westvlaamse vormen heeft 15% de spelling *dinsen-*, 83% *dinxen-* en 2% *dīsen*, zodat rond 1300 *dinxen-* de normale vorm voor Westvlaanderen genoemd kan worden. Het is opvallend, dat de vorm van deze strook veel overeenkomst vertoont met het gebied dat Jacobs, *Vgl. Klank- en Vormleer der Middellvl. dialecten*, uitslaande kaart, aan "het sterk Friesch gekleurde onderdialect" toewijst. Aangezien deze variant zich precies manifesteert in een gebied, dat zich reeds door talrijke andere verschijnselen tgo. het binnenland kenmerkte, mag *dinxen-* hier als autochtoon beschouwd worden (cf. kaart 4).

KAART 4

naar jacobs middellvl. dial.

Wanneer Heeroma nu aanvoert, dat *dijssendag* "een westelijke relictvorm [is] bij een westingweoonse vernieuwing", t.w. de van Keulen uitgaande verbreiding van *dings-dach*, dan stellen we vast, dat het kaartbeeld een andere beweging suggereert: een oorspronkelijk westelijk *dingsendach* is vanuit Oostvlaanderen-Brabant door een aldaar autochtoon *dijssendach* verdrongen. En dat is dan precies het omgekeerde van wat De Vries en Heeroma voorstaan.

Er blijkt, althans in de 13^e eeuw een uitgestrekt nederlands-duits *din(g)sdach* gebied te zijn, dat in Oostvlaanderen en Brabant wordt onderbroken door een gebied met *dīsendach*.

Als gezegd menen De Vries en Heeroma dat *dīsendach* zijn *-en-* aan de invloed van *sonnen-*, *manendach* te danken zou hebben. Evenwel moeten twee zaken worden

opgemerkt: 1) In de 13e eeuw komt uitsluitend en alleen *dīsendach*, mét *-en-* voor, nooit * *dīs-dach*. Deze vorm is pas later geattesteerd, hoewel al te Mechelen vanaf 1302, Zoutleeuw 1363, Tienen 1370, Diest 1444, Leuven 1474 (cf. Vangassen, *Hert. Brab.*), en lijkt te zijn ontstaan als een compromisvorm tussen Oostvl.-Brab. *dīsen-* en limburgs *dins-*. M.a.w. *dīsendach* heeft dan zijn oorspronkelijk *-en-* juist verloren. 2) de gewone vorm voor zondag in de 13^e eeuw is *sondach*, die voor maandag is *maendach*. Van de 336 keer dat *zondag* in het *Corpus* geattesteerd is, is dat 270 keer met de spelling *so(e)ndach* tgo. slechts 66 met *son(n)endach*, waarnaast van de 214 plaatsen voor *maandag* er 150 *ma(e)ndach* gespeld zijn, tgo. 64 *manendach*. Men vergelijkte:

	son(nen)-	ma(e)n(en)-	dīsen-
+ en	20%	30%	100%
– en	80%	70%	–

Bovendien zijn de vormen met *-en-* voornamelijk Hollands (zie ook 1.6.2.). Het heeft er derhalve alle schijn van, dat ook hier juist het tegengestelde heeft plaatsgevonden van wat De Vries en Heeroma willen: *maendach*, in het rijtje van de dagen van de week onmiddellijk vóór *dīsendach* komend, neemt de *-en-* van deze over (of behoudt vaker een oorspronkelijk *-en-*), terwijl dit in het verder verwijderde *zondag* reeds duidelijk minder geschiedt.

Dat deze beïnvloeding ook op grotere afstand werkelijk plaatsvindt, blijkt bijv. uit het feit dat zich aan het rijtje *dinsdag*, *woensdag* ook incidenteel een *(t)sondach* [Willebroek, 2 kw. 14e], *(s)maensdach* [Brugge, 1291] aanpassen. Dit zijn natuurlijk op zichzelfstaande gevallen (in het *Corpus* komt elk éénmaal voor), maar juist daardoor mag men aannemen, dat *dīsendach* nooit zijn vaste (!) *-en-* van *sonnen-*, *manen-* kan hebben, die zelf niet eens de "normale" (= meest frequente) spelling vertegenwoordigen.

De argumenten van De Vries om tot een oudnl. *dīs-* te komen blijken dus ontoereikend (zie ook 1.3.1.). Met name het wegverklaren van de *-en-* in *dīsen-* bleek niet door de feiten te kunnen worden gesteund.

Wat de gutturalisering betreft, is het natuurlijk niet te weerleggen, dat een aantal gevallen van *dings-* uit *dins-* op deze manier ontstaan kunnen zijn. Dat evenwel het oostelijke *dinsdach*, dat met alle andere vormen met *-ng-* "één gesloten geografisch gebied" vormt, een andere ontwikkeling zou hebben gehad dan het westelijke *dingsdach*, lijkt onwaarschijnlijk. Met Heeroma is veeleer aan te nemen, dat in beide gebieden beide factoren een rol hebben gespeeld en elkaar hebben versterkt. Een tot *dingsdach* neigend *dinsdach* heeft in het hele gebied de invloed ondergaan van de vorm *ding-dach* 'dag van het (ge)ding'. Ook uit westelijke bronnen is een *ding(h)(e)dach* 'id.' (met steeds *-ng(h)-*) naast een *dinxdach* (met steeds *-nx-*, *ncs-*, *ngs-*) reeds zeer vroeg geattesteerd: *dinghedach* [Middelburg, 1254].

Het argument van De Vries tenslotte, dat *dīs-* < *dins-* in het westvlaams zeker *dīs-* zou hebben geluid, is niet meer aan de orde. De vorm *dīs-* is in Westvlaanderen pas

later ingevoerd vanuit het Oosten. Oorspronkelijk was, zoals we zagen, hier *dinxen*-thuis.

Hiermee komt het vraagstuk van de onderlinge verhouding van de drie geattesteerde varianten *dins*-, *dinx*- en *dīsen*- geheel anders te liggen. De door De Vries gegeven mogelijkheid dat *dings*- uit *dins*- is ontstaan is eerder morfologisch, dan fonetisch bepaald. *dins*- < *dīs*- door prenasalering is onwaarschijnlijk omdat een *dīs*-, dus zonder de *-en*-, pas is ontstaan, nadat *dins*- al een feit was. En de mogelijkheid van een door prenasalering uit *dīsen*- ontstane vorm *dinsen*- stuit ook op het bezwaar, dat de vormen *sonnen*- en *manen*-, die hiervoor het model zouden zijn, relatief zwak geattesteerd zijn.

Dat tenslotte *dīs*- niet ouder kan zijn dan *dīsen*- is door het materiaal reeds aangetoond. *Dis*- komt vóór 1300 niet voor. Een nadere uitwerking van deze stelling wordt in 1.3.1. gegeven. Hiermee vervalt de theorie van De Vries van een oorspronkelijk nl. *dīs*- dat met het voor het overige germ. gereconstrueerde **tīw*- < **tīwes*- op een lijn zou staan.

Evenmin ondersteunt de feitelijke geografische verbreiding van de verschillende varianten de hypothese van Heeroma (Ts. 58 (1939) 228), als zou *dingsdach* "een oude westingweoonse, van Keulen uitgaande, vernieuwing [zijn], die Vlaanderen niet, of maar zeer ten dele, heeft beïnvloed."

De weg naar Westvlaanderen (waar *dingsendach* juist wél voorkomt) is verder met alle varianten, behalve uitgerekend met *dingsdach* geplaveid: Oostvlaanderen en Westbrabant hebben *dīsendach*, Oostbrabant en Limburg hebben *dinsdach*. Heeroma's hierbij aansluitende conclusie, dat "dijsendach . . . dus, juist zoals we voor Westvlaams *uus* en *goes* veronderstelden, een westelijke relictvorm [zou] zijn bij een westingweoonse vernieuwing" vindt derhalve geen steun in de feiten. Kaart 2 en 3 laten duidelijk zien, dat deze conclusie niet houdbaar is.

1.3.1. *dīs*-

In de vorige paragraaf is ervan uitgegaan dat *dīs*- een latere vorm is, die als compromis tussen enerzijds *dīsen*- en anderzijds *dins*- is ontstaan. Evenwel laat kaart 2 het gehele gebied waar het latere *dīs*- is geattesteerd vrij. Alle reden dus om dit gebied nog eens apart te bekijken.

Allereerst moet worden opgemerkt dat in de visie van De Vries, (zie kaart 1) het 20^e-eeuwse *des*-/*dis*-gebied een onderdeel vormt van het *dins*- gebied en wel omdat hij een directe genetische relatie ziet tussen de beide varianten; in *des*-/*dis*- is de *-n*- van een oorspronkelijke *dins*- verdwenen: *dinsdax* > *densdax* > *dēsdax* > *dēstax* > *dĕstax* (Ts. 48 (1929) p. 173). Ten noorden en oosten hiervan komt *diēs*- voor. De zwak gearticuleerde nasaal van een oorspronkelijk *dins*- is hier weggefallen, nadat de aan de nasaal + spirant voorafgaande vocaal werd genasaleerd, waarbij zich een off-glide met duidelijk hoorbare naslag ontwikkelde (De Vries, a.w. p. 172-173).

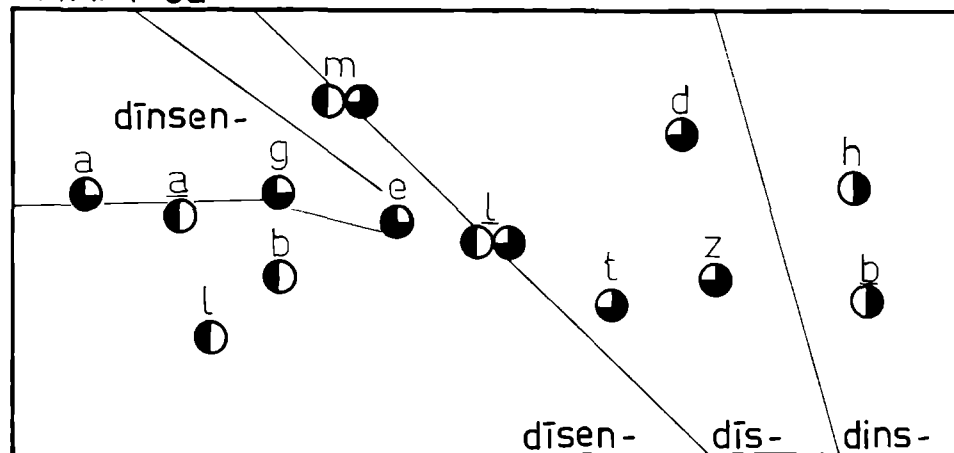
Dit alles zou betekenen dat voor de *des*-, *dis*-, *diēs*- varianten de volgende ontwikkeling moet worden aangenomen: *dīs*- > *dins*- > *dis*-(enz.). De *-n*- is ingevoegd onder invloeden van *son(nen)*, *manen*-.

Tegen deze zienswijze is aan te voeren dat kaart 6 een duidelijke verdeling (van west naar oost) laat zien in: *dingsen*-: *dāsen*-: *dīs*-: *dins*.

A priori zijn in het grensgebied van *dāsen*- en *dins*- twee compromisvormen te verwachten. De markante kenmerken ten opzichte van elkaar van de beide vormen zijn immers: de *-n*- vóór de spirant (*dins*-) en de *-n*- na de spirant (*dāsen*-). Een compromis is nu te bereiken hetzij door beide markante kenmerken te verenigen, hetzij door ze geen van beide te handhaven:

+ en	+ n	-n
- en	<i>dāsen</i> -	<i>dāsen</i> -
	<i>dāns</i> -	<i>dīs</i> -

KAART 3a

Deze theoretische situatie met 4 vormen is nu daadwerkelijk geattesteerd in het grensgebied van *dāsen*- en *dins*- en wel zo, dat de beide "lange" vormen in het westen, de beide "korte" vormen in het oosten voorkomen. (zie kaart 3a.) Duidelijk is het overgangsgebied tussen *dāsen*- en *dins*- zichtbaar, waarbij Mechelen (*m*) en Leuven (*l*) zowel *dāsen*- als *dīs*- hebben. Tienen (*t*), Zoutleeuw (*z*) en Diest (*d*) hebben alleen *dīs*-, bij Hasselt (*h*) en Borgloon (*b*) begint het naar het oosten strekkende *dins*-gebied. Aan de westkant ligt het *dāsen*-gebied, hier nog vertegenwoordigd met Asse (*a*), Brussel (*b*) en St.-Pieters-Leeuw (*l*), waarin incidenteel, onder invloed van het ook hier naast *dāsen*- als de minder frequente variant voorkomende *dins*-, de compromisvorm *dānsen*- ontstaat, geattesteerd te Aalst (*a*), Grimbergen (*g*) en Erps (*e*). In feite zijn in meerderheid gediftongeerde vormen opgetekend of de verkortingen daarvan. Zij zijn reeds op het eind van de 13^e eeuw bekend.

Ingetekend zijn de volgende vormen: Aalst: *densen*- [1296], *deicen*- [1319]; Asse: *deysen*- [1329]; St.-Pieters-Leeuw: *disen*- [1303], *deisen*- [1330 en 1331], *deysen*- [1340]; Grimbergen: *deinsen*- [1296], Brussel: *disens*- [1329], *diessens*- [1345], *dijsen*-, *deysen*- enz. frequent tot 1535 in Vangassen, Hert, Brab.; Mechelen: *disen*- [1286, 1290, 1292,

1295, 1296, 1297], *disens*-[1292], *dicen*-[1293], *disen*-[1304, 1311, 1313, 1320, 1335, 1368, 1373, 1390] waarnaast, vanaf 1302, *dis*-, ook [1373] en [1390]; *dis*- dus duidelijk later en minder frequent. Erps: *densen*- [1294]; Leuven, pas late attestaties: *dysen*-[1475], *dijcen*-[1481], *dijsen*-[1500], *dijssen*-[1600] waarnaast ongeveer gelijktijdig *dijjs*-[1459], *dijjs*-[1474, 1508, 1522] en *djjs*-[1543]. Tienen: *dijjs*-[1370, 1379, 1400, 1439]. Diest: *dijjs*-[1444, 1525, 1560] Zoutleeuw: *diis*-[1363], *dijjs*-[1442]. Borgloon, *dins*-[1398] (Moors, *Belg. Limb.*) en Hasselt (Vliermaal) *dyns*-[1702].

In afwijking van de kaart van De Vries mag derhalve naast de westelijke *dingsen*-zone een breed *disen*- gebied worden aangenomen tot minstens voorbij de lijn Mechelen-Leuven. De later hier — dus ten oosten van De Vries' *disen*- gebied — optredende *dis*- en *des*- vormen zijn dus geen varianten van *dins*- maar verkortingen uit *dīsen*-, *dijsen*- onder invloed van het oostelijke — en later standaardtalige — *dins*-.

Een oudste vorm *dīs*- zoals De Vries die wil reconstrueren moet dus behalve op grond van het feit dat de syllabe *-en*- niet naar analogie van *sonnen*- verklaard kan worden, ook afgewezen worden, omdat een dergelijke vorm eerst in de 14^e eeuw ontstaat als compromisvorm tussen *dīsen*- en *dins*-, waarmee impliciet is aangetoond dat het lege gebied op mijn kaart 2 enerzijds met *dīsen*-, anderzijds met *dins*-zeggers bewoond moet zijn geweest. Restanten van een ouder en oorspronkelijker *dīs*- kunnen in de sedert de 14e eeuw van hier stammende *dīs*-opgaven dan ook niet gezien worden.

1.4. Kritiek op de zienswijze van Van Haeringen

In het Supplement op Franck-Van Wijk i.v. *dinsdag* meent Van Haeringen, dat — ondanks de tegenwerping van De Vries, dat een slechts éénmaal geattesteerde naam bezwaarlijk ten grondslag kan liggen aan een zo wijd verbreid woord als *dinsdag* — "de oude etymologie . . . van de feitelijke vormen zóveel eenvoudiger rekenschap geeft, dat het niet gewenst is, die op te geven."

Deze oude etymologie, die ik gemakshalve gelijkstel met die, welke in Franck-Van Wijk is gegeven, gaat evenwel uit van twee vormen, één voor *din(g)s-dach* t.w. **pingisa(n)*- en één voor *dijssendach*, t.w. **pinḡsa(n)*-. Daarvan is dus alleen de eerste bij benadering (*thincso*) éénmaal geattesteerd. Dit alles zou betekenen, dat een godennaam (*Thingsus* ?) die blijkens zijn uiterst bescheiden plaats in de schriftelijke overlevering, op zichzelf al niet al te zeker is, op het latere nederlandse taalgebied ook nog eens in tenminste twee varianten bestond, t.w. *Mars* **pingisa*- in geheel Noord-Nederland, Westvlaanderen en Limburg en *Mars* **pinḡsa*- (**piḡsa*-, **pīsa*-) in Oostvlaanderen en West-Brabant. Want het is toch uiteindelijk de god (of planeet) *Mars*, die in Germanië als *Thingsus* of *Thīsus* verondersteld wordt zijn naam aan *dinsdag* gegeven te hebben. Nu kan men erover twisten, wanneer "van de feitelijke vormen zóveel eenvoudiger rekenschap" gegeven wordt, maar wanneer voor alle varianten een aparte grondvorm *gereconstrueerd* wordt, dan sluiten deze allicht beter bij de feitelijke vormen aan. Maar het is juist de reconstructie van twee vormen, die het geheel onwaarschijnlijk maakt. Als *Mars* in het germaans met **Tīwaz* wordt weergegeven (cf. oe. *tiwesdæg*), dan verwacht men dat de naar *Mars* genoemde planeet in het germ. **tīwaz* heet, en dat de naar deze planeet genoemde dag **tīwesdaga*- heet.

Als de god **tīwaz* een bijnaam heeft, bijv. **pingsus*, dan hoeft nog niet per se de planeet deze bijnaam te krijgen en nog minder de naar de planeet genoemde dag.

Nog onwaarschijnlijker is het, dat een bijnaam van een god (éénmaal geattesteerd) in twee varianten zou bestaan, die dan ook op de planeet en vervolgens op de dag zouden overgaan. Ik geloof dat op dit punt de bezwaren van De Vries terecht zijn en dat Van Haeringen de eenvoud van de oude etymologie wat al te zeer idealiseert.

Tenslotte wijkt Van Haeringen zelf weer van de oude etymologie af door aan te nemen, dat *dinsdag* inderdaad de oudste vorm zou kunnen zijn. Dit *dīs-* gaat dan wel op *dīwes-* terug, cf. fri. *tiis-* < **tīwes-*, zodat hij uit de reconstructies van Franck-Van Wijk het element *-a(n)-* schrapt. Zoals hiervoor al is betoogd, moet dit gedeelte juist gehandhaafd blijven.

1.5. Nieuwe voorstellen

Uit het voorgaande is duidelijk geworden, dat er twee varianten zijn, t.w. *dins-/din(g)s-* enerzijds en aan de andere kant *dīsen-*. De onderlinge verhouding van het latere *dins-* en *dings-* is genoegzaam belicht in de aangehaalde artikelen van De Vries en Heeroma. Gutturalisering van *dins-* en invloed van *ding(e)dag* bleken tot *dingsdag* te leiden. Gutturalisering van deze klankgroep *-ns-* is incidenteel ook bij *woensdag* geattesteerd: *swongedaech* [Oudenaarde, 1331], cf. Hoebeke, *Oorkondentaal Oudenaarde*, p. 522, en bij *goensdag*: *scoing-* [Oudenaarde, 1293] *Corpus* 1639,33. Daarnaast bleek voor een verondersteld ouder **dīs-* geen plaats.

Wanneer we op grond van het oudst overgeleverde materiaal aannemen dat *dīsendach* een vast element *-en-* had, en dat ook bij *dings-/dins-* dit *-en-* verloren gegaan is (de verhouding *dinxen-*: *dinx-* is 68x:10x of 85% met, 15% zonder *-en-*, *dinsen-*: *dins-* 15x:5x of 75% tegen 25%), dan kunnen de beide varianten oorspronkelijk *dīsen-* en *dinsen-* geluid hebben.

Dit type vormvariatie nu is volstrekt niet uniek, zelfs niet als we *dingsen-* als zelfstandige variant blijven aanhouden. Bij een van de benamingen van de zeis t.w. **segisna-* treffen we exact dezelfde verhoudingen aan: *zeisen* (cf. *dīsen-*, *deisen-*) in Westvlaanderen, Brabant, Gelderland, Overijssel; *zenze* vgl. hd. *Sense* (cf. *dinse-*) in het noord-westen van Westvlaanderen, Zeeuws-Vlaanderen, Urk, Vaals, Marken, ook *zeisen/zeinsne* (cf. *dinsen-*, *deinsen-*) in het oostvl.-westvl. grensgebied; *zinksen* (cf. *dinxen-*) in Westvlaanderen. Ook het latere *zeis* heeft zijn parallel in *dijs-*. Voor de volledige lijst van varianten en de exacte verspreiding cf. A.M. Gispens-Nijkamp, Ned. Taalatlas I, 13 (= kaart ZEIS). Men zie bovendien Heeroma, *Driem. Bladen* 8-1 (1956) 36-42 en 147-150, die de metathese bij dit woord behandelt.

Zo zouden de varianten van *dinsdag* (*dinse-*, *dinx-*, *dīsen-*) ook terug kunnen gaan op **dīsna*, waarvan de variant zonder metathese zich in een betrekkelijk klein gebied heeft gehandhaafd (Oost-vlaanderen en West-Brabant), terwijl de variant met metathese (**dīsna-* > *dins-*) zich over het gehele gebied verspreidde. Ook bij **segisna-* heeft de vorm met metathese tenslotte de grootste verspreiding gekend: hd. *Sense* Uit de vorm met metathese; *dinse-* is dan *dinx-* ontstaan, hetzij door gutturalisering, hetzij door invloed van *ding(e)dag*, waarschijnlijk door invloed van beide.

Deze metathese, die blijkens *zeisen*: *zeinse* (cf. ook ono. *launs* naast got. *lausn* 'bevrijding' cf. Krahe, *Germ. Spr.* I p. 121) ook spontaan optrad, kan hier beïnvloed zijn door de wens de heidense klank aan het woord te ontnemen. Eveneens kan de klankgroep *-ns-* in *woensdag* van invloed zijn geweest. Het is bovendien opmerkelijk dat metathese ook bij *woensdag* (waarover deel 2 van deze bijlage handelt) incidenteel en waarschijnlijk om dezelfde reden heeft plaatsgevonden: naast *woensdag* < **wōd(a)nes-daga-* (cf. oe. *wōdnesdæg*, mnd. *wōdensdag* is mnl. incidenteel *wondesdag* [Brugge, 1271] *wondsag* [Brugge, 1264] overgeleverd. Ook het me. kent overigens *wendesdei* (Lagamons Brut, 13925, ed. F. Madden, London 1847).

Een grondvorm **dīsna-* heeft bovendien als voordeel dat beide varianten rechtstreeks vandaaruit verklaard kunnen worden en dat geen analogisch *-en-* hoeft te worden aangenomen. Daarnaast ligt de onderlinge prioriteit van de latere varianten vast. Terwijl enerzijds uit **dīsna-* via **disn-* en **dīsan-* de vorm *dīsen-* te verwachten is (men vergelijk bijv. **alisnō* 'els, priem' > **elisna* > **elsn* > **elsen*), ontstaat hiernaast uit **dīnsa-* de variant *dīnse-*. De beide eindproducten zijn reeds vroeg geattesteerd: *disendach* [Oudenaarde, 1282] en *diinsendach* [Brugge, 1262]. Vanuit deze twee vormen is door verlies van de syllabe *-en-*, gutturalisering, diftongering en verkorting de overgeleverde variatie aan vormen ontstaan, waarvan schema 1 de voornaamste weergeeft.

In dit schema is de verkorting na de diftongering geplaatst, hoewel natuurlijk reeds voor het optreden van de diftongering de onderscheiden varianten in verschillende gevallen verkorting kunnen hebben ondergaan: *dinse-* [Brugge, 1278], *dinx-* [Holland, 1287]. Van de andere kant is het duidelijk, dat ook gediftongeerde vormen nog verkort werden. Men zie *deinsen-* [Grimbergen, 1296] naast *densen-* [Erps, 1294]. Het heeft er in ieder geval alle schijn van, dat de verkorting als laatste in de reeks nog werkzaam is geweest, zodat deze aan het slot van de rij verschijnselen staat, evenwel zonder dat dit impliceert, dat alle voorgaande verschijnselen reeds uitgewerkt waren vóór het verkortingsproces begon.

Een tweede opmerking naar aanleiding van de verkorting is nog, dat hier uiteraard alleen vormen met verkorte vokaal zijn opgenomen, die uit, of nagenoeg uit hetzelfde gebied afkomstig zijn als de corresponderende vormen met lange vokaal, tenzij het een zeer algemene vorm betreft. Immers alleen in het gebied waar *deinsen-* geattesteerd is, is een verkorting *densen-* aannemelijk, terwijl het limburgse *dens-* eerder *e* voor *i* heeft, dan een verkorte vokaal uit *ei*. De vorm *dijns-*, waarvoor reeds vroeg de uitspraak /*dēis-*/ mag worden aangenomen is een in de 14^e en 15^e eeuw in Brabant tamelijk frequent voorkomende vorm, die later ook als *deis-* wordt genoteerd; cf. het materiaal van De Vries waar voor Diest nog *deisdax* wordt opgegeven. De Oudste attestaties, Mechelen 1302, Zoutleeuw 1336, Tienen 1370 werden mogelijk nog als /*di:s/* uitgesproken, hoewel een geattesteerde vorm als *diis-* natuurlijk niet eenduidig is, en waarschijnlijk ook reeds gediftongeed werd gesproken. Het is in ieder geval zo, dat als de in het schema ondergebrachte vormen niet meer het stadium /*di:s/*/, maar eerder reeds het stadium /*dēis/* vertegenwoordigen, zij alleen al door hun bestaan en hun spelling een ouder /*di:s/* impliceren.

† metathese † -en- lisering gering	guttura- lisering gering	diffon- vormen	verkorting geattesteerde datering	lokalisering- datering	bron
		desen- — desen-	Gent	dVr.	
		aljsen- — deysen-	Asse 1329	v Loey, ZWB	
		alssen- — disser-	Mechelen 1445	V.Gassen, HB.	
		al_sen-	Oudenaarde 82	Corpus	
disen		dis- — dys-	Kaggevinne 1605	Casler, Cout	
	dīs-	dīs-	Zoutleeuw 1303	v.Gassen, HB.	
		dijjs- — dijs-	Diest 1441	v.Gassen, HB.	
		des- — des-	Mechelen	dVr	
		dinx- — dinxen-	Brugge 1270	Corpus	
	dīnx-	dierxen-	Dordrecht 1353	va.Laan, Oork.A.	
		dense- — densen-	Exps. 1234	Corpus	
		deinse- — deinsen-	Grimbergen 1206	v.Loey, ZWB.	
		dīnse- — dīnsen-	Brugge 1278	Corpus	
dīnse		d_insen-	Brugge 1262	Corpus	
		dīns- — dīns-	Utrecht 1282	Corpus	
	dīns-	dīns-	Deventer 1310	Oork.Gron.Dr	
		dēns- — dēns-	?		
		dēns- — dēns-	Zevergem 1292	Corpus	
		dīnx- — dīnx-	HGK 1287	Corpus	
	dīnx-	dīnx-	Dordrecht 1202	Corpus	

schema 1

Als vorm met verkorte vokaal naast het te Deventer geattesteerde *diins-* /di:ns/ (of het voorstadium daarvan) is het te Arkel (of Utrecht ?) opgetekende *dīns-* opgenomen. Dit leek daardoor gerechtvaardigd, doordat zowel *dīns-* als *dīns-* in het gehele taalgebied geattesteerd zijn.

Voor verschillende theoretisch mogelijke vormen heb ik geen mnl bewijsplaats aangetroffen. Voor het merendeel (bijv. *desen-*, *dis-*, *des-*) betrof het verkortingsgevallen, die, als gezegd, van vrij recente datum zijn. In dat geval zijn uiteraard wel de moderne vormen uit het materiaal van De Vries (gemarkt met dVr.) opgenomen. Van de variant met korte *i*, zonder nasaal en zonder tweede syllabe: *dis-* zou als bewijsplaats *dys-* [Kaggevinne, 1605] kunnen dienen. De vorm *dēns-* bleek meerduidelijk.

Het schema geeft natuurlijk niet van alle vormen rekenschap. Strikt lokale varianten van de hoofdvormen zijn niet opgenomen; evenmin allerlei gevallen van analogie of anderszins als duidelijke buitenbeentjes herkenbare vormen: *disemdach* [Oudenaarde, 1291], *disensdach* [Mechelen, 1292], zie evenwel 1.7.

Tenslotte zijn voor verschillende vormen ook andere verklaringen mogelijk. Behalve als de variant van *dijssen-* met verlies van *-en-* is bijv. oostbrabants *dijś-* heel goed als mengvorm tussen Westbrabants *dijssen-* en limburgs *dins-* te verstaan (zie 1.3.1.).

Alleen derhalve van de verschijnselen die een meer dan plaatselijke verspreiding hebben gekend, (verlies van *-en-*, gutturalisering, diftongering en verkorting) is in dit schema rekenschap gegeven.

1.6. Morfo-semanticke aspekten

In de vorige paragrafen heeft voornamelijk de formele kant van *dinsdag* centraal gestaan hetgeen resulteerde in een grondvorm **dīsna-*. In deze paragraaf wordt bekeken, wat dit **dīsna-* kan betekenen. Hiervoor is reeds gesteld, dat de indentificatie van het element *din(g)s-* met het germaanse (beter: twentse) epitheton van Mars, t.w. **thincsus*, minder waarschijnlijk is, cf. ook De Vries, *Altg. Rel.gesch.* I p. 173 e.v.

Ook op formele gronden — de onderlinge verhouding van de drie varianten, de *-en-* kwestie — bleek deze identiteit welhaast uitgesloten.

Daar staat tegenover dat we met de gevonden grondvorm **dīsna-* verder dan ooit van de germ. equivalent van *Mars*, t.w. **Tīwaz*, afzitten. Er zijn echter verschillende wegen om dichterbij een oplossing te komen: **dīsna-* zou op **tīsna-* < **tiwisna-* (cf. oe. *tīwesdæg*) kunnen berusten, of germ. **tīwes-* > onl. **tīs-* is toch met **dīs-* als intermediair een bruikbaar uitgangspunt.

1.6.1. **tīsna-*

Allereerst is reeds door De Vries, *Altg. Rel.gesch.* I p. 174 betoogd, "dass allem Anscheine nach in der germ. Sprache das Wort *tīwaz* schlechthin "Gott" bedeutet. Im an. verwendet man den Plural *tívar* für Götter." Dat zou betekenen dat de derde dag van de week naar een planeet of god is genoemd die met **tīwaz* 'god' blijkbaar bevredigend werd aangeduid. Van dit woord hebben de meeste germ. talen een tatpuruṣa-samenstelling **tīwes-daga-*, het nederfrankische en een gedeelte van het saksische gebied, dat zich al d.m.v. woensdag tgo. **midja-wikō* en zaterdag tgo. *sambat-daga-* (ohd. *sambaztag*) van de aangrenzende hoogduitse gebieden onderscheidde, hebben kennelijk **tīwesna-daga*.

Formeel kan dit een *-no*-afleiding zijn bij de *-es*-stam ide. **deiyēs-*, germ. **tīwes-*, zoals lat. *lūna* bij *lux* (**loukʷ-sna*, Preneste: *losna*, tgo. **leukʷ-s*) of gr. *σελήνη* < ide. **sel₂es-nā* (cf. Meillet, *Intr.*⁸ p. 263), dan wel kan het bekende germ. suffix *-sna-* in het geding zijn, dat in een aantal feminina optreedt: got. *blaiwasnos* f. plur. 'graven', naast *blaiw* 'graf'; got. *arhvazna* f. 'pijl' naast oe. *earh* 'id.', oe. *lybesn*, *lyfesn* f. 'gift', naast ohd. *luppi* 'id.'. Zo is naast **tīwaz* een vorm **tīwašna*, **tīwesna* denkbaar, mogelijk als femininum **tīwesnō* 'de planeet van **tīwaz*', dat klankwettig **tīsna* oplevert.

Over het naast elkaar bestaan van *tīwaz* en **tīwesnō* ook in de semantische sfeer vergelijkte men het ono. *Oðr* naast *Oðinn*, *Ullr* naast *Ullin* cf. de Vries *Ts.* 53 (1934) 193-94 en *Altg. Rel.gesch.* II p. 87 resp. 153 zodat de ter discussie staande grondvorm

**tīwīsnō* zowel formeel (*blaiw* : *blaiwasnos*) als semantisch (*Ođr* : *Ođinn*) parallellen heeft in de germ. talen. Ik acht daarom deze mogelijkheid — op de anlauts-*t* kom ik nog terug — beslist het overwegen waard.

1.6.2. **tīs*-

Daarnaast is het natuurlijk niet helemaal uitgesloten, dat een wgerm. **tīs-daga* onder invloed van een mogelijk **sunnan-daga*-, **sunnun-daga*-, resp. **māna-daga*- tot **tīsna-daga*- is geworden. Dit moet dan wel in een zeer vroeg stadium zijn gebeurd, immers in de historische periode der onderscheiden wgerm. dialecten is een sterke neiging tot het monosyllabisch maken van het eerste gedeelte van de namen van de weekdagen waarneembaar. Bovendien zou het overnemen van het element -*na(n)*- toch min of meer inhouden, dat men zich op dit beperkte gebied in Germanië van de betekenis van **tīsdag* niet meer bewust was, vrijwel onmiddellijk nadat de leenvertalingen hadden plaatsgehad. Dit dan in tegenstelling tot alle omringende germaanse volkeren.

Bovendien blijkt de "toegevoegde" *n* zó significant dat men hem koste wat kost tracht te handhaven tegen de algemene tendens van juist **sunnan-daga*- en **māna-daga*- in, die in de 13^e eeuw hun tweede syllabe voor het merendeel hebben verloren. De -*n*- van *dīsna*- daarentegen blijkt zo belangrijk dat men hem hetzij door metathese: *dinse*-, hetzij door behoud van de syllabe *dīsen*- tot voorbij de 13^e eeuw handhaaft.

Onderstaand overzicht geeft de 13^e eeuwse toestand in de Nederlanden:

	dins(en)-	dinx(en)-	dijs(en)-	totaal
- en	5 (25%)	12 (15%)	—	17 (10%)
+ en	<u>15 (75%)</u>	<u>68 (85%)</u>	<u>60 (100%)</u>	<u>143 (90%)</u>
totaal	20	80	60	160

In de 13^e eeuw blijkt dus 90% nog over de 2^e syllabe te beschikken, terwijl de getallen voor zondag en maandag resp. 20% en 30% bleken te zijn.

Evenmin is het zo dat de dissyllabische vormen *sonnen*- en *manen*- geconcentreerd zijn in het gebied waar het type *dīsen*- thuis is. Van de 66 *so(e)n(n)e(n)*-plaatsen kwamen er 15 uit deze streken, terwijl Holland er 32 voor zijn rekening nam. Het *dīsen*-gebied leverde daarnaast ca. 100 plaatsen met *son*-. Voor maandag zijn de cijfers: totaal 213 plaatsen, waarvan *maan*- 150, *manen*- 63. Van de 63 *manen*-plaatsen zijn er 8 Brabants en 5 Oost-Vlaams, daarentegen 39 Hollands. Holland is derhalve het meest conservatieve gewest, wat behoud van de 2^e syllabe betreft. Des te meer steekt *dijsen*- af. De gedachte ligt dan ook na, dat -*en*- in *dijsen*-, *dinxen*-, *dinsen*- een andere oorsprong moet hebben dan in *sonnen*-, *manen*-. Deze laatste gaan op *sunnan*- (*sunnun*), *māna*- terug. Voor *dijsen*- lijkt de bij *dīsna*- veronderstelde latere overgang van -*ŋ*- > -*an*- > -*en*- een mogelijke verklaring te bieden. Toen bij *sunnan*-, *māna*- het afslijtingsproces reeds aan de gang was is uit een contemporain *dīŋ*- later *dīsan*-

ontstaan, dat zich op den duur natuurlijk ook niet aan de afslijting heeft kunnen onttrekken.

Dit proces blijkt in de 15^e eeuw nagenoeg te zijn voltooid. Ook in Duitsland bestaat dan nog vrijwel uitsluitend de vorm zonder *-e(n)*. Frings, *IF* 45 (1927) 303 noteert *dinxdag* voor Wesel 1405, Ürdingen 1454, Lübeck 1473, Lüneburg 1475, Köln 1488, Hoya 1525, "sonst allerorts *dinsdag*." *DWb., Neubearb.* 6. Band, Lief. 7 geeft als oudste plaats i.v. Dienstag: *an dem dinstage* [1261] s.l.

1.6.3. *t-* versus *d-*

Een laatste probleem is nog de overgang van *t* > *d*. Uitgaande van een op grond van de gegevens der andere germ. talen verondersteld **tīwes-*, cf. ohd. *ziestac*, oe. *tīwesdæg*, zou een grondvorm **tīwesna-* voor de nl.-nederrijnse variant gereconstrueerd moeten worden, met het element **tīw-* en het suffix *-(e)sna-*.

Interne reconstructie levert echter niet meer op dan **dīsna-* (< **dīwesna-*). Voor deze *d-* i.p.v. de te verwachten *t-* zijn reeds verschillende pogingen tot verklaring ondernomen. De Vries, *Ts.* 48 (1929) p. 180, wijst op verdere gevallen van de sporadisch optredende *t:d*-wisseling: De Keltische plaatsnaam *Tornacum* (fra. *Tournay*), die "in germaanschen mond" wordt tot *Doornik*; "de Belgische riviernamen de Demer, de Dender en de Dyle gaan terug op Gallische namen met *t*, nl. onderscheidenlijk de Tamara, de Tenera en de Trer [???]." Vervolgens wijst hij op het element *-drecht*, dat uit *trajectum* zou zijn verdietst (cf. *U-trecht*, *Haas-trecht*, *Maas-tricht*) en op de wisseling *tegel:degel* < lat. *tegula* en het skand. *troll* naast nndl. *drol*. Na het artikel van Karsten, *It Beaken* III. 6. p. 135-155 lijkt overigens een herkomst van *drecht* uit **drag-* + *ti-* bij **dragan* zeker.

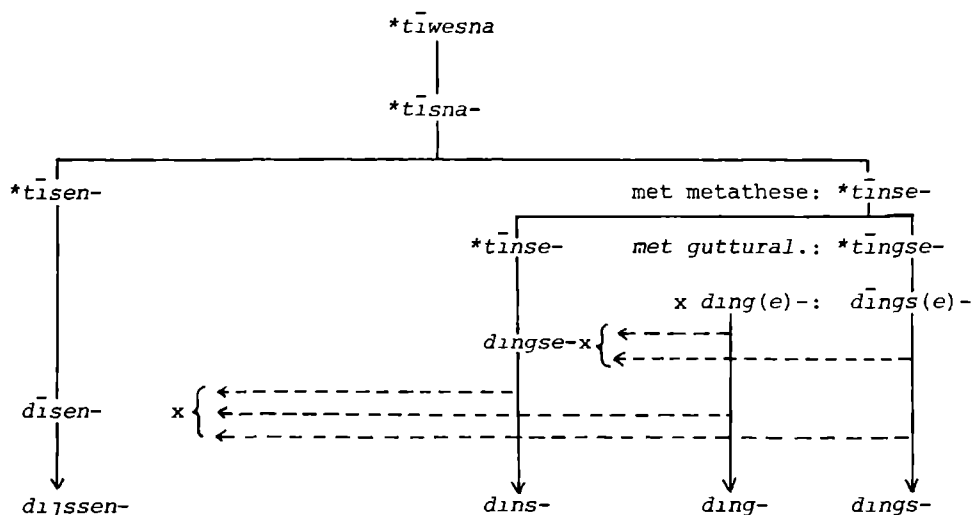
Het grote bezwaar is hier, dat **tīwes-* noch een Keltisch, noch een Romaans woord is, zodat van klanksubstitutie bij de overname geen sprake kan zijn. Het woord is nooit overgenomen. Meer mogelijkheden ziet De Vries in invloed van *deus* en *divus*. Heeroma, *Ts.* 58 (1939) p. 228, meent dat deze verklaring van De Vries weinig bevredigend is. Hij valt de, overigens ook door De Vries reeds geopperde opvatting bij, dat de *d-* onder invloed van het woord *ding-dag* 'dag van de rechtspraak' in *tīns-*, *tīngs-dag* zou zijn ingedrongen. Hij formuleert het nog sterker: "Ik zou liever *dingsdag* uitsluitend als een samenstelling met *ding-* willen zien en, daar het oudtijds de meest voorkomende vorm is, . . . *dingsdag* als de oudste vorm en *dinsdag* als de jongere variant daarvan beschouwen." Let wel dat in de gegeven formulering niet de *t-* van **tīs-* door de *d-* van *ding-* wordt vervangen, maar het gehele morfeem *ding-* vervangt een ouder **tīs-*. Er moet echter wel op gewezen worden, dat het woord voor 'dag van het (ge)ding' niet *dingsdag* luidt maar *ding(e)dag*, zonder *-s-*, zoals de andere samenstellingen met *ding-*: *ding-bus*, *dingbanck*, *dinggelt*, zodat de *-s-* alsnog een aparte verklaring eist. Daarnaast kan de substitutie van *tīs-* door *dings-* misschien dan wel de varianten *dins-* en *dings-* verklaren, maar in *dīsen-* is natuurlijk *tīs-* niet door *ding(s)-* vervangen, zodat de anlauts-*d* hier niet op deze manier verklaard kan worden. De kwestie ligt dus wel iets gecompliceerder dan Heeroma het voorstelt. Het blijft immers opmerkelijk, dat juist in Oostvlaanderen-Brabant het veronderstelde *tīs-* niet

door *ding-* is vervangen, hoewel het woord *dingdag* 'dag van het (ge)ding' daar niet minder voorkwam dan elders. Heeroma's verklaring als zou *dīsen-* een "relictvorm van een *west-ingweoonse* vernieuwing" zijn gaat hier niet op, omdat de uiterste westrand van ons taalgebied "het buiten het Keulse bisdom gelegen Vlaanderen" de variant *dings-* juist wél kende, zodat aan *dīsen-* niet de status van relictvorm althans niet in de zin van Heeroma, kan worden toegekend.

Toch zou een mogelijke oplossing van dit probleem wel in verband kunnen staan met het woord *ding(e)dag*. De regelmatige vormen van het woord voor dinsdag waren immers **tīсна-* en, met metathese **tīnse-*. Deze laatste vorm nu kende in de gebieden met gutturalisering een variant **tīns(e)-*. De compromisvorm tussen een *ding(e)dag* en een **tīns(e)dag* zou inderdaad *dings(e)dag* kunnen zijn, die tussen *ding(e)-dag* en *tīns(e)dag* *dīns(e)dag*. Een dergelijke invloed van etymologisch niet verwante, maar formeel gelijkende woorden is ook in het Duits opgetreden waar de lange *i* in *Dienstag* wel verklaard wordt door invloed van het woord *Dienst*, cf. Kranzmayer *Wochentage* p. 38 "lautlichen Anlehnung an das Wort, Dienst" en DWb, *Neubearbeitung*, 6. Band, 7. Lieferung p. 991 "wozu volksetymologische beziehung auf dienst m. beiträgt". Vergelijk ook nnl. *dienstdach* [Nijmegen, 1540], *dijnstdaechs* [St.-Truiden, 16^e e.] en zelfs *dijnxtdaghs* [Venlo, 1507].

Daarenboven is nog aan een mogelijke invloed van de *d* van *-dag* (afstands-assimilatie) of van *donderdag* te denken.

Het ontstaan van *dīnsdag* en var. is in schema 2 weergegeven.

Schema 2

De variant met metathese *tīnse-* raakt binnen de gutturaliseringsgebieden onder invloed van *ding-* *tīngse-* en *dinge-* leveren de compromisvorm *dingse-* *Dinge-* en

dingse-samen beïnvloeden *tinse*-, dat tot *dinse*- wordt. *Dinge*-, *dingse* en *dinse*-samen beïnvloeden tenslotte de variant zonder metathese, die tot *dīsen*- wordt.

1.7. Overige vormen

Naast de overgeleverde vormen, die hiervoor besproken zijn, komen nog een aantal min of meer op zichzelf staande varianten voor die een korte bespreking verdienen: *dinen*- [Holland, 1292]; *ding(h)es*- [Holland, 1282]; *disem*- [Oudenaarde, 1291]; *disens*- [Mechelen, 1292]; *sdeisden*- [Ukkel, 1311], *dijsden*- [Mechelen, 1417-18].

dinen:- lijkt duidelijk een analogievorming naar *sonnen*-, *manen*- en het eveneens zeldzame *wo(e)nen*-. Dit *wo(e)nen*- is op Voorne [1293] geattesteerd. Vangassen, *Noordh. Ch.*, geeft nog *wonen*- te Egmond 1304. Een verklaring zou ook gezocht kunnen worden in de mogelijkheid dat *dinen*- een palatale *n* < *ng* heeft, zoals *pene* < *peenge* en *ginen* < *gingen*, cf. V. Loey, *Mnl. Spr.* II p. 96, zodat de vorm op **dingen*- zou teruggaan. Evenwel is dit verschijnsel westvlaams, terwijl het hier een hollandse vorm betreft, en bovendien is *dingen*- 'dins-' niet overgeleverd.

ding(h)es:- vergelijkbaar is du. *dingeztag* [1393] (ex Kranzmayer, *Wochentage* p. 38) en *ding(h)es*- in Noordholland: Egmond 1303, 1381; Amsterdam, 1360, 1379 en 1383; Hoorn 1384; Heilo 1398 (cf. Vangassen, *Noordh. Ch.*). Ook hier lijkt analogie een rol te hebben gespeeld: na *dinghes*- komt *wones*- [Egmond, 1303] en *donres*- [Alkmaar, 1340]. Ook de uit het *Corpus* stammende vormen *sonens*- [Holland, 1290 en 1297]; *sonnes*- [Harlingen ?, 1292] en *manes*- [Aardenburg, 1282] strekken tot beter begrip van de behandelende vorm. *Dinghes*-, *wones* kunnen daarnaast uit een slappe artikulatie zijn ontstaan, cf. Weijnen, *Ned. Dial.* p. 278.

disem:- hier zij gewezen op de vorm *tswomsdaeche*s [Oostvlaanderen, 1555-'60] en [Brabant, 1^e h. 16^e e.] (MNW IX, 2746) en op *scoms*- [Geraardsbergen, 1287] (*Corpus*). Hoewel de mogelijkheid van een verschrijving in de laatste vorm niet mag worden uitgesloten — naast *scoms*- komt te Oudenaarde nog *scoins*- voor — lijkt dit bij *disem*- niet waarschijnlijk. Van **sonnem*-, **manem*- zijn mij geen voorbeelden bekend, zodat analogie hier niet voor de hand ligt. Ik zie hier niet direct een oplossing. Wellicht kan aan dissimilatie gedacht worden.

disens:- ook hier lijkt in eerste aanleg analogie verantwoordelijk voor deze vorm. Het is de pendant van *dinges*- in het gebied waar de vorm *disen*- thuis is. Zoals de variant *dings*- onder invloed van *sonens*-, *manes*-, *wones*-, *donres*- tot *dinges*- wordt omgevormd, zo wordt de variant *disen*- onder invloed van dezelfde vormen tot *disens*-. Uit de omgeving van Mechelen is nog aan te halen *tsons*- [Willebroek, 2^e kwart. 14^e e.].

Merkwaardig tenslotte is ook *sdeisden*- [Ukkel, 1331] (ex Van Loey, *ZWB.*); *dijsden*- [Mechelen, 1417-18] (Vangassen, *Hert. Brab.*) dat een tweede syllabe met *d*-anlaut heeft overgenomen, kennelijk van *donderdag*, zoals incidenteel *donderdag* zijn eerste

syllabe op -s laat eindigen, naar *dins-* en *woens-* cf. *sdonsres-* [Oostburg, 1290] (*Corpus*); *donsder-* [Diest, 1448-49] (ex Van Loey, ZWB).

2. Woensdag

*Een kind dat voor de eerste keer op een woensdag naar school gaat,
zal . niet veel leren, maar altijd dom blijven.*

P Meertens in *Folklore der Lage Landen* p 217.

2.1. Stand van het onderzoek

De problemen bij *woensdag* liggen deels op hetzelfde, deels op een ander vlak dan bij *dinsdag*. De etymologie bijvoorbeeld is steeds duidelijk geweest: het eerste lid van de samenstelling is de genitief van de naam van de oppergod der germanen t.w. **wōdanes*. Hiervan zijn rechtstreekse voortzettingen mnl. *woensdach*, *woendesdach*, *wodensdach*, mnd. *wōdens-*, *wōnesdach*, ofri. *wōnsdei*, oe. *wōdnesdæg*, ono. *ōðinsdagr*. Daarnaast wordt een genitief met -i- in de tweede syllabe: **wōdines* aangenomen, waarop me.ne. *wednesday*, mnl. *wenesdach* [Grauw, 1260] en nnl. *weunesdag* (cf. Kloeke, Ts. 55 (1936) 148-56) teruggaan.

Naast bovengenoemde vormen komt nog een variant mnl. *goensdach*, *godensdach*, mnd. *gudensdach* voor, die voornamelijk in de zuidoostelijke helft van ons taalgebied en het aansluitende (neder-)duitse territorium opgetekend is. Een mogelijk *geunsdag* zal verderop ter discussie gesteld worden.

Bij *dinsdag* zagen we een nl.-nd. (vnl. rijnlandse) vorm *dinsdag* en var. tgo. een aaneensluitend complex van **tiwes-* varianten in het engels, fries, (oud)hoogduits en de skandinavische talen. Bij *woensdag* zien we een nl.nd.fri. eng.skand. complex met **wōdanes-/wōdines-* tgo. een hd. (en fri.) *midja-wikō-* (*midji-wikō-*): ohd. *mittawecha* (Notker), nhd. *Mittwoch*, fri. (Schiermonnikoog) *midswiek*.

Het ofri. kent evenwel reeds *wōnsdei*, *wērnisdei*, vanwaar nfri. *woansdei*, *wernsdei* (met -r- naar *tornsdei*: metathese !).

De verschillende varianten van het Nederlands zullen in de volgende paragrafen nu allereerst op hun formele aspecten worden bekeken.

2.2. Het 13^e-eeuwse materiaal.

a. type *go(e)ns-* (29):

<i>ghoens-</i>	Oudenaarde [1285] 310,26; 311,37; [1309] 314,29.
<i>ghons-</i>	Maastricht [1294] 2019,28; BHK [1299] 2685,18.
<i>goens-</i>	Aalst [1292] 1795,45; Holland [1282] 698,40.
<i>goins-</i>	Oudenaarde [1292] 1637,19; [1293] 1641,26.
<i>gons-</i>	Grimbergen [1292] 1799,8.
<i>scoens-</i>	HGK (Brugge) [1268] 125,18 en 127,6.
<i>scoins-</i>	Oudenaarde [1292] 1638,35; [1293] 1640,10; [1293] 1641,32; [1298] 1643,31.
<i>scoms-</i>	Geraardsbergen [1287] 1188,28.

<i>scons-</i>	HGK [1268] 126,23.
<i>sgboends-</i>	Oudenaarde [1281] 310,16.
<i>sgboens-</i>	Oudenaarde [1297] 312,7; [1303] 317,24; [1304] 312,29; [1309] 314,21.
<i>sgboents-</i>	Oudenaarde [1283] 308,35; [1303] 309,13.
<i>sgoends-</i>	Oudenaarde [1283] 309,42.
<i>sgoens-</i>	Oudenaarde [1277] 309,8; [1283] 308,38.
<i>sgoents-</i>	Oudenaarde [1313] 328,1.

b. type *go(e)n-* (5):

<i>scoen-</i>	Saaftinge [1279] 428,27.
<i>scoin-</i>	Oudenaarde [1292] 1638,26.
<i>scoing-</i>	Oudenaarde [1293] 1639,33; [1294] 1640,28.
<i>sgboen-</i>	Oudenaarde [1281] 310,19.

c. type *wo(e)ns-*, *wond(e)s-* (100):

<i>suoens-</i>	Boechoute [1290] 1476,36; Mechelen [1289] 1394,30; [1290] 1488,31.
<i>suons-</i>	Deinze [1282] 686,24; Brugge [1288] 1262,16; [1295] 2237,35; Zeeland [1291] 1513,27.
<i>swoens-</i>	Gentbrugge [1287] 1248,5; Mechelen [1292] 1839,11; [1297] 2432,5; Brugge [1298] 2539,33; [1299] 2702,41.
<i>swonds-</i>	Brugge [1282] 670,33; [1284] 838,34; [1284/6] 893,23; 865,28; 932,22; [1296] 2077,1; 2077,24; 2080,41; [1299] 2576,14; 2577,17; 2585,15.
<i>swons-</i>	Assenede [1298] 2480,10; Boudelo [1294] 1978,17; Brugge [1286] 1109,26; 1111,14; [1287] 1251,4; [1288] 1296,35; [1291] 1646,36; 1682,10; [1292] 1825,35; 1836,40; [1294] 2017,30; [1295] 2173,29; 2192,40; 2193,29; [1296] 2336,12; [1298] 2502,19.
<i>tsvons-</i>	Hoeke [1294] 2095,3.
<i>tswons-</i>	Hulst [1291] 1564,4.
<i>wenes-</i>	Grauw [1260] 72,36.
<i>woens-</i>	Dordrecht [1284] 793,40; Aardenburg [1278] 413,14; [1287] 1194,44; 1215,16; [1290] 1427,30; [1291] 1700,13; [1292] 1844,36; Oudenburg [1285] 1023,2; HGK [1290] 1444,38; [1292] 1724,3; 1724,32; 1725,42; 1727,15; 1728,37; [1293] 1866,27; [1294] 2142,5; [1297] 2441,35; [1299] 1726,19; 1727,38; 1729,13; 1734,38; 1929,45; 2442,3; 2579,26; 2651,4; Aalst [1291] 1534,26; Brugge [1271] 197,2; [1278] 402,26; Mechelen [1291] 1670,32; 4 Ambachten [1294] 1970,20; Bergen op Zoom [1294] 2123,19; Utrecht [1296] 2287,37; [1299] 2288,11; VGK [1299] 2584,21.

<i>wondes-</i>	Brugge [1271] 196,32.
<i>wonds-</i>	Veurne [1297] 2362,30; Brugge [1264] 86,2;
<i>wons-</i>	Watervliet (<i>asce-</i>) [1297] 2364,31; Dordrecht [1285] 1184,26; [1286] 1177,18; [1293] 1906,20; [1296] 2301,40; Oudenaarde [1291] 1597,1; BHK [1291] 1685,37; Brugge [1278] 401,33; [1279] 426,31; [1283] 738,34; [1285] 1070,7; [1286] 1117,36; [1295] 2185,39; [1296] 2074,34; HGK [1288] 1315,27; [1292] 1721,19; 1732,9; [1299] 2731,42; 2732,27; 2733,7; Ter Doest [1298] 2467,12.

d. type *wo(e)n-* (13):

<i>suon-</i>	Aksel [1286] 1085,22; Grauw [1286] 1139,6.
<i>swoen-</i>	Brugge [1287] 1196,35; [1294] 2146,27.
<i>swon-</i>	Brugge [1283] 732,39; [1293] 1947,22; Gent [1272] 163,9.
<i>tswon-</i>	Hulst [1291] 1564,25; Ter Doest [1296] 2306,9; [1298] 2468,9.
<i>wn-</i>	Brugge [1297] 2399,19 = 18.
<i>woen-</i>	Evergem [1300] 2813,13.
<i>won-</i>	Holland [1296] 2312,33.

e. type *wo(e)nen-* (2):

<i>swoenen-</i>	Duffel [1293] 1968,36.
<i>wonen-</i>	Voorne [1293] 1929,31.

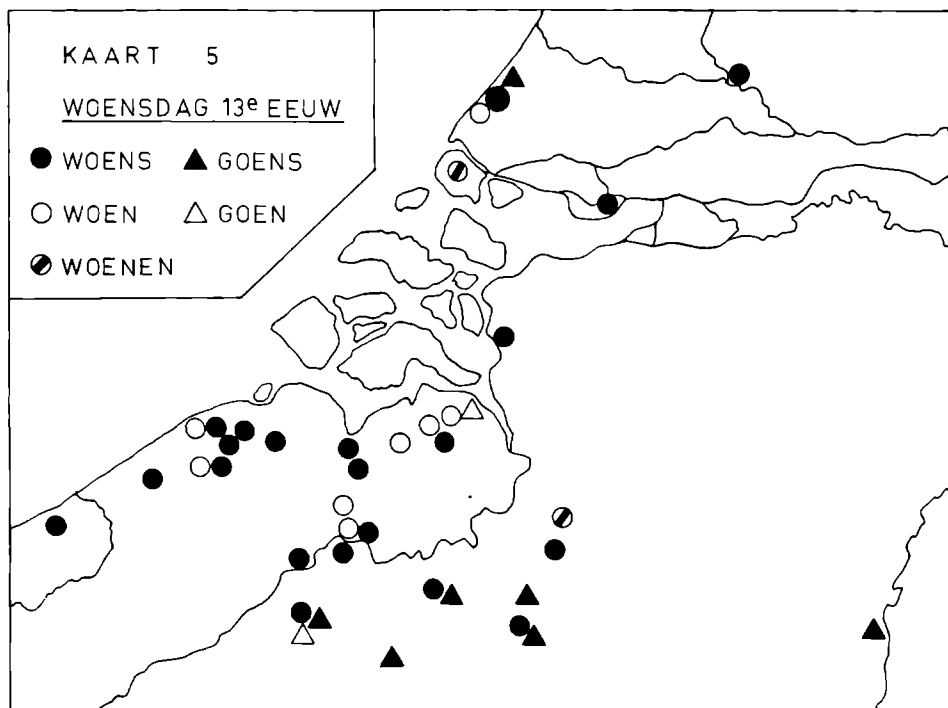
2.3. Formele aspecten

2.3.1. *w*-varianten

De met *w*- anlautende varianten, waaronder ook gerekend die, waarbij de *w*- voor achtervokaal is verstomd (type: *oensdag*), vallen uiteen in twee groepen: 1. die op **wōdanes*- lijken terug te gaan en 2. die op **wōdines*- lijken te berusten. Zij zijn aanvankelijk in het Noorden, Noordwesten en Westen van ons taalgebied geattesteerd, maar reeds op het eind van de mnl. periode dringen ze in het *goens*-gebied door waar de *w*- varianten de *g*- vormen allengs verdrijven (vergelijk de kaarten 5 en 6).

2.3.1.1. De groep *wōdanes*-

De eerste fase in de ontwikkeling van *wōdanes*- tot *woens*- lijkt de synkope van de korte vokaal in de middensyllabe te zijn geweest volgens de wet van Sievers: *wōdnes*-; als zodanig zouden we de vorm aantreffen in oe. *wōdnesdæg*. Over de middenvokaal kan nog opgemerkt worden, dat hier *-a-* is gereconstrueerd om het achterwege blijven van umlaut te verklaren tgo. de latere eng. vorm *wednesday* waar kennelijk wel umlaut is opgetreden. Waar nu het me. duidelijk op **wōdines*- wijst, lijkt het echter weinig raadzaam voor het oe. **wōdanes*- aan te nemen. Immers beide varianten leveren klankwettig (Sievers) *wōdnes*- op, als men tenminste aanneemt dat synkope optreedt

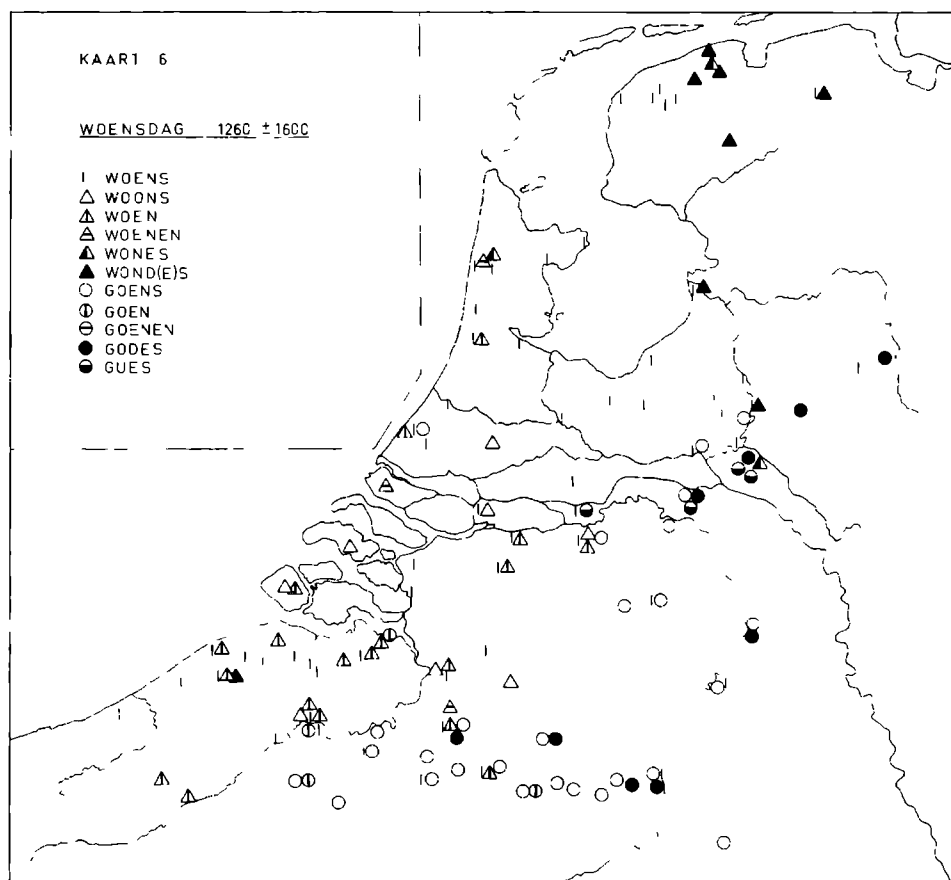
vóór umlaut. De me. vorm mét umlaut voldoet echter net zo goed aan de condities van Sievers (zodat het verschil niet gezocht moet worden in het reconstrueren van *-a-* dan wel *-i-*). De relatieve chronologie van synkope en umlaut is blijkbaar niet overal dezelfde geweest. Als bekend zijn op Sievers talrijke uitzonderingen (waar eerst umlaut, dan synkope optrad), waarvan in mijn artikel Mnl. *g(h)oeþssc(h)ene* (zie Ts. (1979) p. 115-128) een aantal voorbeelden wordt gegeven.

De me. en ne. vorm kan aldus dan tot stand gekomen zijn: **wōdines-* > *wādines-* > *wōdnes-* > *wednes-*. De oe. vorm is na de synkope rechtstreeks uit **wōdines-* > *wōdnes* ontstaan.

Is het aldus mogelijk voor het engels van één grondvorm uit te gaan, het duitse *Wotan* lijkt op **wōdanaz* te wijzen. Evenwel is ook hier uitgaande van **wōdinaz* een volkomen klankwettige ontwikkeling mogelijk tot het geattesteerde ohd. *wuotan*: **wōdinaz* > *wōdina* (westgermaans verlies van auslautende *-z*) > **wōdna* (Sievers) > **wōdŋ* (wgerm. verlies van auslautende *a*) > *wōdan* (wgerm. ontwikkeling van nieuwe vokalen, Braune, *Abd. Gr.* par. 65) > *wuotan* (verdere hd. ontwikkelingen.)

Vanuit het stadium *wōdan* is ook het nl. **Woen-* te verklaren, dat in *woensdag* de klankwettige ontwikkeling tot **Woeden* (**Woen*) vertoont. Evenmin als in het hd., waar de vorm **Wuten* te verwachten ware, heeft deze normale ontwikkeling doorgezet. Nl. *Wodan* is duidelijk een latere ontleening. Ook de 19^e-eeuwse woorden

Woenwagen 'Grote Beer' en *Woenweg* 'Melkweg' lijken scheppingen van de Romantiek. In het *WNT*-materiaal is de oudste plaats uit Gezelle [1864].

De aldus voor het hele wgerm. mogelijke grondvorm **wōdinaz* met -i- heeft bovendien het onmiskenbare voordeel dat voor het wgerm. niet twee verschillende namen voor één god hoeven te worden aangenomen, die dan bovendien nog eens zowel in het eng. als het ndl. in twee varianten zou zijn blijven voortbestaan, getuige *wōdnes-/wednes-* resp. *woens-/weuns-*. De Vries *Altn. etym. Wb.* 416 citeert een oe. *Woeden*, wat erop zou kunnen wijzen, dat ook in het oe. incidenteel de umlaut al wel genoteerd werd.

Voor het ono. daarentegen moeten we van een vorm **wōdanaz* blijven uitgaan, omdat **wōdinaz* via **WōdinR* tot **Ødinn* zou zijn geworden. Terloops zij opgemerkt dat het paar *Ullr* : *Ullinn*, dat, naar De Vries *Ts.* 53 (1934) 193-4 uiteenzet, analoog is aan het paar *Óðr* : *Odinn*, teruggaat op resp. **wulpu-* : **wulpīnaz*, echter zonder dat hier de verwachte umlaut **Yllinn* optreedt. Voor de verschillende vormvarianten van *woensdag* is het overigens verder van geen belang of de gesyncopeerde vokaal -a-

dan wel *-i-* was. De vormen mét umlaut gaan zeker op **wōdinaz* terug, terwijl die zonder umlaut op **wōdan* < **wōdŋ*, gesyncopeerd uit **wōdina-*, dan wel **wōdana-* zijn ontstaan. Op **wōdnes-* gaat terug de vorm *woens(dag)*, waarbij de *-d-* gesyncopeerd is. Dit geschiedde in een stadium, waarin de vorm **wōdanes-* luidde, met *-a-* analogisch naar de nominatief (cf. Braune, *Abd. Gr.* par. 65, dan wel na assimilatie van **wōdnes-* > **wōnnes-* (> *wones-* [Egmond, 1303] (Vangassen) en [Amsterdam, 1413], *MNW*, i.v. *woensdag*. Het andere in het *MNW* t.a.p. geciteerde *wones-* leest Gysseling, *Corpus I* p. 86 als *wonds-*).

Dat de vorm *wōdnes-* (cf. oe. *wōdnesdæg*) als tussenfase is opgetreden, moge blijken uit de geattesteerde gevallen van metathese: *wondesdach* [Brugge, 1271], een metathese die we ook bij *dinsdag* (**tīсна* : *tīnse-*) aantreffen en die incidenteel ook bij *donderdag* optreedt: *donrsdach* [Holland, 1281; ook Maastricht, 1399-1400] (Koreman, *Stadsrek.*) tgo. *dornesdach* [Oudenaarde 1290] (*Corpus II-1*, 466,30); *dornsdag* [Utrecht, 1313] (*Reg. Guidonis*); fri. *tornsdei*; *dunrstag* (zür. *arzneib.* 12^e-13^e e. *DWb. Neubearbeitung* 6. Band, 7. Lieferung 1241) tgo. *dornstag* ca. 1430 Ulrich v. Richenthal; Weimar, 1525 *DWb. Neubearbeitung* 6. Band 7. Lieferung 1241.

Wo(e)nd(e)s- is geattesteerd te Brugge 1271: *wondes-*; Brugge 1264-1299: 12x *wonds-* en Veurne 1297: *wonds-* (plaatsen uit *Corpus I*), dus in Westvlaanderen enerzijds en in het Noordoosten van ons taalgebied anderzijds: Kampen 1343: *wundes-*; Zutfen 1345: *wondes-*; Groningen 1418: *woendes-*; Kampen 1459: *swondes-* en 1463: *wondes-*; Dantumadeel 1492: *wondes-*; Oudkerk 1493: *wondes-*; Ternaard 1493: *wondes-*; Groningen 1452-1501: *wondes-* en *wundes-*; Deventer 1347 cop. 15^e e.: *wondes-* (plaatsen uit *MNW* i.v. *woensdag* en uit *Pax Groningana*). Parallel hiermee lijkt de vorm *gondens-* Maastricht, 1399-1400 (Koreman, *Stadsr. Maastricht*).

Nu wordt de groep *-ns-* fonetisch als moeilijk gekenschetst; vaak wordt in de uitspraak een *-t-* ingeschoven en incidenteel ook wel geschreven: *dintsdach*, *ghoentsdach* [Oudenaarde, 1283]. Stampe, *Nat. Phon.* p. 1 en 2 beschrijft dit proces als volgt: "a sequence of nasal plus spirant, e.g. [ns], is difficult to articulate because it requires the release of the oral closure of the nasal to coincide precisely with the closure of the velum. If the velum closes before the oral release, there is in the interim an oral stop articulation, resembling [nts] or [nds]." Vandaar dat een spelling als *ghoents-* door mensen die meer op het gehoor spelden, dan volgens een morfologische principe, niet hoeft te verrassen. En verder: "If the oral release precedes the velum closure, there is in the interim a nasal spirant articulation resembling [nʒs] or [nʃs]." Ook hier is weer een mnl. spelling aan te halen: *scoing-dag* [Oudenaarde 1293] (*Corpus*) en *wongedag* [Oudenaarde 1331] (Hoebeke, *Oudenaarde* p. 522). Deze laatste spellingen kunnen voor oorspronkelijke [nʒs] staan, waarbij voor de anlautende *d* van *dag*, [nʒs] > [nʒz] > [nʒ]. In de groep *-nzd-* is dan later weer een steunklinker ingevoegd. Vergelijk echter ook de mogelijkheden geopperd onder 2.4.

Dat evenwel de vorm *wonds-* geen representant is van de hier geschetste ontwikkeling, zou kunnen blijken 1) uit de consequente spelling met *-d-* i.p.v. de toch eerder te verwachten *-t-*; 2) uit de variant *wondes-*, (hoewel ook hier aan een steunklinker gedacht zou kunnen worden); 3) uit het feit dat metathese ook bij *dinsdag*

en *donderdag* waargenomen is en deze verklaart zowel *wondes-* als *wonds*. Bovendien staat de metathese van *-pn-* > *-np-* niet alleen. Een gelijkaardig verschijnsel is waar te nemen uitgerekend bij een van de varianten van het woord voor *zeis*, dat ook bij *dinsdag* een parallel van de aldaar geschetste ontwikkeling bleek op te leveren. Was daar **segisna* naast **seginša* d.m.v. resp. ohd. *sigisna*: nhd. *seinse* en mnl. *seissene*: westzeeuwsvlaams *zeinze* geattesteerd, hier is een andere variant in het spel t.w. **segipna*, cf. Heeroma, *Driem.* Bl. 8-1 (1956) p. 36-42.

Op dezelfde manier als *seinse* uit **segisna* door metathese verklaard moet worden, is het drents-overijsselse *zende* (*seginpa* > *zeinde* > met verkorting *zende*) verklaarbaar. Men vergelijk ook de eerder genoemde kaart ZEIS van A.M. Gispén-Nijkamp. Hiernaast zijn het Westfriese en Texelse *ze(i)n* en het friese *saine*, *zeine* eenvoudiger te verklaren, immers het is veel waarschijnlijker dat hier uit **seidne* de *-d-* gesyncopeerd is, dan een *-s-*. Naast *woens-* < **wōdnes-* staat dan *zein* < *seidne* < **segipna*, naast *wondes-* staat *zende*. Een theoretisch **zeiden* (cf. *zeisen*) is natuurlijk even onwaarschijnlijk als een *woedensdag*. Beide leveren door *-d-*deletie de werkelijk geattesteerde vormen *zein* resp. *woens-* op. Dit *wondesdag* kent overigens nog een parallel in het me. *wendesdei* naast *wednesdei* (zie ook 2.3.1.2.). Tenslotte zij nog op de parallelle metathese *-pl-* > *-lp-* gewezen: du. *Nadel*, nl. *naald* < **nēplō*.

Een niet te verwaarlozen aantal plaatsen van *woensdag* kent de spelling *woen(en)dag*, waarvan de *-en-* na de vrij konstante dissyllabische vorm *dīsen-* resp. *dinxen-* als analogisch te verklaren is.

Het verdwijnen van de *-s-* uit de vorm is echter problematischer, al kan, zeker in West- en Zeeuws-Vlaanderen, waar de variant *woen-* in hoofdzaak thuis is, aan het model van het paar *ding-* : *dinx-* gedacht worden. Hierboven is er reeds op gewezen, dat de groep *-ns-* gecompliceerd is, en dat een mogelijkheid om deze te vereenvoudigen de insertie van een *-t-* kan zijn. Een tweede mogelijkheid is natuurlijk de *-s-* eenvoudig weg te laten: *woen-*.

Het is overigens opvallend dat zowel bij *dinsdag* als bij *woensdag* en *donderdag* op een gegeven moment in de ontwikkeling een foneemcombinatie ontstond die niet goed in het systeem paste: *dīsn-*, *wōdns-* en *donrs-*. Allereerst is in alle gevallen voor de sonant een steunklinker ontwikkeld: *dīsen-*, *woedens-* en *donners* die alle drie *woedens* na *-d-*deletie in het mnl. geattesteerd zijn. Een tweede oplossing bleek metathese: *dinse-*, *wondes-* en *dorns-* die ook alle drie opgetekend zijn. Bij **wōdns-* is ook een ontwikkeling denkbaar, waarbij de *-d-* geassimileerd wordt vóór zich een steunklinker ontwikkelt: *wōdns-* > *wōns-* (cf. **leedlic* > *lelijk*). Assimilatie treedt ook op bij donderdag: *sdorredaech* [Oudenaarde, 1331] (Hoebeke, *Oork. Oudenaarde*).

Uiteraard zijn de mogelijkheden bij de drieconsonantgroepen *-dns-* en *-nrs-* groter om tot een aanvaarde groep te komen. *Dīsn-* kent slechts metathese: *dins-* en *e*-insertie: *dīsen-*. *Wōdns-* kent 1) assimilatie: *wōns* 2) *e*-insertie: *wōdens*, eventueel met *d-*deletie: *wōns-* 3) metathese: *wondes-*, eventueel met syncope: *wonds-* 4) elisie: *woen-*. *Donrs-* kent 1) *e*-insertie: *donners* 2) epenthese: *donders* 3) metathese: *dorns-* 4) assimilatie: *sdorre-*.

Aangezien nu *e*-insertie, *d*-deletie en epenthese in het Nederlands frequenter verschijnselen zijn dan bijv. metathese is het verklaarbaar dat bij *woensdag* en *donderdag* de moeilijke groepen allereerst via de frequentere ontwikkelingen zijn opgelost, zodat de metathese daar een betrekkelijk incidenteel verschijnsel is. Bij *dinsdag* was juist de metathese de enige mogelijkheid, zodat het hier een veel grotere verbreiding heeft gekend.

Tenslotte zij opgemerkt dat de metathese bij *woensdag* chronologisch na de werking van de syncopewet van Sievers ligt, immers eerst hierdoor ontstond **wōdnes-* < **wōdines*.

2.3.1.2. De groep **wōdines-*

In de vorige paragraaf is gesteld, dat de groep **wōdanes-* met de hier te bespreken groep, althans in het wgerm., een geheel zou kunnen vormen. Immers na de werking van de syncopewet van Sievers ontstaat in beide gevallen **wōdnes-* waaruit de vormen zonder umlaut verklaard kunnen worden, terwijl de vormen met umlaut alleen uit **wōdines* kunnen zijn ontstaan. Deze laatste zou dan aan alle wgerm. vormen ten grondslag kunnen liggen, indien men uitgaat van de mogelijkheid dat nu eens eerst syncope (en verder dus geen umlaut meer), dan weer eerst umlaut en vervolgens de syncope pas werkte. De nominativi op *-an*, cf. ohd. *Wuotan* bleken ook anders dan uit **-anaz* verklaard te kunnen worden. Van de andere kant staat niets het aanvaarden van twee grondvormen in de weg, dan de betrekkelijke onwaarschijnlijkheid, dat de afzonderlijke wgerm. talen elk voor zich de beide varianten uit de gemeenschappelijke moedertaal zouden hebben overgenomen. Ik houd in het vervolg desondanks de (mogelijk juiste) opvatting aan dat zowel **wōdanaz* als **wōdinaz* zijn aan te nemen.

Van laatstgenoemde variant zijn geattesteerd: me. *wednesdei*, mfri. *wernsdei*, mnl. *wenesdach* [Grauw, 1260] en de uit de dialektenquête van 1879 van het Aardrijkskundig Genootschap (zie Kloeke, *Ts.* 55 (1936) 148-56) naar voren gekomen vormen *weun(e)sdag*, *wuunsdag*. In het mnl. is van dit *weuns-/wuuns-*, althans voor 1300, geen spoor, behalve het in 1260 te Grauw opgetekende *wenes-*, indien dit inderdaad /*wōnes-*/ noteert, cf. *crepel* 'kreupel', dan wel hieruit is ontrond. Dat ook de spelling *wones-* [Egmond, 1303] een umlautsvorm zou noteren cf. *cropele* 'kreupel' blijft daarnaast een mogelijkheid. Tussen dit *wenes-* en de enquête van 1879 ligt nog de vorm *tswuendachs* [Gent, 1453] (Jacobs, *Vgl. Klank- en Vormleer* p. 136).

Overigens heeft ook Kloeke over de herkomst van de *weunes-/wuuns-* vormen geen duidelijke uitspraak gedaan. Hij houdt zowel de mogelijkheid open van ontwikkeling uit wgerm. *o* + umlautsfactor (*Ts.* 55 (1936) p. 148) als uit "eenzelfde soort van "umlaut" als in de groep *veugel*, *weunen*, *zeumer* enz. (waar de *eu* < *u* immers ook moeilijk aan *i*-wijziging kan worden toegeschreven)". Deze laatste veronderstelling zou dan als consequentie hebben, dat we van een **wudines-*, **wudanes-* moeten uitgaan, zoals *veugel*, *weunen*, *zeumer* op resp. **fugla-*, **wun(j)a-*, **sumru-* teruggaan.

Nu is vooreerst de umlaut op lange vokalen incidenteel veel westelijker geattesteerd dan de algemeen aanvaarde grens Antwerpen-Utrecht. Weijnen, *Ned. Dial.* p. 232 noemt nog (uit diverse bronnen) *vrūute* (wroeten), *schruūje*, (schroeien), *bruūje*

(broeien), *bluuje* (bloeien), *gruuje* (groeien), *gluuje* (gloeien), *meu* (moei), *beuk* (boek), *meut* (moet), *breur* (broer), *reure* (roeren). Deze opgaven vallen uiteen in twee groepen: \bar{o} + umlautsfaktor > *eu* en \bar{o} + umlautsfaktor > *uu*. Bij de eerste groep sluiten de (westelijke) *eu*-vormen aan, cf. kaart 7 een vereenvoudigde versie van Kloeke's kaart in *Ts.* 55 (1936) p. 155, bij de tweede groep de Noordbrabantse *wuunsdag*-opgaven (te Tilburg en Den Bosch volgens de enquête van 1879, maar mogelijk verder verbreid).

Voor de eerste variant is een ontwikkeling **wōdines-* > **wēdines-* > **wōd̥ns-* > *weuns-* aan te nemen, voor de tweede **wuodines-* **wūdines* > **wūdn(e)s-* > *wuuns-*.

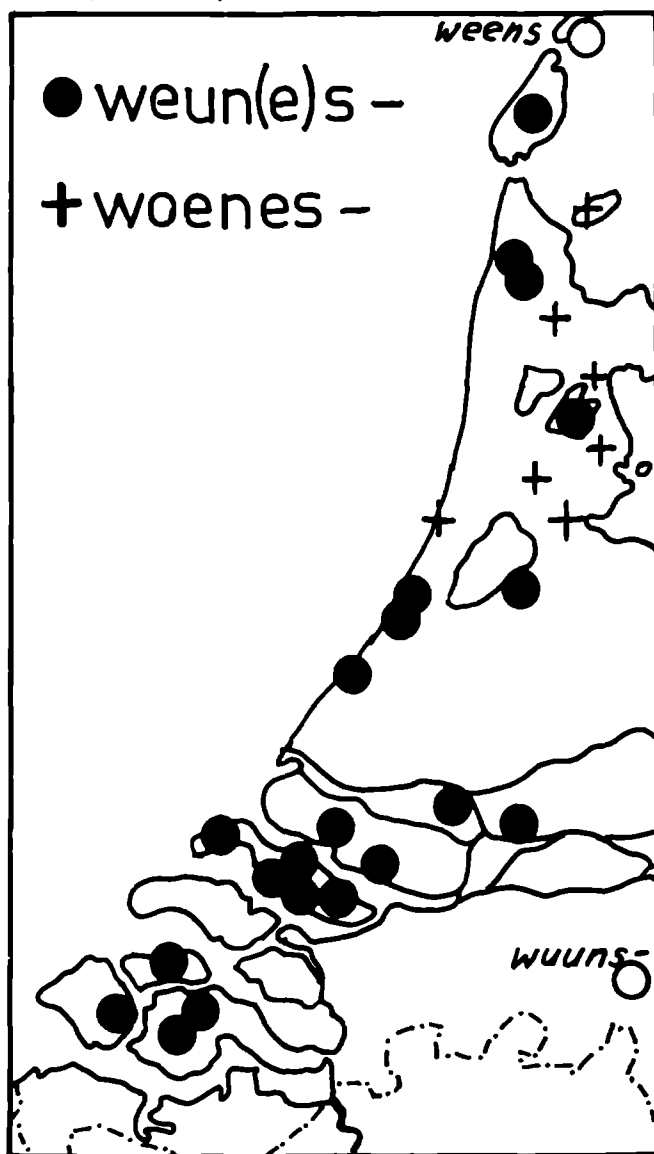
Wat de andere door Kloeke aangestipte mogelijkheid betreft, deze heeft het voordeel dat tot en met **wūdnes-* dezelfde ontwikkeling voor beide varianten kan gelden. Vervolgens treedt in het ene geval assimilatie op, **wūdnes-* > *wuuns-*, terwijl in het andere geval verkorting voor konsonantverbinding plaatsvindt (cf. Schönfeld par. 31), *-d-* deletie, rekking in open syllabe met behoud van "de palataliserende tendens van de ingweoonse dialecten" (Schönfeld par. 40b): **wūdnes-* > **wūdnes-* > **wunes-* > *weuns-*. Het is evenwel de vraag of in *wūdnes-* na *d-* deletie een open syllabe ontstaat. Mogelijk, tenslotte, is ook dat zich in **Wōd̥n* een palatale svarabakti vokaal heeft ontwikkeld **wōdin*, die de voorgaande *-ō-* tot *eu* palataliseerde, men vergelijk *bruur* < **brūdir*, hd. *mönch* < **munich* < *monachus*.

De fase met verkorting voor konsonantverbinding: *wūdnes-* kan dan tevens de geattesteerde vorm *wundes-*, *wondes-* opgeleverd hebben, hoewel verkorting rechtstreeks uit **wōndes-* natuurlijk mogelijk blijft.

Ook de eng. vormen lijken een dergelijke ontwikkeling te hebben doorgemaakt. Vanuit de grondvorm **wōdines-* is een **wēdines-* te verklaren (dus ook hier zonder Sievers, in tegenstelling tot de regel die K. Brunner, *Alte. Gr.* par. 159 geeft: "Wenn sie (t.w. de vokalen van de korte middensyllabe) altes *i-* oder *-u-* waren, werden sie regelmässig und schon in der Zeit vor unsrer Überlieferung nur nach *langer* Silbe synkopiert . . ."), dat na latere syncope en verkorting de geattesteerde me. vorm *wednes-* oplevert. Het is niet duidelijk of de moderne eng. uitspraak /wenz-/ op een vorm met metathese, cf. me. *wendesdei*, teruggaat, dan wel op een vorm met *-d-* deletie *wednes-* > **wen(ne)s* > **wenz-* vóór de stemhebbende anlaut van *-dei*, *-day*.

Over de *-d-* deletie is een aantal opmerkingen op zijn plaats. Schönfeld p. 35 meent dat "de syncope . . . het oudst en meest verbreid is, wanneer op de achter de *d* staande consonant (in het bijzonder *r* of *l*) nog een of meer klankgroepen volgden". Als voorbeeld worden o.a. *vlerc* < *vlederik*; *Boclo*, *Bokele* < *Bodokenlo*; *leljc*, *qualic*, *goeljc* aangehaald. Hij vervolgt: "Misschien is het juist hier van assimilatie te spreken, die plaats had, na de syncope van de tussenvocaal." Inderdaad is dit wat de verschillende varianten van *woensdag* suggereren. Allereerst veronderstelt de vorm met metathesis: *wondes-* [Brugge, 1271] een vorm zonder metathesis: *wōdnes-*, die in het oe. is overgeleverd. Dit *wōdnes-* < *wōdines-*, "na de syncope van de tussenvocaal", levert regelmatig **wōdnes-*, met lange vokaal, > **woedns-* > *woens-* [Brugge, 1278]. Zo zijn ook *vlerc* < *vledrik* < *vlederik* en *leljc* < *leed-lic* verklaarbaar. Deze syncope, die veel

KAART 7

naar kloeke ts 55(1936)
p. 155

later is dan Sievers, treedt op in het onl. (en ond.) in de 10^e-12^e eeuw. Schönfeld geeft *Nerisa* 1125 = *Netherisca* 1140, nu Neerijse ten zuidwesten van Leuven.

Het stadium **wōdnes*-, geattesteerd in oe., met umlaut, in me. *wednes*-, bevat een klankgroep -*dn*- die in het onl. als moeilijk wordt ervaren. Zij wordt opgelost: 1. door metathese: *wōndes*- waarna verkorting optreedt in gesloten syllabe: *wondes*- [Brugge, 1271] 2. door assimilatie: **wōdnes*- > **wōnnes*- > *wōns* geattesteerd in mnl. *woens*-.

De vorm met umlaut levert na assimilatie **wōnnes*, mogelijk geattesteerd in mnl. *wones*- [Egmond, 1303] cf. mnl. 'cropol'.

De vormen met korte vokaal tenslotte kunnen gezien worden als eindproduct van de reeks *wondes*- [Brugge, 1271] > *wonds*- [Brugge, 1264] > *wons*- [Brugge, 1278].

De -*d*- bleef behouden in de vooral oostelijke vormen met anlautende *g*-: *gudesdach* [Didam, 1484], *gūdisdach* [Bilzen, 1334], *godesdagb* [Mechelen, 1412].

De variant met -*eu*-, in de opgave van Kloeke vooral in de westelijke kuststrook, is in het mnl. slechts indirect geattesteerd. Waar in het vlaamse mnl. na *w*- een -*e*- vaak tot *eu*, geschreven -*ue*-, dan wel -*o*-, wordt gerond, blijft het problematisch dat in hetzelfde gebied een geronde klank ook na *w*- zou ontronden. Het naast elkaar voorkomen van *woch* 'weg' [Gent, 1237], *woeghe* [Oudenburg, 1279], *wech* [Oudenburg, 1279] en *wueghe* [Oudenaarde, ca. 1300] laat toch toe, naast een uitspraak /*wex*/ voor *wech*, een uitspraak /*wəgə*/ voor *woeghe*, *wueghe* te reconstrueren, evenals bij de mnl. varianten voor *week*: tgo. *weken*, *woeke* [Brugge, 1277] en voor *gene*: [Grauw, 1260], tgo. *goene* [Brugge, 1266], *guene* [Brugge, 1278]. Vgl. nog het mnl. verbum *bewueghen* 'bewegen' Mak, *Ts.* 68 (1951) 187-191 en De Bo i.v.

Waar nu deze ronding zo sterk naar voren komt, lijkt het onwaarschijnlijk, dat juist geronde klanken *o* of *ø* in hetzelfde gebied en in dezelfde positie na *w*-, juist tot *e* zou ontronden. *Wenes*-, naast *wones*-, en *weuns*- lijkt mij derhalve eerder *wōnes*- dan *wenes*- te noteren, hoewel de laatste niet uitgesloten is.

Vergelijk ook, met volgende labiaal, (*sessen*)*tsouentich* [Helmond, 1476] en *zueuen* [Helmond, 1444-46] (Vangassen, *Hert. Brab.*).

Deze theoretische mogelijkheden tenslotte *bewijzen* niets in die zin, dat *wenes*- met *weghe*, *ghene* natuurlijk in eerste aanleg een /*e*/ schijnt te bevatten, waarbij voor *wenes*- kan blijven gelden dat het hier een ontronding betreft, cf. ook V. Haverbeke, *Brugge* p. 40 en 41.

2.3.1.3. *Weuns*-/*wuuns*-, umlaut of spontane palatalisatie

In verband met de verhouding *weuns*-/*wuuns* is ook de uitspraak van Kloeke, *Ts.* 55 (1936) p. 152 opmerkenswaard, nl. dat de *weuns*-vormen antikwiteiten zijn, "die slechts met grote moeite, en dan juist in de allerconservatiefste dorpen, opgedolven kunnen worden", terwijl hij zich moeilijk kan voorstellen "dat er oudheden van dezelfde soort [i.c. de brab. *wuuns*-vormen] in steden als Tilburg en 's Hertogenbosch open en bloot zouden liggen". Immers als hier sprake is van umlaut — we laten de zgn. spontane palatalisatie van het type *veugel*, *zeumer* even buiten beschouwing — en de vergelijkbare brab. vormen *gruun* < **groni*-, *zuut* < **swōti*-, *zuuken* < **sōkjan*- wijzen daarop, dan is voor de westelijke -*eu*-vormen dezelfde umlaut aan te nemen als

voor de oostelijke -uu-vormen, nl. de *i*-umlaut van lange *ō*. In het oosten is de daaruit ontstane *ū* umgelautet, in het westen, waar de overgang van *ō* > *ū* veel later plaatsvond, de *ō*. Cf. voor de betrokken brab. vormen Weijnen, *Dialektgrenzen* p. 85, die de betreffende umlaut rond het jaar 1000 dateert.

Gysseling, *Voc. systeem*, p. 300, die in *wenes*-[Grauw, 1260] een ontronde umlaut ziet, dateert het begin van deze umlaut op lange vokaal reeds in de 8^e eeuw, mede op grond van de — in het schrift zichtbare — noteringen van ontronde umlauts-producten in de dialecten met sterk ingweoonse inslag: bijv. fri. *Hredgaerus*[793 kop. 10^e e.] < **brōpi*-, holl. *Suetan* [9^e e. kop. eind 11^e e.] < **swōtjōn*-, nu *Zwieten* onder Zoeterwoude. In beide gevallen evenwel lijken de *weuns*- en *wuuns*-vormen even oud.

Nu blijven deze westelijke umlautsgevallen een probleem in die zin, dat in het uiterste westen van ons taalgebied wel eens vormen met palatale vokaal voorkomen, zonder dat een conditionerende faktor (i.c. een *i* of *j*) in de volgende syllabe aanwezig was. Men spreekt in dit geval van spontane palatalisatie cf. *veugel*, *zeumer*, *zeune*.

De vraag moet nu beantwoord worden of we in het geval van *weunsdag* met het één (umlaut), dan wel met het ander (spontane palatalisatie) te doen hebben.

Daartoe kan wellicht het beste een vergelijkbare situatie onder de loep genomen worden, om te zien of de argumenten die daar gebruikt en gewogen zijn ook hier van toepassing zijn.

In 1938 schreef C. Vereecken haar bekende opstel Van "slut-ila" naar "sleutel". Umlaut en Spontane Palatalisering op Nederlands Taalgebied (*HCTD* 12 (1938) p. 33-100). Hierin meent zij, dat het in de moderne dialecten optredende woord *sleutel* langs tweeërlei weg ontstaan moet zijn, t.w. 1. een oostelijk *sleutel* dat ontstaan zou zijn uit een vóórmnl. *slotil*- dat door umlaut: *slōtəl* en rekking: *sløtel* levert, en 2. een westelijk *sleutel* uit vóórmnl. *slotil*, dat door rekking: *slo-təl* en "spontane palatalisering" *sløtel* oplevert. Dit laatste is natuurlijk geen verklaring maar een benoeming van het verschijnsel. Tenslotte concludeert Vereecken dat de *ø* in het westen heel wat jonger dan die in het oosten is.

Allereerst moet worden opgemerkt, dat Vereecken uitgaat van vóórmnl. *o* in plaats van *u*: "We gaan uit van een grondvorm met **o*, in plaats van met *u*. De Ogerm. *u* ging in de afzonderlijke Westgerm. dialecten veelvuldig in *o* over, wat voor ons gebied nog bewezen wordt door het feit dat Ogerm. *u* in open silbe gerekt werd als *o*-(p. 62)". Dat dit bewijs niet opgaat is gemakkelijk aan te tonen aan vormen als *schepen*, *leden*, *smeden*, die dan een vóórmnl. **schep*, **led*, **smed* zouden veronderstellen.

Ter staving van haar betoog m.b.t. *sleutel* heeft Vereecken tevens de woorden *koning*, *vogel*, *zoon*, *wonen*, *molen*, *mogen*, *schotel* en *boter* aangehaald, die alle met *eu* zowel als met *o* in de dialecten voorkomen. Nu hebben de aangehaalde woorden een geheel verschillende oorsprong en het lijkt me dan ook onjuist, de conclusies die uit deze groep getrokken kunnen worden van toepassing te verklaren op ieder lid afzonderlijk.

Daarbij verklaart Vereecken, dat zij de woorden die wat hun bouw betreft wel met *sleutel* te vergelijken zijn (*beugel*, *euvel*, *kreupel*) buiten beschouwing gelaten heeft, omdat daarvan geen dialectmateriaal voorhanden was (p. 6). Van de wel vergeleken

woorden was in het geval van *zoon*, *wonen*, *molen*, *mogen* en *schotel* het materiaal blijkens de kaarten ook niet overvloedig. Het materiaal, dat nu ter discussie staat, is te splitsen in drie groepen:

- a) wel umlautsfactor, nnl. vorm heeft *eu*, dial. *o*
- b) wel umlautsfactor, nnl. vorm heeft *ō*, dial. *eu*
- c) geen umlautsfactor, nnl. vorm heeft *ō*, dial. *eu*

Tot groep a) behoren; *sleutel*, *beugel*, *euvel*, *kreupel*. Tot groep b) behoren: *koning*, *molen*, *wonen* (indien < **wunja*-), *schotel* (indien < **skutila*). Tot groep c) behoren *vogel/veugel*; *zoon/zeun(e)*; *zomer/zeumer*. Omdat groep c) nu met *eu*-vokalisme geattesteerd is in het gebied waar *sleutel* (dat als enige uit groep a) in het onderzoek is betrokken) geattesteerd is, concludeert Vereecken, dat ook in dit geval wel van spontane palatalisering sprake zal zijn.

Ik kan het daarmee niet eens zijn. Zowel *beugel* (< **bug-ila*-), als *kreupel* (< **krup-ila*-), als *euvel* (< **ub-ila*-) hebben een umlautsfactor en leveren dus regelmatig vormen met *eu* op. In de ontrondingsgebieden verschijnen zij als *crepel*, *evel*. Nu zijn deze ontrondingen al zeer oud (*crepel* Brugge 1284; *euel* Gent 1236) en in feite al in de 10^e eeuw geattesteerd (*Crumbrigha*, Gent 960). Daarbij veronderstellen ontronde vormen noodzakelijkerwijze geronde vormen, zodat de vormen met *o* ouder moeten zijn dan resp. 1284 (*crepel*) en 1236 (*euel*). Wanneer nu deze geronde vormen hun *eu* via rekking uit *ʌ* door umlaut van *u* gekregen hebben, past alles chronologisch in elkaar. Bij de door Vereecken voorgestane spontane palatalisering stuiten we op het probleem, dat deze tussen de rekking in open syllabe en de ontronding ingeperst zit. Mogelijk lijkt dus of **ubil*- > *ʌvəl* (umlaut) > *ivəl* (ontronding) > *ēvəl* (rekking in open syllabe) of **ubil*- > *ʌvəl* (umlaut) > *øvəl* (rekking in open syllabe) > *ēvəl* (ontronding), maar een figuur met spontane palatalisering is onmogelijk omdat de rekking in open syllabe pas in de 12^e-13^e eeuw plaatsvond (Vereecken, a.w. p. 2), waarna dan nog, vóór de ontronding die in de vroege 13^e eeuw zijn beslag al had, de palatalisering zou moeten zijn opgetreden. Zij moet dan behalve spontaan ook razendsnel zijn geweest.

Ik zie dan ook geen enkele reden om de gevallen die regelmatig verklaard kunnen worden, ook niet regelmatig te verklaren. Dan zijn in het AB groep a) en groep c) regelmatig, in de dialecten groep b).

Een verklaring dient alleen gezocht te worden voor de onregelmatige vormen. Als gezegd is spontane palatalisering geen verklaring.

Hoewel een vorm als *wenes*- (Grauw 1260) erop wijst dat ontronding heeft plaatsgevonden en derhalve ook umlaut, waarmee voor de onderhavige kwestie de kous af zou zijn, wil ik toch een poging doen om de gevallen van spontane palatalisering wat toe te lichten.

Ik zou daarbij willen verwijzen naar de behandeling van wgerm. *ai* in onze gewesten, die zoals bekend, in het zgn. ABN als *ee* verschijnt, behalve voor *i* of *j* in de volgende syllabe. Nu zijn er dialecten (en precies die waaruit ook ons *crepel* en *evel* stamden), waarin die laatste beperking niet geldt, waar, m.a.w., wgerm. *ai* steeds *ee* oplevert: (w)vla. *clene*, *rene*, *Vereecken*.

Naar mijn idee is dit type regelveralgemening ook opgetreden bij de behandeling

van wgerm. *u* in open syllabe, waar ook al of niet *i* of *j* in de volgende syllabe stond. Men vergelijkte:

wgerm.	zgn.ABN	(w)vla.	wgerm.	zgn.ABN	(w)vla.
<i>ai + i/j</i>	<i>ei</i>	<i>ee</i>	<i>u + i/j</i>	<i>eu</i>	<i>eu</i>
<i>ai elders</i>	<i>ee</i>	<i>ee</i>	<i>u elders</i>	<i>ō</i>	<i>eu</i>

Het zij nadrukkelijk gesteld dat het hier een proces betreft, dat in verschillende gebieden op verschillende schaal is opgetreden.

Voeg daarbij de mogelijkheid, dat in sommige gevallen eerst nog syncope is opgetreden, zodat ook vormen met korte vokaal ontstonden *scottel* (< **skotl* < **skutil*-), *slottel* (< **slotl* < **slutil*-) en men heeft alle ingrediënten, voor verschillende Ausgleichprocessen, waarop tenslotte de verdeling van *ō* en *eu* vormen in de moderne dialecten en de standaardtaal berust.

Tenslotte blijft dan nog één zaak: moeten we *wenes- crepel-*, *evel* naast *wones-*, *cropel*, *ovel* en *wuenes- crepel*, *euvel* met *e* of met *ø* lezen?

Ik houd de laatste mogelijkheid open, maar ook het verschijnsel van de ontronding is niet te loochenen, zodat de hierboven aangevoerde argumenten tegen de zgn. spontane palatalisering voor deze laatste gevallen geldig blijven. Gevallen van ontronding van *ʌ* tot *i* staan in ieder geval borg voor hoge ouderdom en zijn niet voor misinterpretatie vatbaar.

De slotsom moet dan ook zijn dat "spontane palatalisering" een begeleidend verschijnsel van de umlaut is en dus niet spontaan, en dat voor de gevallen waarin een umlautsfactor aanwezig was ook umlaut moet worden aangenomen. Westelijk *weunes-* en var. gaat dan ook, na umlaut, terug op **wōdines-*.

2.3.2. *g-varianten*

De vertegenwoordigers van de groep met *g-* anlautende varianten komen voornamelijk in het oosten en zuidoosten van ons taalgebied voor. Langs de zuidgrens is hun verspreidingsgebied het breedst en komen zij m.u.v. Westvlaanderen in alle regio's voor (zie kaart 6).

De groep onderscheidt zich op drie punten van de in de voorgaande paragrafen behandelde vormen: 1) de *g*-anlaut, 2) het behoud van intervokalische *-d-* vooral aan de oostrand van het verspreidingsgebied 3) het ontbreken van umlaut. Vooral dit laatste is opvallend daar in westelijker varianten juist wel umlautsgevallen bekend zijn: *wuuns-*, *weuns-*.

Te Oudenaarde zijn vroege spellingen met *-oi-*, type *goinsdach*, bekend. Volgens Hoebeke, *Oudenaarde*, p. 161 is het maar zeer de vraag of *oi* hier de waarde van [o] heeft. *Goinsdach* is dan nl. het enige voorbeeld met de grafie *oi* voor wgerm. *ō* (p. 148). Daarnaast zijn wel spellingen met *oi* voor *ō* < wgerm. *au* bekend. Het kan betekenen dat de beide *ō*'s te Oudenaarde verward werden, hoewel *goinsdach* dan het enige voorbeeld is, dat daarvan blijk geeft, het kan ook betekenen, dat *oi* hier de verkorting noteert van /o:j/, dat ontstaan is uit **gōdines-* > **gōdēnēs-* **gōdens-* > **gōjens-* > **gōins-*

> *goins-. Vergelijk nog *goeinstag* te Opdorp, E. Blanquaert, *NTg.*, *De Voosynr.* (1953) p. 23. Het resultaat is dan geen umlautsproduct *eu*. Hierbij sluit de observatie van Hoebeke, *o.c.* p. 161 aan, nl. dat het gebruik van *oi* en *oy* te Oudenaarde normaal is geweest ter aanduiding van diftongen (*ui*² en *ooi*) en in de aan het frans ontleende woorden, als *devoir*, *crois*.

Een vorm met umlaut wordt wel opgegeven voor Hasselt: *γanzdāx* (Grootaers en Grauls, *Hasselts Dial.* p. 116).

Wat de anlaut betreft zijn verschillende gissingen gemaakt. Frings-Niessen, *IF* 45 (1927) p. 304 menen: "Die wiederholt bezweifelte Einheitlichkeit von *wōdanesdag* und *gudensdag* stellt unsere Karte (een vereenvoudigde versie is hier als kaart 8 opgenomen) ausser Zweifel. Nur der Anlaut macht Schwierigkeiten . . . Aber er braucht schliesslich ebensowenig zu überraschen wie der *gvalterus* Trier 1172, *galterus* Mosel 1183. . . . *gudenesberg* 1131 statt *wodenesberg* 'Godesberg' 947. 974. Es sind gelehrt-romanisierende Bildungen, die in den Fällen von *gudensdag* und *Godesberg* volkstümlich würden."

Deze laatste stelling lijkt me niet helemaal juist. Er is nl. een duidelijk verschil tussen het romaniseren, d.w.z. aan de romaanse schrijfwijze aanpassen, van een germaans toponymisch of antroponimisch element (cf. *gwilhelmus*, [Amsterdam, 1454]), en het vertalen van een germaans woord in het latijn.

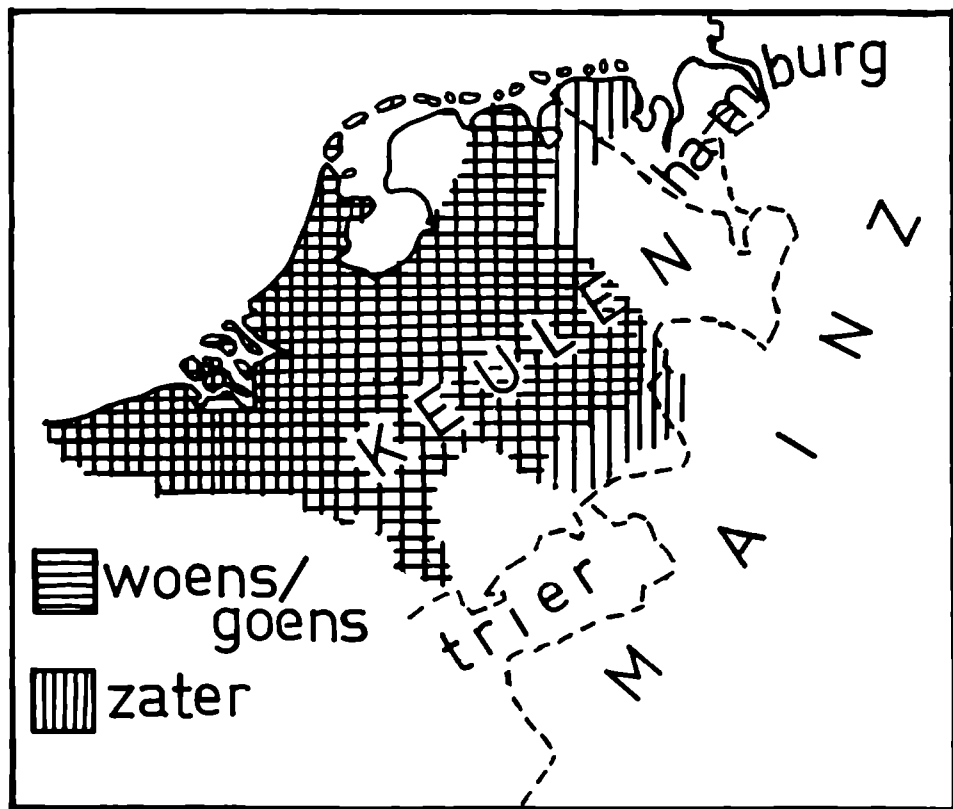
Bij *wodanesberg* is het eerste gebeurd, immers hiervoor bestond geen latijns (romaans) woord, maar voor *wōdinesdag* lijkt me dit zeer onwaarschijnlijk omdat hiervoor het latijns *Mercurii dies* bestaat. Men vergelijk de naam van het tegenwoordig Eindhovense stadsdeel Woensel: *Gunsela* 1107, kop. midden 13^e.; *Gunsella* 1161.

Wanneer dit *wōnsele* (< **wōdines-lauha*-) aan een latijnse context moet worden aangepast verdwijnt de on-latijnse *w* en krijgt het de uitgang van een der bekende declinatieklassen: *gunsela*. Voor *wodenesberg* bestaan twee mogelijkheden 1) het vertaalbare deel vertalen en de rest romaniseren: (*in*) *guodanes monte* ca. 800, Förstemann, *Namenbuch* 2 p. 1417. 2) het geheel romaniseren: *gudenesberg* (met latijnse *u* voor de ohd. uit *ō* ontstane *uo*). Waar evenwel in de vorm van *mercurii dies* een kant en klaar latijns equivalent voorhanden is, lijkt elke romanisering overbodig.

Ook de plaatsnaam *Woensdrecht* indien < **wōdines-drabti*- 1250 *Gunsdrecht*, 1298 *Wonesdrecht*, *Ghonesdrecht* is in dit verband interessant. Enerzijds vermeldt J. van Loon, *Watern.*, p. 31 dat de plaatselijke uitspraak tot voor kort "woonsdrecht" luidde, met sterke nasalering, precies als in "woonsdag" voor woensdag, wat een argument zou kunnen leveren voor de theorie dat de westelijke *-eu-* in *weunsdag* op umlaut van *ō* teruggaat, anderzijds zou deze identieke situatie licht kunnen werpen op de etymologie, wanneer in beide woorden — van oudsher ? — hetzelfde element werd gevoeld.

De Vries, *Ts.* 48 (1929) p. 182, wijst de verklaring van de *g-* als romanisering van Frings-Niessen, zonder verdere argumentatie van de hand. Hij ziet de *g-* i.p.v. *w-* eerder "als een middel om den naam zijn heidensch karakter te ontnemen". Ook Heeroma, *Ts.* 56 (1937) p. 257 geeft er de voorkeur aan de *g-* als "een soort

KAART 8

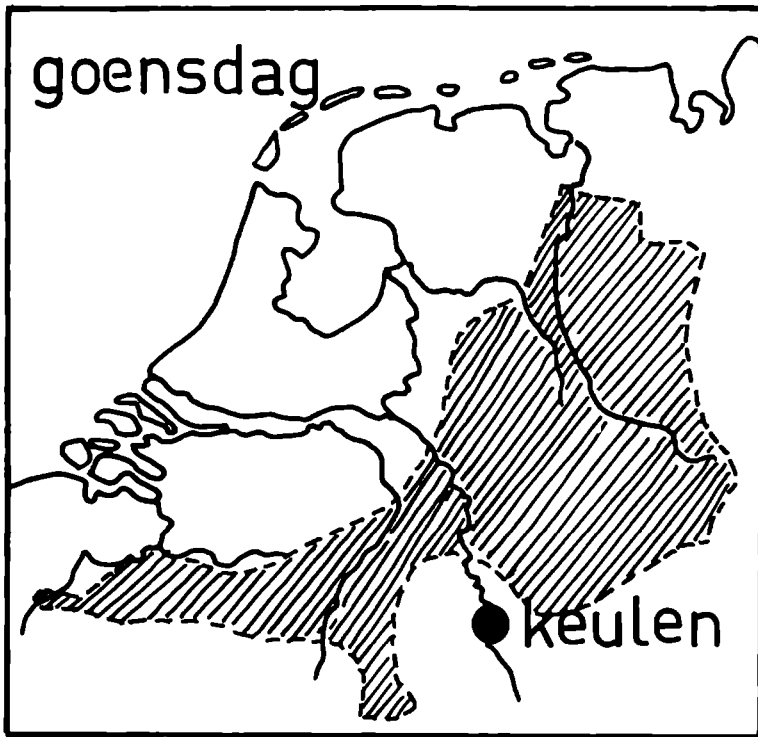
naar frings if 45(1927)na p.286

verkristelijking" te beschouwen. In de dialecten, waar door metathese (*wondes-*) of door *d-* deletie (*woen(s)-*) de directe verbinding met **Wōden* (of heeft toch ooit een **Woen* bestaan ?) verbroken was, was een verdere verchristelijking niet meer nodig. Inderdaad lijkt invloed van *god* en/of *goed* een reële mogelijkheid om de *g-* anlaut te verklaren in de vormen, waarin de *-d-* niet gesyncopeerd werd: *gudes-*, *gudis-*, *godens-* enz.

De kaart van Frings-Niessen (zie kaart 8) toont het gehele verspreidingsgebied van *woensdag* in het Nederlandse en Duitse taalgebied. In de zuidelijke en oostelijke helft is de variant *go(d)ensdag* thuis. Frings-Niessen, *IF* 45 (1927) p. 203, nemen aan dat de vorm *go(d)ensdag* vanuit Keulen, althans binnen het gebied van het bisdom Keulen, is verspreid en dat derhalve Keulen de haard van deze vernieuwing is.

Heeroma, *Ts.* 58 (1939) p. 207, spreekt van "de keulse vernieuwing *goensdag*" en, *ib.* p. 208, van "verschijnselen die we waarschijnlijk wel "Keuls" mogen noemen."

KAART 9

naar heeroma ts 56(1937)
p. 258

Twee jaar tevoren had Heeroma (*Ts* 56(1937) p. 258) een kaartje laten afdrukken met het verspreidingsgebied van *goensdag* (hier als kaart 9 vereenvoudigd weergegeven)

Opvallend hier en op de kaart van Frings (zie kaart 8) is, dat Keulen zelf en de naaste omgeving *goensdag* niet kennen. Er moet dus reeds zeer vroeg een tweede Keulse expansie zijn geweest, van betrekkelijk geringe omvang om in en rond Keulen *mittwoch* ingang te doen vinden.

De merkwaardige vorm van het verspreidingsgebied van *goensdag* brengt Heeroma ertoe om hiernaast nog een secundaire Limburgse expansie aan te nemen (*Ts* 56(1937) p. 259), om de tot ver westelijk reikende verspreiding van deze variant langs de taalgrens te verklaren. Ook hier wrekt zich echter weer het feit, dat hij aan de hand van een kaart met modern materiaal conclusies trekt t.a.v. de middeleeuwse ontwikkelingen, zonder de taalfeiten uit die periode erbij te betrekken. We hebben immers twee concurrerende vormen, *woensdag* en *goensdag*, waarvan de eerste

duidelijk aan de winnende kant is en in 1937 de standaardvorm is. Wanneer Heeroma nu opmerkt: "ook in het Westen vertoont het *Goensdag*-gebied een merkwaardige figuur" bestaat de merkwaardigheid hierin, dat langs de (taal)grenzen *goensdag* verder is opgedrongen dan in het centrum van het taalgebied.

Heeroma ziet hier geheel voorbij aan de toch zo voor de hand liggende mogelijkheid, dat juist in het centrum de standaardvorm *woensdag* sinds de middeleeuwen veld heeft gewonnen, en dat de *goensdag*-stroken langs de grens in feite de relictten zijn van een eertijds groter massief. Men kan hierbij denken aan het feit dat Gelre moest kiezen tussen de Hollands-Utrechtse *w*-vormen en de Westfaalse *g*-vorm, waarbij de staatkundige oriëntatie op het Westen ook in de taal en de orthografie tot uitdrukking kwam. De verdringing van *goens*- lijkt mij een geleidelijk van Holland en Utrecht uitgaand proces te zijn geweest, dat eerst de Betuwe en de rest van Gelderland, vervolgens Oost-Brabant, Limburg en Twente aangreep. Dit laatste vooral ook en met name d.m.v. de "hollandse" schrijftaal. En inderdaad blijkt uit kaart 5 dat dit ook de ware toedracht kan zijn geweest. Hiermee is dan meteen verklaard waarom "de Keulse *Goensdag*-expansie zich zo weinig van de "natuurlijke" Rijnweg heeft aangetrokken" (p. 259). Want *goensdag* is langs de Rijn wel degelijk geattesteerd: *goedensdages* [Nijmegen, 1402], *guensdach* [Arnhem, 1532]. In de Rekeningen van Nijmegen, vanaf 1302, is de spelling met *g*- zeker zo frequent als die met *w*. En daar Nijmegen i.t.t. de situatie die op Heeroma's kaart in beeld is gebracht wel degelijk tot het *goensdag*-gebied blijkt te horen, is het ook waarschijnlijk dat de noordwestelijke Nederrijn die vorm kende, zodat Heeroma's uitspraak dat "bij *Goensdag* die Keulse expansie het land van Kleef zelfs nauwelijks bereikt had" evenmin met de feiten strookt. Ook de andere conclusies van Heeroma ("beroert Toxandria bijna niet"; "hier ontbreekt de IJsseltop ten enenmale" (p. 259)) zijn in het licht van het historische kaartbeeld niet langer houdbaar.

2.3.2.1. *goens-* in de diaspora

Toch blijven er nog een aantal merkwaardige punten over: 1) het *4x* in vroege Hollandse oorkonden optredende *goensdag*: *scoensdachs* [1268]; *scoensdachs* [1268]; *sconsdags* [1268]; *goensdaghes* [1282]. 2) *scoendhages* [Saaftinge, 1279] (*Corpus*). Verder uit het *MNW* i.v. *goedensdag*: 3) *goendach* [Gent, 1336-39] uit de *Rek. v. Gent* ed. Vuylsteke 1874, I, 317 en 320. 4) *godesdags* uit Merlants *Alexanders Geesten* uitg. Franck, 1882, IV, 403, [ca. 1350], in de *Bouwstoffen* Vlaams genoemd. 5) *goed-*, *goedis*-, *godesdagh* uit Zeeland [ca. 1408] geciteerd naar de *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis inz. van Zeeuwsch-Vlaanderen* IV (1859) pp. 293-305.

Vooreerst mag het opmerkelijk heten dat geen van deze opgaven, hoewel zij reeds uit Van den Bergh, *Oorkondenb. van Holl. en Zeel.* II, 78-79 nr. 174; 79 nr. 175 en uit het *MNW* en de daar geciteerde uitgaven bekend konden zijn, door Frings-Niessen en Heeroma worden genoemd. Ook de Hollandse oorkonde van 23 dec. 1282 was in 1927 gepubliceerd (zie *Corpus* I, p. 698).

Toch zijn zij voor de beoordeling van verhouding *woens-/goens-* niet zonder belang.

Over de 2 Hollandse oorkonden van 1268 (van de tweede zijn twee originelen

bewaard) kan worden opgemerkt dat zij — in het hollands — geschreven zijn te Brugge. De taal is ook niet specifiek Brugs: *alle den ghenen* tgo. Brugs *olle den ghenen*; *si* (pers.vmnv. 3^e pers. vrl. enk.) tgo. Brugs *so(e)*, *ofte* tgo. Brugs *iof*. Bovendien zou *goensdag* evenmin te Brugge passen als in Holland. Daarentegen lijken *vp* en *vm* toch op een westelijke herkomst te wijzen.

In de oorkonde van 1282 wijst *selen* i.p.v. *sullen* meer in brabantse richting. In dit verband zij op het Testament van Gerard van Wateringen (*Corpus* nr. 414) gewezen [1282], dat hoewel hollands van taal, tal van zuidoostelijke kenmerken (holl. *sel*, brab. *selen*, *bruder*, limb. *ich* 'ik'; *och* 'ook'; *gichte* 'gift') bevat. Als deze veronderstelling van mogelijk brabantse of eerder limburgse invloed juist is, zou daarmee ook de waarde van deze *goensdag*-attestaties sterk verminderen. Het lijkt daarom het beste ze verder buiten beschouwing te laten.

Anders ligt het met de te Saaftinge, 1279, opgetekende vorm *scoendhages*. De betreffende oorkonde (*Corpus* nr. 251) behelst een gift van Goederen aan de St. Pietersabdij te Gent. We merken op, dat hier, zowel als in Gent [1336-9], (*MNW* II 2026) de spelling *goen-dach*, zonder *-s-* overgeleverd is, en dat beide liggen in het gebied waar de variant *woen-dach*, voorkomt. Ook het ontbreken van de *-d-* wijst op de westelijke rand van het *goensdach*-gebied. Het is derhalve heel wel mogelijk, dat beide vormen uit het noorden van Vlaanderen authentiek zijn. Aldus zou *goensdach* toch veel westelijker voorgekomen zijn dan Frings, Heeroma en Kloeke meenden, zij het als zeldzamere variant.

De "zeeuwse" vormen tenslotte stammen uit een huishoudboekje uit 1407, waarover F. Nagtglas in bovengenoemde *Bijdragen* een verhandeling schreef. De taal van dit "Huishoudboekje der vrouwe van WESEMALE, tijdens haar verblijf te Falais, in Luikerland, in 1407 en 1408 gehouden" is die van het aangrenzende Nederlands, met name limburgs (*sieven* 'zeven'; *gesant* 'gezonden'; *smoenendaegs* 'des maandags'). Falais was een heerlijkheid aan de Mehaigne niet ver van Hannuit (Hannut).

Van de vijf groepen op het eerste gezicht buiten het aaneengesloten *goensdag*-gebied opgetekende met *g*-anlautende vormen, bleek de eerste groep niet precies te lokaliseren. Groep 2 en 3 pasten wegens de markante *s*-deletie bij het in Noordoostvlaanderen parallel gevormde *woendag*. Mogelijk zijn dit de laatste, reeds zwak geattesteerde, uitlopers van het *goendag*-gebied. De vorm *godesdag* uit *Alexanders Geesten* is merkwaardig, niet omdat *goensdag* in Vlaanderen vreemd zou zijn, maar vanwege het behoud van de — vnl. oostelijke — intervokalische *-d-*. Men vergelijkte evenwel *godesdaghe* [Mechelen, 1412] (*Taxandria* NR. 36 (1964) p. 157). De bron van de vijfde groep tenslotte bleek in de *Bouwstoffen* slecht gedetermineerd. De aangehaalde vormen zijn limburgs en aldus voor het vaststellen van de westelijke grens van het verspreidingsgebied verder van ondergeschikt belang.

2.3.3. *woens-/goens-*

De gang van zaken lijkt als volgt te zijn geweest. Reeds vóór de *d*-synkope, bijv. in de 9^e-10^e eeuw treedt naast *wōdnesdag* een vorm *gōd(e)nesdag* op, als een verchristelijking waarbij aan *god* of *goed* gedacht werd. Daarnaast bleef *wōdnesdag*

bestaan. Holland en Westvlaanderen lijken nauwelijks door deze nieuwe vorm beroerd, hoewel het niet onmogelijk is dat ook in Holland *goens-* voorkwam. Na de — vooral westelijke *-d-* syncope ontstond een gebied met *woens-/goens-* en een gebied met *wōd(e)nes-/gōdenes-*. In het eerste lijkt *woens-* te hebben doorgezet en heeft *goens-* nauwelijks voet aan de grond gekregen, alleen aan de oostelijke, door het aangrenzende *goe(de)ns-*gebied beschermde, rand kon *goens-* zich handhaven. In het oostelijke gebied lijkt aanvankelijk *godens-* de alleenheerschappij te veroveren. In de 13^e eeuw zijn oostelijke *w-*vormen onbekend (kaart 5). Dan begint van het westen uit de *w-*vorm terrein te veroveren. In de 15^e-16^e eeuw zijn in de stadsrekeningen en officiële stukken vrijwel overal naast de *godens-* ook *woens-* vormen bekend. (zie kaart 6). In de 20^e eeuw is ook in de dialecten het *g-*gebied sterk teruggedrongen (zie kaart 9), uiteraard is hier *woensdag* in de plaats gekomen. In Duitsland wordt *Mittwoch* ingevoerd. Dit is in en om Keulen, als uitstralingshaard van hoogduitse vormen, begonnen (zie kaart 8).

De westelijke begrenzing van het *goens-*gebied loopt in de 13^e eeuw midden door Oostvlaanderen naar het noorden tot aan de Westerschelde. Men mag op grond van de gegevens uit de 14^e en 15^e eeuw concluderen dat ook in Noord Brabant, misschien met uitzondering van het uiterste westen *goens-*vormen voorkwamen. In veel kanselarijen ziet men de *goens-* en *woens-* periode elkaar afwisselen, bijv. ex Vangassen, *Hert. Brab.*: 's-Hertogenbosch: *woens-* en var. 1335, 1368, 1399, 1412, 1480; *goens-* 1389, 1478; Mechelen; *woens-* 1304, 1309, 1315, 1320, 1330, 1348, 1386, 1390, 1396, 1402, 1409, 1417, *goens-* 1417, 1435, 1446, 1451, 1491, 1499. Na de laatste groep komen weer *woens-* opgaven voor: 1499, 1502, 1510. De onderlinge verhouding van de verschillende hoofd- en subvarianten van *woensdag* is uitgezet op schema 3. Voor de met *g-*anlautende vormen is een soortgelijke boom op te stellen (schema 4).

Ook bij de vormen in schema 4 zien we in principe dezelfde fonetische verschijnselen diftongering/monoftongering, metathese, *d-*deletie dan wel assimilatie, verkorting en synkope van de *-e-*.

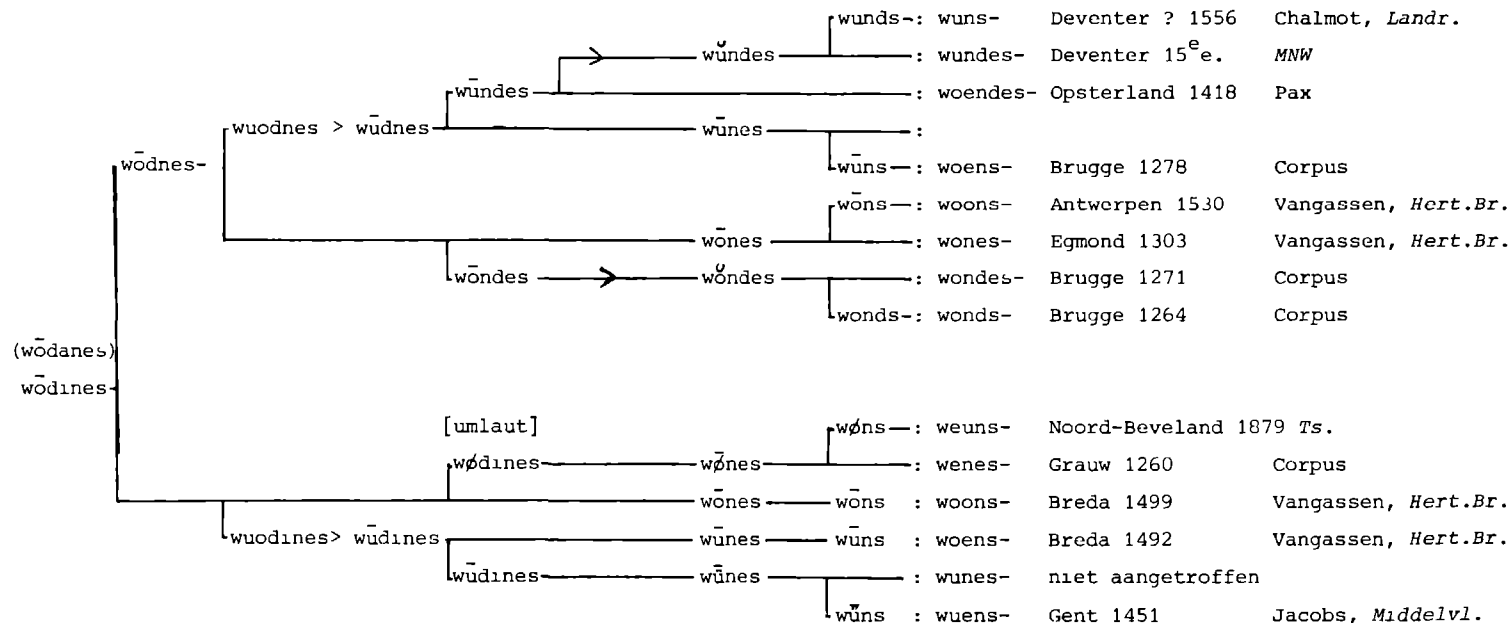
2.4. Overige vormen

Evenals bij *dinsdag* zijn ook hier een aantal vormen die enige bijzonderheid vertonen: *scoms-* [Geraardsbergen, 1287]; *scoing-* [[Oudenaarde, 1293 en 1294]; *wn-* [Brugge, 1297]; *boens-* [Helmond, 1553]. De laatste vorm naar Vangassen, *Hert. Brab.*

scoms- cf. de hiervoor onder 1.7. in verband met *disem-* aangehaalde vormen. Mogelijk is een verschrijving voor *scoins-* dat te Oudenaarde geattesteerd is. Vergelijk ook *goins-* [Tienen, 1500] en het te Brussel opgetekende *sgoins-* [1542-43]. Naast *woms-* (MNW IX, 2746) staat ook *woins-* ['s-Hertogenbosch 1399] (Vangassen, *Hert. Brab.*).

scoing-: enerzijds kan deze vorm gezien worden als een velarisering van de *n* in *s-goen-dags*, zo Hoebeke, *Oudenaarde* p. 522, die nog de vorm *swongedaech* [Oudenaarde, 1331] aanhaalt, anderzijds kan de *-g-* hier ook een geassibileerde *z* noteren. Men vergelijk bijv. *dsdijs-* [Mechelen, 1428-29] naast *dgdoender-* [Brussel,

[metathese + >
verkortingen]

Schema 3

Schema 4

1320], geciteerd naar resp. Vangassen, *Hert. Brab.* en Van Loey, *ZWB*. Hier lijkt de -g- een /z/ dan wel /ž/ te noteren, cf. Van Loey, *Mnl. Spr* 7. II par. 116 opm. 1. Parallel hieraan wordt wel -ch- gespeld voor -s-, kennelijk met de waarde /š/: *derchere* 'dorser' [Brussel, 1277]. Zie evenwel ook de opmerking over de fonetische bijverschijnselen van de groep [nsd] onder 2.3.1.1.

wn-: voor de spelling vergelijk *wdhangende* (uut-), *wl* (vul), *wlle* (wulle) *wlfs* (wulfs), *wllelmus* (wullelmus) *wrcelaer* (Vorselaar), *wrden* (worden); *wrgenumt* (vorgenumt) *wrmhout* (Wormhout), *wstaes* (Eustaes), *wt* (uut), *wwere* (vuvere) alle uit het *Corpus*, waar *w* de waarde heeft van een lange *u*, dan wel *wo-*, *wu-* of *vo-*, *vu-*. Het lijkt het meest aannemelijk hier *wn-* als *won-* te lezen, een vorm die te Brugge enige malen geattesteerd is.

boens-: lijkt een op zichzelfstaande spelling voor *ghoens-*, hetzij als schrijffout op te vatten, hetzij als notatie voor een sterk spirantische stemhebbende dorsale fricatief.

2.5. Samenstellingen

Met de varianten van *dinsdag* heb ik in het materiaal geen enkele samenstelling aangetroffen. Ook voor *woensdag* was de oogst gering. Niettemin bleek hier toch een tweetal voorhanden 1) *aswoensdag* en 2) *schortelwoensdag*. In het *Corpus* komt alleen voor: *ascewons-* [Watervliet, 1297]; alle andere plaatsen kwamen uit de andere bronnen. Het verspreidingsgebied reikt van Groningen *asschelwons-* [1526/27] (Blok, *Rek. Groningen*) tot Brussel *asch goens-* [1604] (*Ordinancie Brabant*) en van Didam *asghel wones-* [1494] (Sloet, *Geld. Markerechten*) tot Watervliet *ascewons-* [1297] (*Corpus*).

Schortelwoensdag d.i. de woensdag in de goede week, woensdag voor Pasen, is, als gezegd, voor 1300 niet geattesteerd.

Het komt voor in verschillende varianten *schortel-*, *schortelen-*, *schorsel-* en *schorten-cloeken-* de laatste aansluitend bij de in het *MNW* gegeven etymologie: "Van *schorten*, staken, tijdelijk doen ophouden . . . aldus genoemd naar het stilhouden of niet luiden der klokken." Het mnl. kent zowel *scorten* als *scorsen* in deze betekenis. Het woord is evenals *aswoensdag* over het hele taalgebied verspreid: *schortelwons-* [Groningen, 1526/27] (Blok, *Rek. Groningen*); *schortelen woens-* [Gouda, 1488] (Rollin-Meerkamp, *Rechtsbr. Gouda*); *schorten-cloeken-woens-* [Brugge, 1684 ?] (*Lamentatie v. Male*); *scorttele guens-* [Nijmegen, 1543] (Kleyntjes-Sormani, *Rek. Nijmegen*). De verspreiding van deze samenstellingen over het taalgebied levert geen nieuwe gezichtspunten op ten aanzien van wat reeds voor simplicia vastgesteld kon worden. Slechts kan worden opgemerkt dat de oostelijke varianten *dingsel-*, *wonsel-*, dezelfde verhouding tot *dingse-*, *wonse-* vertonen, als het vnl. oostelijke *asscel-* tgo. *assce-* en *schortel-* tgo. *schorten-*

3. Slotbeschouwing

Het nieuw aangedragen materiaal, dat tegelijk een inzicht in de oudst bereikbare toestand mogelijk maakte, bleek vooral bij *dinsdag* onverwachte perspectieven te openen. Met name het 13^e-eeuwse kaartbeeld toont aan dat van een westelijk "ingweoons" *dijssendag* tgo. een continentaal *din(g)sdag* geen sprake was. Als consequentie hiervan kon *dijssen*- niet als de nasaallose ingweoonse variant **pīsan* < **piṅsa*- bij *piṅgisa*- cf. *Deo Marti Thincso* [ong. 200 n. Chr.] beschouwd worden.

Het ontbreken van de "normale" verdeling van vormen mét (oost) en zónder nasaal (west) bij dit woord, de aangehaalde argumenten van De Vries en de onwaarschijnlijkheid dat de germaanse Mars in Germania Inferior twee nagenoeg identieke bijnamen had, die eerst op de naar hem genoemde planeet, vervolgens op de naar de planeet genoemde dag zouden zijn overgegaan, deden mij besluiten de "oude" etymologie van Franck-Van Wijk te verwerpen.

Tevens bleek uit het materiaal dat het element *-en-* in *dijssen*- bezwaarlijk naar analogie van *son(nen)-* en *ma(e)n(en)-* verklaard kan worden.

Hierdoor was ook aan de etymologie van De Vries, die een oudste fase **dīs*- reconstrueert, de belangrijkste steun ontvallen.

De ontwikkeling van het woord **segisna*- 'zeis' in de laat-westgermaanse dialecten bleek vormen op te leveren die direkt met de verschillende varianten van *dinsdag* te vergelijken waren: *dins-*, *dings-*, *dīsen* naast *zeins*, *zinks*, *zeissen*. Mede op grond hiervan werd voor *dinsdag* een grondvorm **dīsna*- gereconstrueerd, die, wil men aan verband met **Tīwaz* vasthouden, beter als **dīwisna*- geschreven kan worden. De *d-* i.p.v. *t-* lijkt onder invloed van mnl. mnd. *dingedag* (en mogelijk ook van *-dag* en *donderdag*) te zijn overgenomen. De uitgang *-sna*- is een suffix dat in het germ. vaker aan (vooral) *s*-stammen gevoegd wordt: got. *blaiw*: *blaiwaznos*. Daarnaast treden ook in de namen van de germaanse goden paren op: ððr: ððinn, zodat naast **tīwaz* voor een bep. god ook **tīwisna*- gestaan kan hebben.

Bij *woensdag* bleek de oogst geringer. De meeste observaties zouden ook buiten het 13^e-eeuwse materiaal om gedaan kunnen zijn. Slechts het verspreidingsgebied van *goensdag* kon enigszins genuanceerd worden. Hieruit viel af te leiden dat de *goens*-vormen oorspronkelijk westelijker voorkwamen en in een gesloten geografisch gebied. Vooral vanuit Holland-Utrecht zijn ze door de wordende cultuurtaal, die *w*-vormen kende, teruggedrongen, waarbij met name het centrum snel werd veroverd. De gebieden langs de taalgrens, in het oosten gesteund door westfaalse *g*-vormen hielden het langst stand. Het kaartbeeld van Heeroma (zie kaart 9) geeft deze laatste toestand weer. Het moet daarnaast niet uitgesloten geacht worden, dat voor het gehele westgermaans een grondvorm **wōdines-daga*- is aan te nemen. Met het eng. *wednesday* corresponderende umlautsvormen zijn sporadisch in het westen van ons taalgebied geattesteerd: *Wenes*- [Grauw, 1260], misschien sommige van de opgetekende *wones*-vormen uit de 14^e eeuw, *wuen*- [Gent, 1451] en de door Kloeke aangehaalde vormen uit de enquête van 1879.

In de westgermaanse en oudnederlandse periode traden in beide gevallen een aantal

veranderingen op, met name de synkope van de zwakke middensyllabe, die in met de toenmalige distributieregels strijdige tautosyllabische foneemcombinaties uitmondde: **dīsn*-, **wōdn(e)s*- ook **thunr(e)s*-, hoewel *donrs*- zich tot 1400 in Maastricht handhaaft. Voor de oplossing van deze groepen bleken in alle gevallen dezelfde middelen, zij het niet met dezelfde intensiteit, gebruikt te zijn. 1) metathese: *dins*-, *wondes*-, *dorns*- 2) e-insertie: *dīsen*-, *wōdens*-, *donner*- 3) assimilatie: *dinen*- ?, *woens*-, *dorre*-. Mogelijk is aan *dinsdag* en *woensdag* door anlautswijziging het kennelijk heidense karakter van de betreffende vormen ontnomen: **tīsadag*- wordt *dīsendach*, **wōdensdag*- wordt *godensdach*. Als onderdeel van de reeks van de zeven namen voor de dagen van de week hebben de beide onderzochte woorden analogische invloed ondergaan van de andere vormen, zoals ook deze op hun beurt invloed van *dins*- en *woens*- ondergingen.

Hierbij zijn twee groepen te onderscheiden a) die op *-er*-. *donder*- en *zater*- en b) de overige. In groep b is de onderlinge beïnvloeding het grootst, maar deze strekt zich niettemin incidenteel ook over *donder*- uit.

Zo is onder invloed van het monosyllabisch begin van de reeks: *son*-, *maen*- ook een *woen*-, *frin*- ontstaan (in het *Corpus* komt de spelling met *-f*- nog frequent voor). Op *-e*- eindigt de reeks *sonne*-, *mane*-, *dinse*-, *wonse*-, *donre*-, *frine*-, en op *-nen*-. *sonen*-, *manen*-, *dinen*-, *woenen*-, *frinen*-. Onder invloed van *dins*-, *woens*- ontstond de reeks *sons*-, *maens*-, *dins*-, *woens*- *donrs*-, een reeks die ook een tweelettergrepige variant heeft: *sonnes*-, *manes*-, *dinghes*-, *wenes*-, *dunres*-. Al de bovengeciteerde vormen zijn inderdaad overgeleverd; de meeste stammen uit het *Corpus*.

Daarin zijn niet terug te vinden: *mane*- [Lummen, 1359] (Moors, *Oork. B.L.*) en *wonse*- [Doesburg, 1402] (Renting, *Stadsr. Doesburg*).

Compromisvormen lijken *donsres*- (*dins*- x *donres*-), tweemaal geattesteerd in het *Corpus* [Oostburg, 1290]; *dijsden*-, *deisden*- (*dijsen*-, *deisen*- x *donder*-), geattesteerd resp. in Vangassen, *Hert. Brab.*, [Mechelen, 1417-18] en Van Loey, *ZWB.*, [Ukkel, 1331]; *donsder*- (*dins*-, (*woens*-) x *donder*-) eveneens uit Van Loey, *ZWB.*, [Diest, 1448-49]; *gondens*- (*dins*- x *godens*- x *donder*-) uit Koreman, *Stadsr. Maastricht*, [Maastricht, 1399-1400].

Het is wellicht aan deze sterke onderlinge analogische invloeden te danken, dat het moderne Nederlands tenslotte is uitgekomen op het paar *dins*-, *woens*-. Immers de keuze tussen *dings*- en *dins*- zal uiteindelijk ten voordele van de laatste zijn beslist op grond van het feit dat zo de dentale nasaal in de hele reeks bewaard kan blijven: *zon*-, *maan*-, *dins*-, *woens*-, *donder*- en, binnen de groep *dins*-, *woens*- zal aan deze gelijke structuur de voorkeur zijn gegeven boven *dings*-, *woens*-. A priori zou bij een indeling in twee groepen: *zon*-, *maan*- enerzijds en *dings*-/*dins*-, *woens*- anderzijds, de tweede groep ook hebben kunnen uitmonden in *dings*-, *woengs*-, iets wat dialektisch wel is gebeurd, cf. *wōngsdag* te Warnsveld (Kloeke, *Ts.* 55 (1936) p. 151), maar dit werd voor de standaardtaal verhinderd, doordat op distributionele gronden de volgorde /u/ + /ŋ/ niet aanvaardbaar was. De strijd tussen *dings*-/*dins*- enerzijds en *dīsen*- anderzijds was reeds eerder beslecht: *dīsen*-, hoewel het sinds de 13^e eeuw nog aanmerkelijk naar het Westen is opgedrongen, bleef niettemin beperkt tot die dialecten, die in de

beslissende fase in de vorming van de standaardtaal wat onderbelicht zijn gebleven.

De laatste fase in de strijd om de hegemonie speelt zich af in de 19^e eeuw. Het *WNT* i.v. *dinsdag* citeert uit de *Gids* van 1864 nog de spelling *dings-* en voegt daar verderop ietwat spijtig aan toe: "Het wegvallen van de -g- in de jongere taal is kunstmatig bewerkt, aan de hand eener onjuiste etymologie." Ook het citaat uit het werk van H. Kern, dat de bijdrage over *dinsdag* inleidt geeft blijk van een zekere wrevel over het feit dat niet *dingsdag* algemene erkenning heeft ondervonden. Toch bestond dit gevoel ten onrechte: *dins-* is dan wel niet de oudste variant, maar wel de oudere en is hoe dan ook etymologisch net zo "mogelijk" als *dings-*. Bovendien past het beter in het rijtje.

Voor *woensdag* ligt de zaak iets gecompliceerder:

Het onderscheid tussen de gesynkopeerde en niet-gesynkopeerde vormen mondde in eerste aanleg uit in vormen met en vormen zonder umlaut. Waar de umlaut uiteindelijk slechts in de kuststrook kon optreden — blijkbaar vond hier de synkope veel later plaats, dan in het binnenland — was deze smalle strook niet bestand tegen het opdringende *woens-* massief. Van de drie varianten van de niet umgelautete vorm t.w. *wondes-*, *wōdens-* en *wōdnes-* vielen tenslotte de laatste twee door resp. -d-deletie en assimilatie samen. Door deze overmacht werd het lot van het toch al zwak geattesteerde *wondes-* bezegeld.

De vorm *go(d)ens-* tenslotte was thuis in het dialectgebied dat minder direkt betrokken bleek bij de vormingen van het latere zgn. ABN, zodat ook deze vorm niet heeft kunnen doorzetten. Evenals *dīsen-* blijft hij echter in de dialecten nog voortbestaan.

4. Bibliografie

4.1. Lijst van aangehaalde werken

Het betreft hier i.t.t. 4.2. uitsluitend werken die in de voorgaande pagina's (verkort) zijn aangehaald of tijdens de bewerking zijn geraadpleegd, terwijl 4.2. zich beperkt tot die werken waaruit het materiaal voor de kaarten is gehaald. Eerst wordt de auteur opgegeven, vervolgens de verkorte titel, voorzover die in de tekst voorkomt en tenslotte de complete titel.

a. tijdschriften, woordenboeken e.d.

Driem. Bl. NS: Driemaandelijke Bladen Nieuwe Serie, Zwolle (1949 —).

Taxandria N.R.: Taxandria Nieuwe Reeks, Antwerpen.

DWb. Neubearbeitung: Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Neubearbeitung, Leipzig 1977.

HCTD: Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie (1927 —).

IF: Indogermanische Forschungen, Strassburg 1892 ff, na 1918 Berlin.

MNW: Middelnederlandsch Woordenboek I-XI 's-Gravenhage 1885-1952.

NTg.: De Nieuwe Taalgids, Groningen (1907 —).

PBB: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*. Begründet von H. Paul und W. Braune, Halle (Saale).

Ts.: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, Leiden (1881 —).

WNT: *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Den Haag, enz. (1882 —).

Bosworth, J. and T.N. Toller, *An Anglo-Saxon Dictionary*, Oxford 1973 (= 1898); *Supplement* door Toller, T.N. en A. Campbell. Oxford 1972 (= 1921).

Der Grosse Duden. Etymologie. bearb. v. Günther Drosdowski, Mannheim 1963.

Franck-Van Wijk, = N. van Wijk, *Franck's Etymologisch woordenboek der Nederlandsche Taal*², 's-Gravenhage 1976 (= 1912). Met *Supplement* door C.B. van Haeringen, 's-Gravenhage 1976 (= 1936).

Kluge, F., *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*²⁰, bearb. v. W. Mitzka, Berlin 1967.

The Oxford Dictionary of English Etymology ed. by C.T. Onions e.a. Oxford 1969.

De Vries, J. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*², Leiden 1962.

De Vries, J. *Nederlands Etymologisch Woordenboek*. Leiden 1971.

b. (verkorte) boektitels.

<i>Lamentatie v. Male</i> =	<i>Lamentatie van Zegher van Male, behelzende wat datter aenmerkenswaardig geschiet is ten tijde van de geuserie ende de beeldstormerie binnen ende omtrent de Stadt van Brugghe</i> , uitgegeven door C. Carton, Gent 1859.
<i>Ordinancie Brabandt</i> =	<i>Ordinancie, styl ende maniere van procederen vanden souverainen raede van Brabandt ende landen van Overmaese</i> [1604], in <i>Placcaeten</i> enz. van Brabandt (zie 4.2. onder Brabant nr. 1)
<i>Pax</i> =	<i>Pax Groningana</i> . 204 oarkonden oer de <i>forbâlding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu</i> , uitg. door M.G. Oosterhout e.a. Groningen 1975.
<i>Reg. Guidonis</i> =	<i>Het zogenaamde register van Guy van Avesnes, Vorst-Bisschop van Utrecht (1301-1317)</i> . Met aansluitende stukken tot 1320 uitg. door Dr. P.W.A. Immink + en dr. A. Johanna Maris, Utrecht 1969.
<i>Blok, Rek. Groningen</i> =	Blok, P.J., <i>Rekeningen der Stad Groningen</i> , 's-Gravenhage 1896.
Braune, <i>Abd.Gr.</i> =	Braune, W., <i>Althochdeutsche Grammatik</i> ¹² , bearb. von Walther Mitzka, Tübingen 1967.
Brunner, <i>Alte. Gr.</i> =	Brunner, Kl., <i>Altenglische Grammatik</i> ³ , Tübingen, 1965.
—	Franck, J., <i>Alexanders Geesten</i> , Groningen, 1882.

Chalmot, <i>Landr.</i> =	Chalmot, J.A. de, <i>Landrecht van Averissel</i> , Kampen 1782.
Grootaers, <i>Hasseltsch</i> =	Grootaers, L. en C. Grauls, <i>Klankleer van het Hasseltsch Dialect</i> , Leuven 1930.
<i>Corpus</i> =	Gysseling, M., <i>Corpus van Middelnederlandse Teksten (tot en met het jaar 1300)</i> . Reeks I: Ambtelijke Bescheiden, 's-Gravenhage 1977.
—	dez. Proeve van een Oudnederlandse Grammatica, <i>Studia Germanica Gandensia</i> 3 (1961) p. 9-52 en <i>ib.</i> 6 (1964) p. 9-43.
Gysseling, <i>Voc. systeem</i> =	Hoofddijnen in de evolutie van het Nederlandse vocalensysteem, <i>HCTD</i> 49 (1975) p. 25-49.
V. Haverbeke, <i>Brugge</i> =	Haverbeke, P. van, <i>De 13de-eeuwse Middelnederlandse Oorkondentaal te Brugge en omgeving</i> , Gent 1955.
Hoebeke, <i>Oudenaarde</i> =	Hoebeke, M., <i>De Middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde</i> , Gent 1968.
—	Hofman, D. en F. Ranke, <i>Altnordisches Elementarbuch</i> ³ , Berlin 1967.
Jacobs, <i>Middelvl.</i> =	Jacobs, J., <i>Vergelijkende klank- en vormleer der Middelvlaamsche dialecten</i> . Gent, 1911.
Jacobs, <i>Westvl.</i> =	dez., <i>Het Westvlaamsch van de oudste tijden tot beden</i> , Groningen-Den Haag 1927.
Kluge, <i>Nom. St.</i> =	Kluge, F., <i>Nominale Stammbildungslehre der altgermanischen Dialekte</i> ³ , Halle 1926.
Koreman, <i>Stadsr. Maastricht</i> =	Koreman, J., <i>De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1450</i> , Assen 1968.
Kranzmayer, <i>Wochentage</i> =	Kranzmayer, E., <i>Die Namen der Wochentage in den Mundarten von Bayern und Oesterreich</i> , Wien u. München, 1929.
V.d. Laan, <i>Oork. Amsterdam</i> =	Laan, P.H.J. van der, <i>Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400</i> , Amsterdam 1975
V. Loey, <i>Mnl. Spr.</i> =	Loey, A. van <i>Middelnederlandse Spraakkunst</i> I. Vormleer ⁸ en II Klankleer ⁷ Groningen 1976.
V. Loey, <i>ZWB</i> =	dez. <i>Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw</i> , Tongeren 1937.
Schönfeld =	dez. <i>Schönfelds Historische Grammatica van het Nederlands</i> ⁸ , Zutphen 1970.
V. Loon, <i>G. Geld. Plac.</i> =	Loon, W. van, <i>Groot-Gelders Placaetboek</i> , Nijmegen 1701.
V. Loon, <i>Watern.</i> =	Loon, J. van, <i>Water en Waternamen in</i>

- Noord-Brabants Zuid-Westhoek, Amsterdam 1965.
- De Man, *Dial. Mat.* = Man, L. de, Dialectisch materiaal uit Oud-Leuvense bronnen, in: *Miscellanea J. Gessler* II, Deurne 1948.
- V.d. Meer, *Venloer Stadt-T.* = Meer S.G.W. vander, *Venloer Stadt-Texte*. 1320-1543. diss. Nijmegen 1949.
- Meid, W. en H. Krahe, *Germanische Sprachwissenschaft*⁷ Berlin 1969.
- Meillet, *Intr.* = Meillet, A., *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*⁸, Paris 1937.
- Moors, J., Luikse oorkonden uit de 14e eeuw, geschreven in het Nederlands, in: *Miscellanea J. Gessler* II Deurne 1948.
- Moors, *Oork.B.L.* = dez. *De oorkondentaal in Belgisch Limburg van circa 1350 tot 1400*, Tongeren 1952.
- Renting, *Stadsr. Doesburg* = Renting, R.A.D., *De stadsrekeningen van Doesburg betreffende de jaren 1400/1401 en 1402/1403*, Groningen 1964.
- Rollin, *Rechtsbr. Gouda* = Rollin, L.M.-de Couquerque en A. Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen der stad Gouda*, 's-Gravenhage 1917.
- Sloet, *Geld. Marker.* = Sloet, J.J.S., *Geldersche Markerechten* I, Den Haag 1911, II Den Haag 1913.
- S-K-S, *Rek. v. Nijmegen* = Schevichaven, H.D. van en J.C.J. Kleijntjens, *Rekeningen der stad Nijmegen I-IV*, Nijmegen 1910. Vanaf deel V-VIII voortgezet door J. Kleijntjens en L. Sormani, Nijmegen 1916-1919.
- Schmitt, L.E. ed., *Kurzer Grundriss der germanischen Philologie bis 1500*, Berlin 1970.
- Stampe, *Nat. Phon.* = Stampe, D., *A Dissertation on Natural Phonology*, Chicago 1973.
- Vangassen, *Hert. Br(ab).* = Vangassen, H., *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands; Hertogdom Brabant*, z.p. 1954.
- Vangassen, *Noordh. charters* = dez. *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands; Noordhollandse Charters*, z.p. 1964.
- De Vries, *Altg.Rel.Gesch.* = Vries, J. de, *Altgermanische Religionsgeschichte* I, Berlin u. Leipzig 1935; II Berlin 1957.
- Vuylsteke, *Rek. v. Gent* = Vuylsteke, J., *De rekeningen der stad Gent*, I (1336-1349) Gent 1874.

Weijnen, *Dialectgrenzen* =

Weijnen, A.A., *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant* (diss. Nijmegen), Fijnaart 1937.

Weijnen, *Ned. dial.* =

dez. *Nederlandse Dialectkunde*², Assen 1966.

4.2. Bronnenlijst

Hier zijn uitsluitend die werken opgegeven waaruit materiaal voor de kaarten is geput. Ze zijn gerangschikt naar de provinciale indeling van België en Nederland.

Werken die op meer dan een provincie betrekking hebben worden steeds met een verwijzing naar de belangrijkste vermelding opnieuw verantwoord.

Groningen:

1. Blok, P.J., *Rekeningen de Stad Groningen*, 's-Gravenhage 1896.
2. Blok, P.J., J.A. Feith, S. Gratama, J. Reitsma en C.P.L. Rutgers, *Oorkondenboek van Groningen en Drente*^{II}, Groningen 1899.
3. *Pax Groningana*, 204 oorkonden oer de forhålding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu, uitg. door M.G. Oosterhout e.a., Groningen 1975.

Friesland (Nederlandstalige oorkonden):

1. Zie Groningen nr. 3.

Drente:

1. Joosting, J.G.C. *Drentsch plakkaatboek* I, 1412-1623, Leiden 1912.
2. Zie Groningen nr. 2.

Overijssel:

1. Chalmot, J.A. de, *Landrecht van Averissel*², Kampen 1782.
2. Kern, H., Middeleeuwsche oorkonden uit Oldenzaal, in: *Ts.* 24 (1905) 245-260.
3. Meyer, G.M. de, *De Stadsrekeningen van Deventer* I, Groningen 1968-76.
4. Nanninga Uitterdijk, J., *De Kameraars- en Rentmeesters-rekeningen der stad Kampen van 1515-1540*, Kampen 1875.

Gelderland:

1. Loon, W. van, *Groot-Gelders Placaet-boeck*, Nijmegen 1701.
2. Pleyte, W., e.d. *Uddel en Uddeler Heegde*, Barneveld 1889.
3. Pleyte, W., e.d. *Meerveld en Meervelder Bosch*, Barneveld 1886.
4. Renting, R.A.D., *De stadsrekeningen van Doesburg betreffende de jaren 1400/1401 en 1402/1403*, Groningen 1964.
5. Schevichaven, H.F.J. van en J.C.J. Kleijntjens, *Rekeningen der stad Nijmegen I-IV*, Nijmegen 1910 voortgezet door J. Kleijntjens en L. Sormani, *Rekeningen der stad Nijmegen V-VIII*, Nijmegen, 1916-1919.

6. Slichtenhorst, A. van, *XIV. Boeken van de Geldersse geschiedenissen* ... Arnhem 1654.
7. J.J.S. Sloet, *Geldersche Markerechten* I, II Den Haag 1911 en 1913.

Utrecht:

1. *Mirakelboek Onser Liever Vrouwen t'Amersfoort* ed. P. Lukkenaar, Amersfoort 1946.
2. *Registrum Guidonis*. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes, Vorst-Bisschop van Utrecht (1301-1317). Met aansluitende stukken tot 1320 uitgeg. door Dr. P.W.A. Immink + en dr. A. Johanna Maris, Utrecht 1969.

Noord-Holland:

1. *Handt-vesten en privelegien der steden Alckmaer en Hoorn*, Enkhuizen 1667.
2. *Handtvesten, privilegien, willekeuren ende ordonnantien der stad Enchuysen, der stad Medenblich, enz.*, Enkhuizen 1667.
3. Laan, P.H.J. van der, *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400*, Amsterdam 1975.
4. Vangassen, H., *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands; Noordhollandse Charters*, z.p. 1964.
5. Zie West-Vlaanderen, nr. 3.

Zuid-Holland:

1. Alkemade, K. van, *Beschrijving van de stad Briele en den tanae van Voorn*, Rotterdam 1729.
2. Overvoorde, J.C. *Rekeningen van de Gilden van Dordrecht*, (1438-1600), Den Haag 1894.
3. Rollin de Couquerque, L.M. en A. Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen der stad Gouda, 's-Gravenhage* 1917.
4. Zie West-Vlaanderen, nr. 3.

Zeeland:

1. *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis, inz. van Zeeuwsch-Vlaanderen*, Middelburg 1856 → .
2. Unger, W.S. *De archieven van kerken en kloosters*, Middelburg 1926.
3. Zie West-Vlaanderen, nr. 3.

Noord-Brabant:

1. *Taxandria Nieuwe Reeks*, Antwerpen
2. Bezemer, W., *Bijdrage tot de kennis van het oude cijns- en grondrenterecht in Brabant*. diss. Leiden 1889.
3. Bezemer, W., *Oude rechten van Steenberghe*, Den Haag 1897.
4. Bor Chr.z., P., *Geleentheyte van 's Hertogen-Bosch*, 's-Gravenhage 1630.
5. Mollenberg, C.J., *Onuitgegeven bronnen voor de geschiedenis van Geertruidenberg, 's-Hertogenbosch* 1899.

6. Vangassen, H., *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands; hertogdom Brabant*, z.p. 1954.
7. Camps, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I De Meijerij van 's-Hertogenbosch*, 's-Gravenhage 1979.
8. Zie West-Vlaanderen, nr. 3.

(Nederlands) Limburg;

1. Habets, Jos., *Beschrijving der voormalige heerlijkheid Nuth. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het land van Valkenburg*, Roermond, 1880.
2. Koreman, J., *De stadsrekeningen van Maastricht over het jaar 1399-1400*, Assen 1968.
3. Meer, S.G.W. van der, *Venloer Stadt-Texte. 1320-1543* diss. Nijmegen 1929.
4. Beurden, A.F. van, *De handelingen van den magistraat der stad Roermond*, Roermond 1903.
5. Zie West-Vlaanderen, nr. 3.

West-Vlaanderen:

1. *Die evangelien vanden spinrocke, metter glosen bescreuen ter eeren vanden vrouwen*, Brugge ?, 1500.
2. *Lamentatie van Zegher van Male, behelzende wat datter aanmerkenswaardig geschiet is ten tyde van de geuserie ende de beeldstormerie binnen ende omtrend de Stadt Brugge*, Gent 1859.
3. Gysseling, M., *Corpus van Middelnederlandse Teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks I, Ambtelijke Bescheiden, 's-Gravenhage 1977.
4. Jacobs, J., *Het Westvlaamsch van de oudste tijden tot beden*, Groningen-Den Haag 1927.
5. Jacobs, J., *Vergelijkende Klank- en Vormleer der Middelvlaamse dialecten* Gent 1911.
6. Haverbeke, P. van, *De 13de-eeuwse Middelnederlandse Oorkondentaal te Brugge*, Brugge 1955.
7. Vermeersch, A.P.I., *De taalschat van het laat-middelnederlandsche "Kuerbouc van Werveke"*, Gent 1962.

Oost-Vlaanderen:

1. Cannaert, J.B. *Bijdragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaenderen³*, Gent 1835.
2. Hoebeke, M., *De middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde*, Gent 1968.
3. Piot, Chr., *Chroniques de Brabant et de Flandre*, Bruxelles 1879.
4. Zie West-Vlaanderen nr. 3.

Antwerpen:

1. Willems, J.F., *De Brabantsche Yeesten of Rymkronyk van Brabant van Jan de Klerk, van Antwerpen*, Brussel 1839.

2. Zie West-Vlaanderen nr. 3.
3. Zie Noord-Brabant nr. 6.
4. Zie Brabant nr. 1.

Brabant:

1. *Placcaeten Ordonnantien Landt-chartres Blydeincomsten privilegien, ende Instructien* [...] *aen de Inghesetenen van Brabandt, Vlaenderen, ende andere Provincien* [...] 2 Dln., Antwerpen 1648.
2. Canier, C., *Coutumes du Pays et Duché de Brabant IX, Coutumes de la ville d'Aerschot, de Neder-Assent et de Caggevinne*, Brussel 1894.
3. Loey, A. van, *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw*, Tongeren 1937.
4. L. de Man, *Dialectisch materiaal uit Oud-Leuvense bronnen*, in: *Miscellanea Gessler* II, Deurne 1948.
5. Zie West-Vlaanderen, nr. 3.
6. Zie Noord-Brabant, nr. 6.

(Belgisch) Limburg:

1. Buntinx, J. en M. Gysseling, *Het oudste goederenregister van Oudenbiezen (1280-1344)* I, tekst. Tongeren 1965.
2. Crahay, L., *Coutumes du Comté de Looz* ... I, Brussel 1871.
3. Moors, J., *Luikse oorkonden uit de 14de eeuw, geschreven in het Nederlands*, in: *Miscellanea J. Gessler* II, Deurne 1948.
4. Moors, J., *De oorkondentaal in Belgisch Limburg van circa 1350 tot 1400*, Tongeren 1952.
5. Pijnenburg, W., en F. de Tollenaere, *Woordindices bij J. Buntinx en M. Gysseling, Het oudste Goederenregister van Oudenbiezen (1280-1344)*. 's-Gravenhage 1977.
6. Zie West-Vlaanderen, nr. 3.

ZUSAMMENFASSUNG

Bis heute steht ein etymologisches Wörterbuch des Alt- und Mittelniederländischen aus. Für verschiedene andere Sprachen liegen bereits solche Wörterbücher vor, so für das Altenglische (Holthausen), das Altnordische (De Vries), oder befinden sie sich in Vorbereitung, so für das Altfranzösische (Baldinger).

Die Frage, ob ein solches Projekt für das Niederländische in Angriff genommen werden sollte, hängt von mehreren Faktoren ab: erstens stellt sich die Frage nach dem bisherigen Forschungsstand im Bereich des historischen Wortschatzes, zweitens die nach dem tatsächlichen Bedürfnis nach einem solchen Wörterbuch.

Etymologische Untersuchungen des niederländischen Wortschatzes gibt es schon seit Jahrhunderten. Nur wenige der vor 1800 entstandenen Arbeiten sind heute noch brauchbar. Lediglich das *Etymologicum* [1599] von Kiliaan und vor allem die *Aenleiding tot de Kennisse van het verbevene deel der Nederduitsche Sprake* [1723] von Lambert ten Kate sind noch von Bedeutung. Nachdem man die Bedeutung des Sanskrits für die Sprachwissenschaft entdeckt hatte, erschien in den Niederlanden, zunächst nach dem Vorbild deutscher, später auch englischer Arbeiten, eine Reihe etymologischer Wörterbücher. Den Anfang bildet J.H. Terwens *Etymologisch Woordenboek der Nederduitsche Taal*, Gouda 1844, (nach dem Vorbild von Kaltschmidts *Sprachvergleichendes Wörterbuch der deutschen Sprache*, Leipzig 1839, und Meidingers, *Vergleichendes etymologisches Wörterbuch der gotisch- teutonischen Mundarten*, Frankfurt 1836).

Danach erschien J. Vercoullies, *Beknopt etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal* [¹1890, ²1898, ³1925] (nach dem Vorbild von Skeats *Concise Etymological Dictionary of the English Language* [1882]). Darauf folgte J. Francks, *Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal*, 's-Gravenhage 1892 (nach dem Vorbild von F. Kluges, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*); 1912 wurde eine zweite neubearbeitete Auflage von N. van Wijk herausgegeben und 1936 fügte C.B. van Haeringen einen Nachtrag an.

Den letzten Beitrag lieferte J. de Vries, zunächst im Jahre 1958 mit seinem *Etymologisch Woordenboek*, dessen siebte Auflage [1967] von P.L.M. Tummers revidiert wurde, und schliesslich mit seinem *Nederlands Etymologisch Woordenboek*.

Bei kritischer Betrachtung dieser Publikationen, zeigt sich, dass der historische Wortschatz nicht genügend berücksichtigt wurde. Vercoullie hat zwar viele veraltete Wörter aufgenommen, aber nur insofern als sie sich zufällig am Ende des vorigen Jahrhunderts noch in den Wörterbüchern fanden. Van Wijk arbeitete in die zweiten Auflage des Franck'schen Wörterbuches den Wortschatz aus Verdams *Middel-nederlandsch Handwoordenboek* (MNHw) [1911] ein, wobei die mittelniederländischen Wörter jedoch nirgendwo als Stichworte, sondern nur als Illustration des synchronen Wortschatzes erscheinen. Auch im *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) [1882 →] und im *Middel-nederlandsch Woordenboek* (MNW) [1885-1929 (1952)] findet man viele veraltete Wörter nebst ihrer Etymologie, aber einerseits repräsentieren diese den Forschungsstand von vor 50 oder mehr Jahren, andererseits sind die beiden genannten Wörterbücher natürlich auch nicht etymologisch angelegt.

Schliesslich basiert das *MNW* lediglich auf ca. 700 Handschriften, in der Mehrzahl literarischer Art, während das Vielfache dieser Anzahl vorhanden ist und zur Verfügung steht.

Letzteres geht vor allem aus zahlreichen Textausgaben hervor die nach der Vollendung des *MNW* erschienen sind (vgl. Axters, Voor de voortzetting van het Middelnederlandsch Woordenboek in: *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Akademie voor Taal- en Letterkunde* (1961) 105-106 und (1962) 413-420, der eine Übersicht dessen gibt, was bis ungefähr 1960 erschienen ist), unter denen Gysselings *Corpus van Middelnederlandse Teksten (tot en met het jaar 1300)*, Reihe I, Ambtelijke bescheiden (Amtliche Dokumente), 's-Gravenhage 1977, Reihe II, Literaire Handschriften (Literarische Handschriften) Teil 1, Fragmente, 's-Gravenhage 1980 (in Reihe II sind 5 Teile geplant) sich zweifellos als wichtigste Publikation herausstellen wird.

Trotz der Tatsache, dass dieser Wortschatz nun verfügbar ist, sind wir noch weit von einer lexikalischen Beschreibung, ganz zu schweigen von einer etymologischen Bearbeitung, entfernt.

In zahlreichen belgischen, niederländischen und deutschen Zeitschriften und Monographien erscheinen kleinere und grössere Beiträge auf dem Gebiete der Etymologie des historischen niederländischen Wortschatzes.

Systematisch, wie im *Dictionnaire étymologique de l'ancien français*, ist dies jedoch bis jetzt noch nicht geschehen. Neben der systematischen Sammlung, die gegenwärtig von J.J.W. van der Voort van der Kleij als Ergänzung des *MNW* und des *MNHw* vorbereitet wird, und welche vermutlich noch 1980 erscheint, wäre zu erwägen, eben dieses Material (samt das der Zeitschriften, des *MNW* und des *MNHw*) auch etymologisch zu bearbeiten zwecks Schaffung eines etymologischen Wörterbuches des Alt- und Mittelniederländischen. Diese Beschreibung könnte dabei dem von E. Polomé befürworteten (in Übersetzung) "komparativen etymologischen Wörterbuch des Germanischen unter besonderer Berücksichtigung der Wortgeschichte und der kulturellen Implikationen des behandelten Wortschatzes" von Nutzen sein.

Solange freilich solche Pläne nicht in eine konkrete Planung einmünden, muss man sich darauf beschränken, das neu verfügbar gewordene Material schrittweise zu beschreiben. Die hier vorgelegten sieben Artikel stellen einen Beitrag zur Etymologie des ältesten Niederländischen dar, und damit gleichzeitig zu einer systematischen Beschreibung des historischen Wortschatzes des Niederländischen; als Fernziel wäre eine Bearbeitung in Form eines Wörterbuches sehr zu begrüßen.

Die Präsentation neuen Materials und damit die neuer Etymologien, sowie der Zusammenhang mit den hochdeutschen und niederdeutschen Formen steht dabei im Mittelpunkt.

2.1. *Eeuwse*, een woord uit het oude boerenbedrijf.

Eeuwse, ein Wort aus dem alten landwirtschaftlichen Bereich. Erste Veröffentlichung in *Naamkunde* 8 (1976) 1-53. Anhand einer 600 Belegstellen zählenden

Materialsammlung, welche von der ersten Belegstelle *eusela* 'Wiese' [Löwen 1251] bis in das 20. Jahrhundert reicht, werden die Wort- und Sachgeschichte dieses hauptsächlich brabantischen Wortes untersucht. Dabei wurden auch die limburgische Variante *eeuwte*, das seltener vorkommende wiederum brabantische *eeuwseling* und das Verb *eeuwen* 'pascere, cibum in os indere' berücksichtigt. In einem eigenen Kapitel erfolgt eine kritische Auseinandersetzung mit den früheren etymologischen Deutungsversuchen. Vor allem das älteste Material mit den Belegstellen von vor 1300 gab nützliche Hinweise. Die Verbreitung des Wortes *eeuwel* konnte präziser angegeben werden, des weiteren konnte das Verhältnis der verschiedenen Formvarianten näher bestimmt werden und hinsichtlich der Etymologie konnten schliesslich manche ältere Belegstellen die von mir vorgeschlagene Ableitung semantisch erhärten. Ältere Deutungsversuche konnten mit Hilfe des Materials entkräftet werden.

2.2. Mnl. *Tsimadze*.

Erste Veröffentlichung in *TNTL* 92 (1976) 20-32. Dieser Artikel, an dem auch J.W. Smits und J.J. van der Voort van der Kleij mitgearbeitet haben (s. *Voorwoord*), behandelt das Wort *Tsimadze* [1291], das sich als Lehnwort aus dem Pikardischen erwies: *chimage* 'Karnies'. Dieses Wort wurde offensichtlich mindestens fünfmal in verschiedenen Formen und in verschiedenen Perioden entlehnt. Überraschend war dabei die Entdeckung einer mnl. Variante des späteren hd. *Sims*, das nach den deutschen etymologischen Wörterbüchern keine verwandten Formen in den übrigen germanischen Sprachen aufweisen soll. Auffällig ist auch, dass diese Variante, aus Deutschland am Rhein entlang nach den Niederlanden vorstossend, Jahrhunderte früher die Niederlande erreicht haben muss als die aufeinanderfolgenden aus dem romanischen Sprachgebiet übernommenen Varianten. Wenngleich die Form *tsimadze* nur einmal überliefert ist, konnte dennoch eine ganze Reihe verwandter, bis heute noch nie mit einander in Zusammenhang gebrachter Formen zusammengestellt werden.

2.3. Linkse schimmen.

Erste Veröffentlichung in *TNTL* 93 (1977) 283-288. Das Mittelniederländische kennt nach dem *MNW* acht Wörter für den Begriff "links" und zwar: *linc*; *slinc*; *lucht(er)*; *winster*; *loorts*; *hoede*; *boene* und *suchter*. Das Wort *loorts* (hd. *lurz*) wurde von H.M. Heinrichs in der *Festschrift-Cordes* II, S. 112-119 gedeutet. *Hoede*, *boene* und *suchter* wurden in dem vorliegenden Beitrag untersucht. Dabei ist *hoede* (Hs. *boeder*) möglicherweise eine dialektische Variante vor **oeder* < **anpar*- 'ander'; *boene* bedeutet nicht 'links', sondern 'beleidigt, geschädigt'; Es ist kein niederländisches, sondern ein niederdeutsches Wort: *bôn(e)*. *Suchter* ist vielleicht der mittelniederländische Vertreter des germanischen **swiftar*- 'links'. Über das Verhältnis von (s)links und *luchter* handelt der nächste Beitrag.

2.4. Germ. *lv*, een poging tot herinterpretatie.

Es handelt sich hier um eine umgearbeitete Fassung des Artikels: *Germ. lv, een herinterpretatie* im Leidener sprachwissenschaftlichen Bulletin *GLoT* 1 (1978) 283-288. Hier wird die Diskussion fortgesetzt, die Zupitza, *Die germanischen Gutturale*, eröffnete und zu der einerseits Bennet, *Language* 45 (1969) 243-247 mit seiner Entlehnungstheorie einen Beitrag lieferte, während andererseits vor allem die deutsche Schule (Brugmann, Streitberg, Krahe) die Labialisierungstheorie vertrat. Es betrifft die Frage ob germ. *f* < idg. *k*^u phonetischen Ursprungs oder aber anders erklärbar ist. Für die (relativ kleine) Gruppe von Wörtern, in denen *f* einer Liquida oder einem Sonanten folgt, könnte die Regel gelten, dass *lv* sich nach einer Liquida oder einem Sonanten zu *f* entwickelt, falls ein Konsonant oder kurzer ungerundeter Vokal darauf folgt.

2.5. Ahd. *chumft*, mnd. *kumpst*, anl. *cuomst*.

Erste Veröffentlichung in *Niederdeutsches Wort* 18 (1978) 64-69. Dieser Artikel setzt sich mit der Annahme auseinander, dass in den spätgermanischen Dialekten zwischen *m* und Dental in bestimmten Fällen ein *f* eingeschoben wird. Bereits Van Helten, *PBB* 35 (1909) 302-305 und Van Langenhove, *Linguistische Studien* S. 95 ff. haben mit Recht Bedenken gegen diese Darstellung geäußert, aber zu mehr als einer Fussnote z.B. in W. Henzen, *Deutsche Wortbildung* S. 184-185, hat dies nicht geführt. Die ältere Literatur ist hier unberücksichtigt geblieben, einmal weil diese bereits von Van Langenhove einbezogen wurde, wonach die Diskussion allmählich abklang, zum anderen weil die in der älteren Literatur dargebotenen Lösungen grundsätzlich repräsentiert sind: 1) zwischen *m* und Dental ist ein "Übergangslaut" *f* eingeschoben. Ausgangspunkt ist dann germ. **k(w)um-pi*. Diese Auffassung von Brugmann und Hirt wird auch heute noch von (Kluge-)Mitzka vertreten. 2) Zwischen *m* und *t* ist (prägermanisch ?) ein Übergangslaut *p* eingefügt, so dass **g^uṛ-ti* > **g^uṛ-p-ti* > **kum(p)fti* wurde. Diese Auffassung von u.a. Scherer und Sievers wird jetzt noch von Seebold befürwortet. 3) In der Gruppe *-m-sti*, *-n-sti* entwickelt sich ein *f* als Übergangslaut, der entweder selbst wieder verschwindet (niederl. *komst*), oder das *s* verdrängt (hd. *-kunft*). Diese Ansicht von Franck, *ZfdA* 46 (1902) S. 329-340 und Van Helten, *PBB* 35 (1909) S. 302-304 wird hier von mir insofern präzisiert, als der konditionierende Faktor für den — nur hochdeutschen — Übergang von *-m-st* zu *-n-ft* Homonymiefurcht gewesen sein könnte, worauf sich dann später die auf diese Weise entstandene *-mft*-Form (später *-nft*-) über den Rest dieser kleinen Gruppe ausgebreitet haben kann.

2.6. Mnl. *g(h)oeppsc(h)ene*.

Erste Veröffentlichung in *TNTL* 95 (1979) 115-128. Ein Wort, das bis jetzt in keinem niederländischen Wörterbuch richtig lemmatisiert wurde, wird hier in Zusammenhang gebracht mit den zahlreichen meist auf dialektische Entwicklungen zurückgehenden spätwestgermanischen Formvarianten eines germ. **gaupiznō* 'handvoll'. Die ingwäonische Variante **gāp(i)sna* wurde in den niederdeutschen

Dialektwörterbüchern und jenen der ostniederländischen Dialekte zwar aufgezeichnet, aber die kontinentale Variante **gaup(i)sne* war bisher nur aus dem Deutschen bekannt: ahd. *goufana*, mhd. *gofse*. Westflämisch *hoopsene*, fläm.-brabantisch *goepsen* und *ghoeþsschene* [Aalst 1289] vertreten den niederländischen Überlieferungszweig.

2.7. *Dinsdag*-*Woensdag*.

Erste Veröffentlichung.

Anhand einiger hundert Belegstellen aus der mittelniederländischen Kanzleisprache, insbesondere der des 13. Jahrhunderts, wurden die wichtigsten niederländischen Veröffentlichungen über *dinsdag* 'Dienstag' und *woensdag* 'Mittwoch' im allgemeinen und die über deren Verbreitung und Etymologie im besonderen kritisch untersucht. Wie bei *eeuwel* stellte sich auch hier heraus, dass oft auf Grund einer zu schmalen Materialbasis Schlussfolgerungen gezogen wurden. Das Material weist darauf hin, dass brabantisch-ostflämisch *dīsen-* als älteste Variante zu betrachten ist, was uns dazu berechtigt, **dīwisna-* als älteste niederländische Form (= germ. **tīwisna-* anzusetzen. Bei *woensdag* — was übrigens bei vielen anderen Wörtern des Materials aus dem 13. Jahrhundert der Fall ist — liegt die Westgrenze des Umlauts viel weiter westlich als bisher angenommen wurde. Möglicherweise ist ein umgelautetes nnl. /u/ < germ. **ō* (vgl. brab. *wuunsdag*) von einem umgelauteten /o/ (vgl. seeländisch *weunsdag*) zu unterscheiden.

CURRICULUM VITAE

W.J.J. Pijnenburg, geboren te Eindhoven in 1942, deed examen Gymnasium α aan het Augustinianum aldaar. Na het vervullen van de militaire dienstplicht begon hij in 1964 zijn studie Slavische Taal- en Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam.

Na het kandidaatsexamen studeerde hij Vergelijkende Taalwetenschap, met als hoofdvak Indoeuropese taalvergelijking (prof. Scharpé) en als bijvakken Russisch en Litouws (prof. Ebeling), in welke vakken hij in 1971 het doctoraal examen aflegde, met aantekeningen voor Gotisch (prof. Minis), Myceens (prof. Ruygh), Hetitisch (prof. Houwink ten Cate) en gevolgd door een aantekening Nederlandse Taalkunde aan de R.U. te Leiden in 1974. Hij was korte tijd ambtenaar aan het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, waarna hij in 1972 in dienst trad van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden. Vanaf 1975 is hij tevens docent voor de historische grammatica van het Nederlands en voor Middelnederlands eerst aan de COCMA te Utrecht, later aan de Nutsacademie te Rotterdam.

STELLINGEN

De argumenten die Christian Peeters aanvoert om de "perfect correspondence" van got. *kaurus*; oi. *guruh*; gr. βαρύς 'zwaar' < PIE **g^hr-u-* te relativeren, zijn onvoldoende.

Christian Peeters Gothic *kaurus*, Sanskrit *guruh*, Greek βαρύς, in: *Indogermanische Forschungen* 79 (1974) 33-34

Lat. *esox* 'zalm' (of 'snoek?') kan, als leenwoord uit een keltische taal, samen met oiers *eo* 'zalm' teruggaan op een PIE **pisōk-s*, dat zich verhoudt tot PIE **piski-s* (= lat. *piscis*) als **nepōt-s* (lat. *nepōs*) tot **nepti-s* (lat. *neptis*) en als **syesōr* (lat. *soror*) tot **syesr-* (lat. *sobr[īnus]*).

H. Lewis and H. Pedersen *A Concise Comparative Celtic Grammar*, Gottingen ³1974 par 95, 3. A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Latine*, Paris ⁴1967, p. 202.

Er bestaat een opmerkelijke parallel tussen de behandeling van de infinitief door Meillet, *Introduction* p. 281 en die door Szemerényi, *Einführung* p. 298, waar beiden beweren, dat de lokatief niet of nauwelijks in aanmerking komt als grondvorm voor de infinitief, terwijl beiden bij hun voorbeelden verschillende infinitivi tot lokatiefvormen herleiden.

A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes*, Paris ⁸1937 O. Szemerényi, *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*, Darmstadt 1970

De opvatting van Chr. Stang, dat het eindaccent van de slav. infinitief van het type *nesti* "is due to secondary transference of **nesti* to the mobile type" gaat voorbij aan de mogelijkheid dat de balto-slav. infinitief **nestēj* juist oorspronkelijk eindaccent had, zodat het accent in litouws *nėšti* is teruggetrokken, waarvoor pleit, dat in het litouws alle infinitieven stamaccent hebben, terwijl uit de korte klinker *è* blijkt, dat deze accentuering eerst recent kan zijn.

Chr. Stang, *Slavonic Accentuation*, Oslo 1963, p. 16

Naast de algemeen aanvaarde opvatting dat de uitgang van de baltoslavische infinitief teruggaat op een PIE datief/lokatief-uitgang van een verbaalabstractum op *-ti-*, t.w. *-tēi*, zou naar analogie van de oudpruisische infinitief op *-twei* < **-tarwei*, vgl. ook oi. *-tave* < PIE **-teuei* (protero-dynamische flexie) ook de datiefuitgang **-tejei* met haplogogie overwogen kunnen worden.

De stelling van V. Illič-Svityč in zijn artikel: O nekotoryx reflexax indoevropskix "laringal'nyx" v praslavjanskom (*Voprosy Jazykoznanija* 1959, 2: 3-18) p. 10, dat de door hem aangenomen metathese van het type AEYZ > AYEZ (waarbij A = explosief; E = e; Y = sonant; Z = laryngaal) toegepast op *berǵetei klankwettig *brǵetei oplevert, is onjuist.

De indeling der slavische talen, zoals Van Loey die geeft op p. XIX van *Schönfelds Historische Grammatica van het Nederlands*⁸, is onvolledig en onjuist.

Vers 16 van de *Borchgravinne van Vergi*: "Jeghen ghebaerde en onghebaerde", dient niet, met *MNW* II 947 en latere annotatoren, vertaald te worden als: "tegenover mannen en vrouwen", maar als: "tegenover een aangename manier van optreden en tegenover wangedrag."

MNW II 947, F A Stoett, *Die Borchgravinne van Vergi*, Zutphen 1892, P de Keyser, *De borchgravinne van Vergi*, Antwerpen 1943, R Jansen-Sieben, *De borchgravinne van Vergi*, Gent 1970; R Jansen-Sieben, *De Borchgravinne van Vergi*², Utrecht 1979

Het vak Middelnederlandse tekstinterpretatie op de opleiding Nederlands MO-B dient niet uitsluitend aan de hand van literaire teksten te worden onderwezen.

Stellingen behorende bij het proefschrift van W. J. J. Pijnenburg, *Bijdrage tot de etymologie van het oudste Nederlands*.

